NEMESKÜRTY ISTVÁN

PARÁZS A HAMU ALATT

VILÁGOSTÓL SOLFERINÓIG

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

VILÁGOSTÓL SOLFERINÓIG

NEMESKÜRTY ISTVÁN

PARÁZS A HAMU ALATT

VILÁGOSTÓL SOLFERINÓIG

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

© *Nemeskürty István, 1981*

1. Fekete karikán kilenc ezüst betű

A hírt ugyan nem Alfonsine hozta, de kétségkívül igaz volt.

Az egy hónap híján húszesztendős császár 1850. július hatodikán leváltotta és nyugállományba küldte hűséges hóhérját, a hatvannégy éves Haynau táborszernagyot. Elképzelhető, hogy a fejgörcsöktől gyakorta kínzott főparancsnok valóban migrént kapott, amikor az uralkodó akaratáról értesült. Hogy bosszúvágy is fűthette, szinte bizonyosra vehető. Mindenesetre tény, hogy a hesseni német választófejedelem törvénytelen fia, aki a napóleoni háború óta szolgálta katonaként a Habsburg-házat, egyetlen éjszaka 209 ítéletre firkantotta oda megkegyelmező szavait. Kettőszázkilenc elítélt, a függetlenségi háború kettőszázkilenc hőse kapta váratlanul az életet és a szabadságot a halál és a börtön helyett.

Jókai így rögzíti a nevezetes pillanatot mindannyiunk közemlékezetében, *A kőszívű ember fiai* második részének 43. fejezetében:

„– Röviden fogok szólni, tábornagy úr; ma tudtam meg, hogy ön föl fog mentetni Magyarország kormányzóságától... Végét kell szakítani a szigornak, amit ön eddig gyakorolt, s felvilágosítani róla a világot, hogy ez nem a kormánypolitika hibája, hanem személyi túlbuzgalom."

Igen, valóban ez volt a lényeg, s valóban így történt, bár a hír hozója, az ármányos Alfonsine bárónő: Jókai regényalakja.

Július 16-án katonazenekar jelent meg a Károlyi-palota ablakai alatt; a rezesbanda zenés takarodóval búcsúztatta távozó parancsnokát.

Július 18-án hajnalban Haynau táborszernagy hajóra szállt, és Bécsen át Grazba utazott, annyi cs. kir. nyugdíjas katonatiszt pihenőhelyére.

Egy esztendő sem telt el Világos óta, s már csend és rend van Magyarországon. Az ítéletek meghozattak, a kivégzettek teteme a földben porlad; az elítéltek ezrei Arad, Pétervárad, Munkács, Komárom, Pozsony, Lipótvár, Kufstein, Olmütz, Josefstadt és a pesti Újépület meg a megyei városok fogdáinak celláiban sínylődnek, sok ezren büntetőszázadokba sorozva Itáliában katonáskodnak: Vajda János, Vadnai Károly, Garzó Imre, Podmaniczky Félix báró... Az uralkodóház győzött, a birodalomban béke és nyugalom honol; császári-királyi béke, fekete-sárga nyugalom. Kossuth és a menekültek Törökországban várják sorsuk valamerre fordulását; néhányan Svájcban (Szalay László), Franciaországban (Teleki László, Klapka György, Mednyánszky Cézár), Angliában (Pulszky Ferenc, Kászonyi Dániel) és az Amerikai Egyesült Államokban (Újházi László) kovácsolnak lelkes és meddő terveket. Vetter altábornagy mostanában szökik ki az országból; eddig rejtőzködött, ki tudja, miben reménykedve; most feladta.

Néhányan viszont már haza is térnek betegség ürügyén bujkálás-menekülés-rejtőzésszámba menő, birodalmon belüli emigrációjukból: Pákh Albert, az író, Petőfi barátja Ausztriából, Bátori Bódog honvéd ezredes a morvaországi Gräfenbergből. Innen tért haza a tavaszon, meghalni, a vak Wesselényi Miklós is.

Még a börtönökből is szabadulnak néhányan: így például augusztus 8-án bizonyos Wargha István, volt magyar minisztériumi titkár, a bécsi forradalom egyik buzgó harcosa. Maga Welden báró altábornagy kegyelmez meg Warghának. Ugyan miért?

Haynau elbocsátásával csaknem egy időben jelenik meg Kemény Zsigmond tanulmánya: *Forradalom után.*

Keserű leszámolás a forradalmi tegnappal, kiábrándult belenyugvás a császári-királyi jelenbe. Első mondatai még hűvösen józanok és igazak: *„egyedül az önismeret által jutunk céljaink s rendeltetésünk felfogásához"*. Igaz. *„Gazdálkodjunk, szerezzünk, munkálkodjunk."* Helyes. *„Egy parton vagyunk, hová a zivatar vetett ki s nem evezőink vittek."* Tehát kényszerhelyzet. Bölcs felismerés.

Hanem aztán elönti Keményt az általa már 49-ben sem helyeselt trónfosztás meg Függetlenségi Nyilatkozat fölötti düh. Higgadt érvei belefulladnak a forradalmat és szabadságharcot egyoldalúan áttekintő, elfogult, türelmetlen, általgyilagos szavainak özönébe.

Retteg a forradalmaktól. *„Az európai forradalmak állandó anyaga leend a socialismus alapjára épült köztársaság"* – és ezért feltétel nélkül hajlandó kiszolgálni a győztes dinasztiát.

Elégedett lehet a császár, elégedett lehet Schwarzenberg herceg, altábornagy, miniszterelnök.

A nyári népszámlálás is fekete-sárga eredményeket hozott. A nevek hangzása szerint írták be kinek-kinek adatai közé a ráfogott nemzetiségi hovatartozást; így támadt Nyíregyházának kilencezer tót és mindössze csupán négyezer magyar lakosa. Akinek korábban német hangzású neve volt: vissza kellett arra térnie. A magyar feliratú cégtáblákat is át kellett pingáltatni más nyelvűre. A népszámlálásnak tehát az volt a feladata, hogy kimutassa: nincs is, vagy alig van a birodalomban magyar nemzetiség. Amire még a *Magyar Hírlap*, a kormány lapja is bátorkodott megjegyezni: akkor hát a magyarok nem is vétkesek, ha egyszer nem léteznek...

A rebellió ellenzői, az uralkodóház hívei elégedettek lehetnek a helyzettel. Az engedélyezett néhány magyar nyelvű újság is ebben a szellemben ír, Kemény Zsigmond báró is, keserűen bár, de így nyilatkozik.

Ők persze azt hitték-remélték, hogy leveretvén a forradalom, a császár visszatér az 1848. márciusi vagy azelőtti *status quó*-hoz. Azonban nem ez történt!

Pedig a nemzet nagyobbik része talán bele is nyugodott volna egy ilyen 48 előtti alkotmányba.

Mi mást választhattak? Győzött az erősebb, élni kell.

Windisch-Grätz herceg 1849 januárjában az általa megszállt országrészben még a 48 előtti helyzet visszaállításának szellemében kezdett kormányozni; a forradalmat ellenző Szögyény Lászlónak, akit az országos ideiglenes polgári közigazgatás vezetőjévé nevezett ki, ezt ígérte: „az ország integritása sértve nem lesz; alkotmányos intézmények fel nem forgattatnak".

Windisch-Grätz, az *ancien régime* jelképe, a prágai és bécsi forradalom vérbefojtója ezt komolyan is gondolta. Sógora azonban, Felix Schwarzenberg herceg miniszterelnök és maga a férfivá serdült császár másképp gondolkozott. Windisch-Grätzet nemcsak katonai balfogásai és hadi sikertelensége miatt váltották le 49 tavaszán; ennek politikai okai is voltak. Ferenc József másként képzelte el birodalmának kormányzását. Magyarországnak – lett légyen az bármilyen maradi, ómódi és reakcionárius közigazgatású – nem szántak helyet a birodalomban. Ezért köszönt le tisztségéről már 1849 áprilisában a fenntartások nélkül császárhű Szögyény László, s vonult vissza meghökkent nyugtalansággal csóri birtokára.

De amíg a hadiesemények zajlottak, amíg Haynau haditörvényszékei működtek, a győztesek hívei

közül sem ért rá senki részletekkel foglalkozni; ideiglenes állapot van, majd utána meglátjuk.

Ez az *utána* – vagyis az új színjáték első felvonása – 1850 nyarán, Haynau leváltásával vette kezdetét.

S ekkor derült ki, amit a beavatottak már régen tudtak vagy szorongva sejtettek: hogy Magyarországnak a régi formájában sincs helye a térképen. Magyarország nincs többé; meg kell szüntetni. *Finis Hungariae.*

A császárnak s a császári akarat végrehajtójának (és ez akarat sugalmazójának): Schwarzenberg herceg miniszterelnöknek álláspontja szerint az 1849 áprilisában elszakadt (trónfosztás, Függetlenségi Nyilatkozat) és katonai erőszakkal meghódított Magyarországnak nincsen lehetősége egy birodalmon belüli önálló nemzeti jogállást követelni.

Heinrich Friedjung, a dinasztia történetírója még 1908-ban is – amikor pedig a birodalom már régen „Osztrák–Magyar Monarchia" néven szerepelt – fontosnak tartja leszögezni: „Name und Begriff Österreich–Ungarn sind unhistorisch. Ungarn war ein Teil Österreichs." Olyannyira, hogy a középkor végén szerinte végleg megsemmisült Magyarország legkésőbb 1686-tól kezdve katonailag meghódított területnek tekintendő. „Dem Sieger fiel die Macht zu." Győztesé a hatalom.

Schwarzenberg miniszterelnök egyértelműen fogalmazta meg a maga és császára véleményét:

„Was ist denn die ungarische Nation! Diese waren und sind immer Rebellen gewesen, die man

vernichten, ja für immer unschädlich machen muss."

„Ugyan kérem, mi az, hogy magyar nemzet? Ezek mindig is lázadók voltak, akiket meg kell semmisíteni; ezeket egyszer s mindenkorra ártalmatlanná kell tenni."

Ehhez képest az 1848 márciusában elkergetett Metternich felvilágosult kormányférfiúnak tekinthető! (Aminthogy rövidesen találkozni is fogunk nevével ilyesféle vonatkozásban.)

Bár Schwarzenberget és a császárt (őt főleg anyukája, Zsófia főhercegné nógatására) személyes indulatok is vezették magyarellenességükben, fölfogásukat mégsem az ellenszenv határozta meg.

A császár köré csoportosult dinasztiahű politikusok felismerték, hogy az 1848 márciusában megbukott kormányzat visszahozhatatlanul elavult, azt fölújítani káros és értelmetlen. A birodalmat korszerű közigazgatási szervezet segítségével központilag kell kormányozni. Az elégedetlen s 1848 előtt háttérbe szorult polgárságnak jogokat, hatalmat, lehetőségeket kell adni. Az ő anyagi érdekszövetségükből kovácsolódott lánc tarthatja össze a széthulló soknyelvű birodalmat. Egységes közigazgatáshoz közösen használt nyelv kell; legyen ez a német nyelv.

Gonda Imre így fogalmaz *A Habsburgok*-ról Niederhauser Emillel közösen írott könyvében:

„Olyan helyzetet kellett teremteni a birodalmon belül, amelyben a gazdasági fejlődés követelmé-

nyeit az aktuális nemzeti törekvésektől függetlenül, ezeket megkerülve és kiküszöbölve lehetett kielégíteni." E terv végrehajtásához a németül beszélő nagypolgárság adódott természetes szövetségesül, mely német öntudatával ellenséges (vagy közömbös) volt a magyarokkal és szlávokkal szemben.

Ez eddig, bármennyire fájdalmas is beismerni, kétségkívül logikus.

E logika alapján maradtak császárhűek olyan régi birodalmi hivatalnokok, mint Szögyény László; olyan főnemesek, mint Dessewffy Emil vagy mint Szécsen Antal; s voltak olyan forradalomba „kényszerítettek" is, mint például Kemény Zsigmond.

Végül is a forradalmat nemcsak Magyarországon verték le, hanem a fővárosban, az Osztrák Főhercegségben, Csehországban s másutt. Bécs, Prága, Krakkó éppoly szenvedve tűrte az új kormányzat rendőruralmát, mint Pest vagy Kolozsvár. Bécsben is százak tűntek el éjszakánként *„bei Nacht und Nebel"*, mint Walter Rogge osztrák történetíró közli. A bécsiek még 1849 augusztusában is reménykedtek a magyarok győzelmében, mely az ő győzelmük is lett volna, írja az a Rogge, aki pedig enyhén szólva nem kedvelte a rebelliót s a magyarokat. Prágában is egymást érték a verések, botozások, kihallgatás nélküli letartóztatások. A Bécsben élő Frankenburg Adolf számos adomát tud a bécsi nép magyarok iránti rokonszenvéről. Partra vetett bennünket egy zivatar, ott vagyunk, ahol; éljünk,

ahogy lehet – mondhatnánk Kemény Zsigmonddal.

A dinasztia politikusainak terveibe azonban többféle hiba csúszott.

Egyik, melyről még szó lesz, hogy nem sikerült jó képességű hivatalnokréteget találni, kinevelni, mely ez elveket a gyakorlatban következetesen végrehajtotta volna; burjánzott a korrupció és a tudatlanság; Schwarzenberg halála után egy, se hadisikereket, se szervezési eredményeket soha föl nem mutatott, katonai klikk került uralomra – de erről később.

A másik, hogy a császár és udvara a magyar nemzetet alaposan alábecsülte. Komolyan elhitették magukkal, hogy a magyarok műveletlenek, művészetük, irodalmuk nincs, vagy ha van is, jelentéktelen; pár ezres primitív szókincsük könnyen kiirtható és felcserélhető, annál is inkább, mert ha egy magyar kereskedelemmel, közigazgatással, tudományokkal akar foglalkozni, kénytelen az erre alkalmas német nyelvet elsajátítani, mert enélkül úgyse boldogul. Ezért azt hitték, hogy a magyar nyelvet s vele a nemzetet néhány évtized alatt megsemmisíthetik.

Mindehhez persze meg kellett teremteni – a hivatalos német nyelvhasználat kötelezővé tételén túl – egy természetes német nyelvi környezetet, melyhez a lakosság a köznapi életben akarva-akaratlan is alkalmazkodni kényszerüljön. E nyelvi környeze-

tet pedig olyan társadalmi közeg jelentse, mely feltétlenül császárhű eszméket vall.

E célok érdekében nagyszabású gyarmatosítási mozgalmat hirdettek meg szerte Németországban.

Érdekes bizonyítéka ennek egy Bamberg városában 1850-ben kiadott könyv: *Handbuch für Auswanderer nach Ungarn. Kézikönyv Magyarországba kivándorlók számára.* Szerzője: Julian Chownitz, a császári ház ügynöke.

Idézetek a könyvből:

„Az igen alacsony gazdasági, ipari és kereskedelmi fejlődési fokon álló Magyarország gyarmatosítása mind az osztrák császárállam, mind Németország, mi több: egész Közép-Európa számára létfontosságú."

„A közelmúltban sikerült Magyarországot német fegyverekkel meghódítani."

„A magyarok politikai gondolkodása gyerekcipőkben jár, önállóságukról fantasztikus álmokat dédelgetnek."

„Németország túlnépesedett. Tömegek vándorolnak Amerikába. Ehelyett érdemesebb Magyarországba vándorolni, mert a császári kormány a bevándorlóknak kedvezményeket és teljes szabadságot biztosít. Az USA sem lehetne demokratikusabb állam, mint az osztrák császárság."

„A magyarok minden jót a németektől kaptak; a kultúra áldásait is nekik köszönhetik; mikor a magyarok még valahol a Dnyeszter környékén kóboroltak, a mai Magyarország területén már német

városok virágoztak. Ezért nem szabad a betelepülő németnek azt hinnie, hogy ő itt vendég; ezért nem szabad a magyarokat házigazdának tekinteni. A magyarok csupán elmaradott bennszülöttek *(Eingeborenen!)*, akik alig várják a német civilizáció áldásait."

A kiadvány ezek után áttekinti Magyarország történetét, csábítón ecseteli természeti kincseit és egyéb előnyeit. Ugyanakkor, nehogy a betelepülni szándékozó a bennszülöttek netáni vadságától elijedjen, a szerző kénytelen beismerni, hogy a honvéd hadsereg a szabadságharc alatt soha nem kegyetlenkedett, a lakosság a császári csapatokkal emberségesen bánt, viszont Haynau volt az, aki „övéinek jóhírét barbár cselekedeteivel bemocskolta", ami sajnos kiváltotta a magyarok jogos ingerültségét.

A figyelemre méltó iromány végén Doktor Höfker, a császári kormány államtitkára nyilatkozik, a bevándorlóknak a jól felfegyverzett csendőrség védelmét ígérve, és különféle adókedvezményekkel kecsegtetve az olvasót.

Még hosszan idézhetnénk e jeles műből, jól felpaprikázva magunkat a szerző arcátlan hazudozása és önhitt fennhéjázása miatt. De ennek semmi értelme. Ez a pár részlet is elég bizonyíték, hogy a dinasztia milyen komolyan gondolta Magyarország gyarmatosítását és megsemmisítését.

Mi ma már tudjuk, hogy ez nem következett be. Talán ezért se foglalkozik a dologgal kellő súllyal a

szakirodalom. Hanem az 1850-es évek magyarságának bizony kemény leckét adott. Lét vagy nemlét forgott kockán.

Ha viszont valóban egy nemzet léte forog kockán, akkor ideiglenesen felfüggesztődnek vagy mérséklődnek az osztályellentétek is; akkor az egész nemzet kénytelen összefogni – mint 48 őszén –, hogy fennmaradását biztosítsa. Ferenc József és udvara, téves helyzetmegítélése folytán, elkövette azt a hibát, hogy újra összekovácsolta azt a nemzeti egységet, amely pedig 1849 őszén és 1850 első hónapjaiban felbomlóban volt. Az önhitt ifjú császár nem támaszkodott – nem óhajtott támaszkodni – arra a nem jelentéktelen magyarországi rétegre, mely ilyen vagy olyan okból helytelenítette a 48-as forradalmat, s még inkább az 1849. áprilisi Függetlenségi Nyilatkozatot, s mely hajlandó lett volna egy konzervatív vagy liberálisan polgári álcázatú abszolutisztikus kormányzatot támogatni, ámde nyelvének és nemzeti jellegének feladása nélkül.

Ilyen réteg vagy akár osztály volt a főnemesség és nagybirtokos nemesség nem kis része, valamint az a gazdagodó iparűző, kereskedő, pénzzel gazdálkodó polgárság, melyet az 1848 előtti feudalisztikus berendezkedésű birodalom nem engedett kellőképpen érvényesülni.

Heinrich Friedjung osztrák történetíró mondja erről:

„So verzichtete die Regierung auf die Unterstützung all der Elemente in den früher herrschenden

Gesellschaftschichten, die sich ihr gerne zur Verfügung gestellt hätten. Sie vertraute sich bloss den eigenen Machtmitteln an, dem Heere und ihrer Beamtenschaft, und sie rechnete damit, dass ihre gerechte Sozialpolitik ihr die Anhängigkeit der der unteren Schichten sichern werde... An die Stelle der Nationalseele trat ein bureaukratisches Rädewerk..."

„A kormány így lemondott a korábbi uralkodó társadalmi osztályokból kikerült mindazon elemek támogatásáról, akik pedig szívesen rendelkezésére álltak volna. Csak saját hatalmi eszközeiben bízott, a hadseregben és a hivatalnoki rétegben, arra számítva, hogy igazságos szociálpolitikájával megnyeri magának az alsóbb osztályokat... A nemzeti szellem helyébe egy bürokratikus gépezet lépett..."

Figyelemre méltó, hogy a dinasztia hívei közül egyedül az agg Metternich herceg figyelmeztette az uralkodót e koncepció hibáira. A száműzött Metternich már 1849. június 26-án ezt írta Schwarzenberg herceg miniszterelnöknek:

„A magyarországi bajoknak csak a magyarok közreműködésével vethetünk véget. Ez az ország nem tűri a beolvasztás politikáját; másról, mint kölcsönös együttműködésről nem lehet szó... Magyarország mind kiterjedését, mind belső erőit tekintve a birodalom legfőbb része. A magyar nemzetiséget lehetetlenség eltörölni; inkább ki kell őket békítenünk a birodalom egyéb nemzetiségeivel.

Ám tegyen ön úgy, ahogyan akar; de nézeteim a magyar viszonyok alapos ismeretén alapulnak. A végeredmény úgyis Isten kezében van; önökön viszont a helyes döntés felelőssége múlik..."

Schwarzenberg, mint láttuk, egy pillanatig se vette komolyan Metternich tanácsait, aki pedig 1847 őszétől kezdve vasárnaponként egy órán át tanítgatta az akkor alig 17 éves Ferenc József főherceget az uralkodói bölcsességre, s aki Nemeskéri Kiss Pál közreműködésével Eötvöst és Széchenyit olvastatott az ifjúval!

1850 februárjában Metternichné meg is jegyzi naplójában:

„Magyarországon egyre rosszabbul mennek a dolgok. Mindenáron germanizálnak, ami pedig képtelenség. Istenem, hol vannak a felkészült államférfiak ebből a birodalomból..."

1850 nyarán Metternich, aki pedig száműzött és sértett ember, ismét sürgetőleg ír Schwarzenbergnek. Nem a magyarokat féltette ő, hanem a birodalmat és a dinasztiát, mert tudta, hogy így a vesztébe rohan: „Óvakodjék a kormány attól, hogy imperialista politikáját (Imperialisieren) erőszakos németesítéssel lepleżze."

Hasztalan.

Ha egy nemzet megsemmisítése elhatároztatik, akkor annak természetesen területi következményei is vannak. Schwarzenberg herceg kormánya 1849 őszén megszüntette a magyar koronához tartozó területek egységét, és – természetesen az össz-

birodalmon belül – úgy darabolta fel Magyarországot, hogy az kísértetiesen emlékeztet az 1920-as trianoni békeszerződés által létrehozott Magyarországra. Ez aztán később változott, az ötvenes évek folyamán azonban, főleg a temesi bánság, Bács-Bodrog megye és Erdély vonatkozásában, lényegében változatlan maradt. A külön kezelt Horvátországon, Bács-Bodrogon, temesi bánságon és Erdélyen kívül az ország öt kerületre tagoltatott, mindegyik élén katonai parancsnok állt, alájuk rendelt polgári ügyintézőkkel. Ez az öt kerület: Budapest; Sopron; Pozsony; Kassa; Nagyvárad székhellyel bírt. Mint látható: Debrecen, Kecskemét, Szeged, Pécs, Székesfehérvár nem maradtak központok, így Baranyából is Sopronba kellett utazni, Debrecenből pedig Nagyváradra, ha valakinek fontos hivatalos ügye akadt. A természetes és történelmileg kialakult földrajzi összefüggéseket megszüntették.

Mindez így együtt olyan nyílt hadüzenet volt a magyar nyelv, a magyar nemzet, az 1848 előtt is érvényes – bárha sok esetben csak jelképes – magyar függetlenség ellen, hogy az országlakosság egyszerűen kénytelen volt rá válaszolni, ha fenn akart maradni.

Más is volt itt, mint az a „passzív rezisztencia", amiről annak idején az iskolában tanultunk.

Új háború kezdődött a császári ház és Magyarország között, alig egy esztendővel a világosi fegyverletétel után.

Új és sokszor láthatatlan, titkosan vívott, de vé-

res és kemény háború, a létért folytatott könyörtelen függetlenségi harc kezdődött.

Vívták ezt fegyverrel, de vívták szóval, nyomtatott betűvel, mezőgazdasági kiállítással, vallásos zarándoklattal, festményekkel és női karperecekkel is. Vívták színházakban, vívták a piacon, vívták templomokban, vívták a tőzsdén és a párizsi, londoni, hamburgi újságok hasábjain. Főnemesség és parasztság, polgárság és értelmiség, itthoniak és az emigráció java összefogott, s látni fogjuk, hogy ennek a, ha nem is oly látványos, mint amilyen 1848 ősze és 1849 tavasza volt, de legalább oly dicső és sikeres függetlenségi harcnak láthatatlan irányítója végső fokon még mindig Kossuth Lajos volt, 1857-től kezdve pedig vele párhuzamosan ismét Széchenyi István.

Írói túlzás?

Meglátjuk.

A magyar nemzet első válaszát nyomban Haynau eltávolítása után, tehát a látszólagos és véglegesnek szánt pacifikáció kezdetén, 1850. augusztus 5-én Somssich Pál Somogy megyei földbirtokos adta meg *Magyarországnak és királyának törvényes joga* című, Bécsben magyarul és németül (Frankenburg Adolf fordításában) kiadott tanulmányában.

A harminckilenc éves Somssich 48 viharait földbirtokán vészelte át tüntető visszavonultságban; nem értett egyet Kossuthtal és a forradalommal. Szilárdan királyhű maradt.

Most, 1850 augusztusában világosan leszögezi,

hogy a birodalmi kormányt „három főtevény" jellemzi:

a) a történeti jog semmibevétele,
b) központosítás,
c) németesítés.

Az uralkodó nem koronáztatta meg magát, ily módon tehát nem tekinthető Magyarország királyának. Különben is „hogyha egyesek, vagy akár sokan, a népet tévútra vezetve, zendüléseket és lázadásokat idéznek elő, az egész nemzet alkotmányos szabadságaitól azért meg nem fosztathatik. Akikre a hiba esik, büntettessenek a törvény szerint; de a nemzetnek ártatlan, vagy tévösvényre vezetett millióit sem egyenkint, egyénileg, sem pedig egyetemben, mint nemzetet véve, megsemmisíteni nem szabad". Hiszen Ferenc József nem tekintheti az országot meghódított területnek, hanem inkább az a helyzet, hogy az uralkodó levert egy ellene szított lázadást. Ez esetben viszont csak a lázadókat büntetheti; egy egész nemzetet emiatt nem irthat ki. A birodalom trónja tehát most „az önkény talapzatára emeltetett".

„A haza széttépve, a nemzetiség elnyomva, a trón ezredéves oszlopaitól megfosztva: valjon mi lehet még, mi egy valódi hazafi keblét fájdalmasabban sújthatná?" „Nemzetemet a megsemmisítéstől szeretném megvédeni."

A címre visszatérve és válaszolva: Magyarország királyának nincs rá törvényes joga, hogy a nemzetet kiirtsa és megsemmisítse.

És mindezt nem Kossuth lelkes híve, hanem egy konzervatív nemesúr mondja!

A hatás udvari körökben rendkívüli volt. Ferenc József azonnal hívatta Kempen altábornagy csendőr főparancsnokot; a könyvről és szerzőjéről hosszan tárgyaltak, amint arra bizonyság Kempen naplóbejegyzése.

Kiderült, hogy Somssich nem áll egyedül. Dinasztiahű nemesek és főnemesek sora érez vele együtt. Felidézték, hogy Somssich már az év elején írt egy hasonló hangnemű cikksorozatot a *Figyelmező* című napilapba, mely hírlapot épp e cikkek miatt tiltott be a pesti kerületi főparancsnok. Kempen arra is rámutatott, hogy februárban Dessewffy Emil gróf kiadta Metternichnek a negyvenes években Magyarországról írott följegyzéseit, melyek mintegy cáfolják a jelenlegi politikát. Így már mindjárt más színt kapott az a tartalmában hízelgően császárhű beadvány is, melyet szintén a tavaszszal publikált 23 magyar főnemes a *Pester Morgenblatt* című napilapban. Itt is megpendült a nemzeti önállóság kérdése. És az aláírók! Csupa kipróbáltan császárhű arisztokrata: gróf Apponyi György, báró Jósika Samu, gróf Zichy Ferenc, Ürményi József, gróf Széchenyi Pál, gróf Barkóczy János, báró Ambrózy István, báró Ambrózy György, gróf Zichy-Ferraris Bódog, gróf Zichy Imre, gróf Szirmay István, Ferdinand Fürst zu Bretzenheim, gróf Esterházy János, gróf Bethlen Domokos, gróf Dessewffy Emil, báró Sennyey Pál, Pallavicini Alfonz

márki, gróf Pécsi Manó, Johann Graf Waldstein, báró Bánffy Miklós, Babarczy Antal, gróf Andrássy György, ifjabb gróf Majláth György! E 23 főhöz később csatlakozott gróf Szécsen Antal, Somssich Pál és báró Miskey Imre.

„Das ist eine offene Kriegserklärung" – ez nyílt hadüzenet – mondá ingerülten a császár Friedjung szerint.

Bizony az volt.

Méghozzá azoktól, akik az uralkodóház iránti hűségben, Kossuth és kormánya ellenfeleként böjtölték végig 48-at és 49-et.

Kempen némi töprengés után ügyes fogásra határozta el magát. Elhíresztelte, hogy ezek a főnemesek megcsontosodott reakcionáriusok, akik a népei javát mindenekelőtt óhajtó császár felvilágosult intézkedéseit régi és elavult főúri előjogaik védelmében bírálják. Elnevezték őket ókonzervatívoknak. *Altkonservativen*. Érdekes, hogy a magyar historikusok is magukévá tették e megvető szóhasználatot. A Habsburg-ház hívei azért, mert egyetértettek vele; mások pedig, mert oly vérbelin baloldalról megfogalmazott kifejezésnek tűnik. A látszat tényleg mintha az lenne: ezek a főurak duzzognak, amiért a császár nem rájuk támaszkodik; mert adóztatja őket; mert megnyirbálta ősi jogaikat; hát fölcsapnak a nemzet védelmezőinek. A császárhű Walter Rogge is így mutatja be őket *Österreich von Világos bis zur Gegenwart* című, 1872-ben kiadott könyvében: „ravaszul hazafias szolgálatnak álcáz-

ták azt, ami csupán maradi érdekeik képviselete volt".

De hát mi hasznuk származhatott abból, ha a császár ellen nyilatkoznak? És hogy a magyar nemzeti nyelvet és függetlenséget óvják? Ha tényleg annyira ókonzervatívok, akkor olyan mindegy, hogy magyarul vagy németül szidja-e őket a paraszt. Az ókonzervatívnak titulált főnemesi kör ebből semmiféle hasznot nem húzott. Kémkedtek utánuk, kellemetlenkedtek nekik, ellenőrizték postájukat, kimaradtak udvari kegyekből. Kempen naplója tele van panaszkodásokkal: az ókonzervatívok így, az ókonzervatívok úgy.

Ferenc József 1851. március 12-én: „Sok kárt okoznak nekem a magyar ókonzervatívok. Éppoly felforgatók, mint a többiek. Így is kell velük elbánni."

Bach belügyminiszter, 1851. április 22.: „A magyar ókonzervatívok programja forradalmi program."

S a többi.

Somssich Pál számított erre a rágalomhadjáratra. Említett kötetében ezt írja: őt és a hozzá hasonlókat azzal fogják vádolni, hogy „március előtti állásukat s minden előnyeiket kívánják vissza; ők csupán magánérdekeikben eljáró reactionáriusok".

De ha így is lett volna. Ha tényleg csupán érdekből emeltek szót a haza és a nyelv érdekében. Akkor is megtették, s a haza hasznára tették. Olyankor, amikor halotti csönd borította az országot.

Ez hát a magyar függetlenségért kezdődött új küzdelem egyik fejezete: a királyhű nemesség hazafias megmozdulása.

De ott voltak még a forradalom hívei. Akiket valamilyen okból vagy szerencse folytán nem csuktak le, s éltek viszonylag szabadon. Köztük is más utat jártak a radikálisok s mást a mérsékeltebbek. Utóbbiakhoz tartoztak az írók, a művészek. Az ő tevékenységük újabb fejezet.

A radikálisok legnagyobbrészt a komáromi honvéd várőrségből kerültek ki, valamint Perczel és Bem hadtesteinek kötelékéből.

A komáromiakat, mint tudjuk, fegyverletételi feltételként szabadon engedték. Közülük sokan emigráltak, így parancsnokuk, Klapka György – Hamburgon át Párizsba, majd Londonba –, vagy Újházi kormánybiztos – Amerikába; sokan viszont itthon maradtak. Szervezkedtek, mozgolódtak. A fő szervezőt, a legnyughatatlanabbat, akit még Klapka is háziőrizetben tartott 49 nyarán szertelen respublikanizmusa miatt: Mack ezredest, 48 márciusában még a pesti cs. kir. 5. tábori tüzérezred kiképző őrmesterét, Erdélyben el is fogták és lecsukták. Mack azonban egy évvel a komáromi fegyverletétel után, 1850 októberében megszökik marosvásárhelyi börtönéből és nyoma vész.

Macknak azért sikerült a szökés, mert kevésbé ügyeltek rá, nem sejtvén, hogy ő a híres-nevezetes Mack ezredes. Mack ugyanis Komáromból Hamburgba szóló útlevéllel távozott – Erdélybe. De mi-

kor álnevén elfogták, sikerült levelet íratnia egy német újságba, mely közölte: Mack ezredes Hamburgba érkezett. Ezt az újságot az ügyész elé juttatták, s mikor az arról olvasott, hogy Mack Hamburgban van, megszűnt gyanakvása.

Valamivel könnyebben szabadult Nagyszebenből Perczel Móric tábori papja, 1849 nyarán Bem seregének századosi rangú tisztje, Gasparics Kilián ferences barát. 1850 márciusától kezdve Pesten él, és Fourier tanait tanulmányozza. Áprilisban még néhány újságcikket is publikál, persze álnéven. Festőművész barátjával, Simonyi Antallal, aki franciaországi tanulmányútja során a szocialista tanok elkötelezett híve lett, vitakört szervez, és kapcsolatba lép Mazzini olasz forradalmár magyarországi ügynökeivel.

A Komáromból szűkebb hazájába, Bécsbe költözött Johann May honvéd tüzértiszt, a cs. kir. hadsereg volt tagja a bécsi forradalom még kézre nem kerített híveivel találkozgat, eszmét cserél, terveket kovácsol.

De a „szürke tömeg", az utca embere sem tétlen. Jó példa erre Francsics Károly veszprémi borbélymester naplója. 1850. január 17-én felháborodottan jegyzi fel, hogy „egy ötven évet jól túlhaladt csapómesterre a helybeli katonaság kapitánya 50 botot csak azért veretett, hogy előtte való este korcsmában, borozás közben jókedvében Kossuthot éljenezte". Január 1-én pedig ezeket a gondolatokat írja le:

„Ismét egy év gördült le a 19. századból. A magyar történeteskönyvben emlékezetes fog maradni. Emlékezetes egész Európa előtt! Olyan év, melyben a magyar nemzet halhatatlan szerepet játszott le. Szerepet, melyben megbukott ugyan, s talán örökre, de bukása dicsőség. *És hátha a második felvonás még hátravan, melyben a magyar nemzet ismét szerepet játszand.*"

A lakosság az üldözés ellenére a legkülönbözőbb jelképekkel őrzi a forradalom emlékét, mely jelképeket csak a beavatottak értenek, s ezzel mintegy igazolják egymás előtt érzelmi hovatartozásukat.

Francsics nem is jelképeket: érmeket gyűjt és őrizget. Egyik ilyen érem egy ezüstpénz, Kossuth Lajos arcmásával és a Függetlenségi Nyilatkozat keltezésével; a másik pedig egy bronz plakett, az 1849. november 9-én Bécsben kivégzett német szabadsághős, Robert Blum emlékére, e felirattal: „Der Mann des Volkes ist tot, doch sein Geist lebt fort. Er starb für die Freiheit." (A nép embere halott, de szelleme tovább él. A szabadságért halt meg.) Íme tehát egy Bécsben titokban vert forradalmi érme eljut Veszprémbe, és egy magyar borbély titkos kincsként őrzi... Ilyen és hasonló érmeknél rejtettebb jelkép volt az igen kedvelt és széles körben elterjedt karperec: fekete karikán kilenc ezüst betű, az aradi vértanúk nevének kezdőbetűi. (Azért kilenc, mert a tizenhárom vértanú közül hétnek azonos betűvel kezdődött a neve; Lahner, Lázár, Leiningen; Damjanich, Des-

sewffy; Kiss, Knezich – így a D, a K és az L betű Damjanich, Kiss, Lahneren kívül Lázár, Leiningen, Dessewffy és Knezich nevére is érvényes volt, ami összesen négy „fölösleges" betű.) Ezeket az ezüst betűket aztán fel is cserélték, hogy a különben mindenki által tudott titok még kevésbé legyen bizonyítható, s összeolvasva egy német bosszúmondatot tettek ki: *Pannonia* (Pöltenberg) *Vergiss* (Vécsey) *Deine* (Damjanich, Dessewffy) *Toten* (Török) *Nie* (Nagy Sándor), *Als* (Aulich) *Kläger* (Kiss, Knezich) *Leben* (Lahner, Lázár, Leiningen) *Sie* (Schweidel).

A mondat magyarul: Pannónia, ne feledd halottaidat, mint vádlók, tovább élnek ők.

Gondoljuk meg: ahány ötvös, aki e karpereceket készíti, ahány boltos, aki árulja, ahány vevő, aki hordja, annyi titkos ellensége a császári háznak. Emellett ne feledjük, hogy a szöveg *német*, tehát nemcsak a magyarul tudókhoz szól, hanem az „összbirodalomban" érvényes és érthető!

Parázs izzik a hamu alatt.

Az irodalmi élet azonban valahogy mégis lassan és nehezen szerveződik. Persze: hiszen a nyelvet meg akarják szüntetni. De éppen ezért lesz ismét, történelmünkben nem először, a nyelvért vívott küzdelem az önfenntartás küzdelme is.

Magyar nyelvű politikai napilap kettő van a fővárosban: az 1849 ősze óta fennálló *Magyar Hírlap*, a kormány hivatalos közlönye, a konzervatív erdélyi tanár, Szilágyi Ferenc szerkesztésében; és már-

cius óta a *Pesti Napló*, Császár Ferenc egykori táblabíró, most ügyvéd tulajdonában és Szenvey József hírlapíró, majd szeptembertől Bánffay Simon ügyvéd-író szerkesztésében. Az olasz irodalom magyarországi népszerűsítéséért sokat tett Császárt annak idején Petőfi elleni kirohanásai tették az udvar előtt megbízhatóvá. Szenvey értett a lapszerkesztéshez, egyébként színdarabokat fordítgatott, így például Schillertől az *Ármány és szerelem* az ő magyarításában került a színpadokra. A Szenveyt felváltó Bánffay mozgékony, ügyes újságíró volt, s jól dolgozott együtt Kemény Zsigmonddal. A *Pesti Napló*-nak ugyanis Kemény volt az igazi lelke, s politikailag is fokozatosan köré kezdtek csoportosulni a császárral elégedetlen konzervatívok. De most még ennek alig van jele; Kemény, mint láttuk, a *Forradalom után* keserű és igazságtalan önelszámolásának hónapjait éli; egyébként is mint a forradalmi kormány volt belügyminisztériumi tanácsosa és képviselő rendőri felügyelet alatt áll.

Meg aztán ügyelnie kellett a *Pesti Napló*-nak, hiszen elődjét, a *Figyelmező*-t éppen azért tiltották be, mert a kormány a konzervatívok szócsövének tekintette. (Egyébiránt az is volt, lásd Somssich cikksorozatát.)

Volt viszont, 49 ősze óta, egy hetente hatszor megjelenő irodalmi lapunk, a *Hölgyfutár* – „közlöny az irodalom, társasélet, művészet és divat köréből" –, a Széchenyi-hívő, de a szabadságharcot mint vérontást elítélő, pacifista Nagy Ignác szerkesztésé-

ben. A Sue izgalmas kalandregényeinek stílusában írott *Magyar titok*-kal és a *Tisztújítás* című vígjátékkal már a negyvenes években tekintélyt szerzett Nagy Ignác, hosszú időn át Széchenyi *Jelenkor*ának szerkesztője, politikailag garancia volt a kormányzat számára – (ami nem akadályozta meg a pesti rendőrhatóságot, hogy 1850 őszén néhány hónapra fogdai lecsukással meg ne fenyítsék őt, valami apróbb „magyarkodása" miatt, ami viszont csak fokozta a lap népszerűségét) –, irodalmilag pedig jó darabig ez a lap is egyetlen lehetőség magyar nyelvű költészet terjesztésére. Éppen ezért már puszta léte sem méltatható eléggé, s joggal mondhatjuk, hogy jelentősége már csak tartós fennállása miatt is (különböző szerkesztők irányításával 1864-ig létezett!) mérhetetlenül nagy, még akkor is, ha elsősorban azoknak a költőknek adott teret, akiket mi ma jogos fitymálással petőfieskedőknek nevezünk.

Itt jelennek meg a forradalom napjait idéző első beszélyek, lázba hozva az olvasókat pár szavas burkolt célzásaikkal; itt közli szabadságharc utáni első írásait a negyvenes évek bálványozott novellistája, Kuthy Lajos (aki ekkor még nem hódolt be a császárnak, s a budai Szarvas tér egyik albérleti szobájában írogat lelkesen); ez a lap figyel fel minden egyes, fogságból, büntetőszázadból, emigrációból, bujkálásból hazatért íróra, rögtön cikket kérve tőlük. Mert egyelőre nagyon kevesen vannak itthon (és szabadon) a toll elismert mesterei. Öt ujjunk is

elég előszámlálásukra: Arany János a Tisza család geszti birtokán házitanítóskodik; Jókai Pesten él – kedvenc *Sajó* kutyája nevén írja beszélyeit Hatvani utcai és ősztől Síp utcai szerény szállásán; Tompa Mihály felső-magyarországi hegyek között megbúvó falvakban lelkészkedik; Vörösmarty beteg, bujdosik, hallgat; a beteg Garay János Pesten kínlódik, s milyen szép példája, hogy a közvélemény felismerte az anyanyelvű költészet nemzetfenntartó szerepét: az aradi vár honvéd rabjai 61 forint 2 krajcár összegű jelképes ajándékot adnak össze megmaradt pénzükből, és arra kérik az elképedt börtönparancsnokot, juttatná el ezt a 61 forintot Garay János költőnek Pest városába, hogy ezzel is enyhítsék nélkülözéseit. Figyeljük csak: az aradi vár kazamatáiban a rab honvédek értesülnek róla, hogy odakünn ki mit tesz, hogyan él; odafigyelnek egy középszerű költő krajcáros családi gondjaira; s adakozásuk szerény eredményét úgy adják át börtönük őreinek, hogy egyben gondoskodnak is arról: híre menjen az országban! Most a költészet a fegyver, most ezzel kell küzdeni...

E küzdés példátlanul merész s a kormánnyal szemben mondhatnánk kihívón szemtelen bizonyítéka egy huszonnégy éves volt kolozsvári nemzetőr tiszt: Szilágyi Sándor röpiratsorozata.

Szilágyi 1850-ben, március 9-e és december 31-e között négy különböző címen huszonkét füzetet adott ki (tehát havonta kettőt) a magyar irodalom és közvetve a levert szabadságharc ügye mellett

agitálva; ezenkívül pedig föl sem számlálható könyvecskéket és füzeteket publikált a szabadságharc eseményeiről, hőstetteiről, legendáiról.

Szilágyi a megcsontosodottan konzervatív papa érdemeit s nevét használta fel (Szilágyi Ferenc a magyar nyelvű kormánylapot szerkesztette), hogy új meg új címeken lapengedélyeket kapjon.

Először ezen a nem is burkoltan jelképes címen indított folyóiratot: *„Magyar Emléklapok 1848- és 49-ből. Történeti és szépirodalmi közlöny az utolsó forradalom korából"*.

Március 9-e és június 15-e között hat száma jelent meg; mire a cenzúra észbe kapott (de hiszen ez nem *az* a Szilágyi!), már olyan versek jelentek meg hasábjain, mint Tompa: *A gólyához;* Arany: *Letészem a lantot;* Gyulai Pál: *Hadnagy uram;* aztán: Jókai-novellák, Petőfi-szövegek...

A hetedik számot elkobozták.

Erre Szilágyi, javulást ígérve, megindítá a *Magyar írók füzetei*-t.

Három száma jelent meg; a negyediket elkobozták.

Ilyesmiket írt Szilágyi: nyugalom van a hazában. E nyugalom azonban „reményfagyasztónak látszik". Feladatunk: „ismét ápoló őrei lenni nemzeti létünk egyetlen palládiumának – édes hazai nyelvünknek". Nem elég azonban írni – olvasni is kell, tehát a költeményeket terjeszteni, nyomtatni, publikálni szükséges. „Író és olvasó egymás kölcsö-

nös tényezői, bármelyik hiányában sikert remélni nem lehet."

Következett a *Pesti röpívek*. Ez októbertől decemberig tíz számot ért meg, aztán betiltották. Ebben jelent meg Arany: *Gondolatok a békekongresszus felől; Ősszel; Vojtina levelei öccséhez.*

Negyediknek a *Pesti füzetek*-kel próbálkozott Szilágyi. Ennek azonban már az első számát elkobozták.

Mindegy: márciustól január elejéig a halálra ítélt magyar költészet legjava szólalt meg 22 füzetben, hála Szilágyi bámulatos szervezőkészségének és vakmerőségének. Mennyit kellett ehhez levelezni, buzdítani, bátorítani, s mennyire kellett tudnia mindenkinek, aki verset, novellát, cikket küldött, hogy emiatt feketelistára kerül... Már az első betiltás után is érthető lett volna, ha Szilágyi nem kap több cikket. De kapott.

S példát mutatott másoknak. Debrecenben megindult a *Csokonai Lapok*, s élt 1850 júliusától októberéig. De megjelent benne többek között Arany *Bolond Istók*-jának első 99 strófája.

Az óvatos Toldy Ferenc is megindítja októberben a tudományos élet folyóiratát, az *Új Magyar Múzeum*-ot. Szontagh Gusztáv, író-bölcselő *„Tudomány, magyar tudós"* címen elmélkedett a múló idő által elfújt eszméit fejtegetve; de magyarul elmélkedett, a császár által kétségbe vont magyar tudományosság létét bizonyítva.

A *Röpívek*-ben így írt Szilágyi:

„Nemzetiségünk, a gránitszikla, melyen annyi hullám tajtékká tört, melyre jövendőnk fellegvára emelve van: él! Legtisztább s legerősebb alkotóeleme a nyelv és az irodalom; ezt ápolni, ennek erős sarjú-virágait a hervadástól megmenteni célunk s föladatunk. A nemzet élni akar!"

E *Röpívek*-ben látott napvilágot a súlyos betegségéből 1850 nyarán egy ausztriai szanatóriumból hazatért Pákh Albert cenzúracsúfoló humoreszkje. Pákh, Petőfi barátja, a Tízek Társaságának egykori tagja maró gúnnyal ecseteli a pesti állapotokat, méghozzá oly módon, hogy kézirata első lapján egy Hunyadi Jánosról szóló beszélyt indít (joggal számítva arra, hogy az agyonterhelt cenzor csak az első és utolsó lapot fogja megnézni) s az utolsót is ezzel végzi, közben azonban merészen ugorva a jelent bírálja. Nem tudjuk, mi lett a becsapott cenzor sorsa, inkább azt csudálhatjuk, hogy a papának ismét sikerült rebellis fiát a börtönből megmenteni.

Íme Pákh humoreszkje, a szavakkal vívott magyar függetlenségi küzdelem egyik dokumentuma:

Pákh Albert

HUNYADI JÁNOS

Johannes Edler von Hunyad

históriai novella

Nándornak Fehérvára fölött komor redőket ölte az enyészet arca magára. Tölgyfa karszékében ült magába merülve az ősz kormányzó, mert ő volt;

szemeinek éles pillanatát, mely elől annyiszor futott az ozmán, vakuló remegéssel most bágyadt pillák mögé csuká a fájdalom kínja. A nyitott ablakon az alant hömpölygő szőke Duna küldé be panaszosan búcsúzó sóhajait, a lágy szellő megsimogatá a haldokló arcnak ezüst szőrszálait. Túlvilág! örülsz ugye a martaléknak?

Midőn engem 1847-ben, épen forró délben, akkori kollegám, az én pápaszemes kútgém druszám a gőzhajóra kísért, melynek kerekei pár perc múlva ki valának lubickolandók a hazából: mily szomorúak voltak akkor az idők! Pecsovicsok dühöngtek, adminisztrátorok lábatlankodtak, táblabírák hortyogtak, a nemzetiség még mindig ingre vetkezve birkózott, s a jobb fejek lekonyultak, s ha nem látta őket senki, ily szókat sírtak a párnák közé, melyeken hevertek: „Nem lesz a magyarból semmi!"

Midőn 1850-ben egy nyári kies estve egy erős őrizetű komiszár a pesti gőzhajóállomáson kikapta kezemből útlevelemet, mily vígak valának akkor az idők! A pecsovicsok elhaltak, az adminisztrátorok elhaltak, a táblabírák is elhaltak, a zsurnaliszták is elhaltak, a státusférfiak is elhaltak, a honvédek is elhaltak, minden, de minden elhalt, s e sok minden helyibe más minden támadt, és a fejek most mégsem konyulnak le, mint akkor, és nem mondják, amit akkor mondának...

Hát a nemzetiség?... A magyar szolgabíró most ugyan így írja magát alá: „Bihary von Johann, Oberstulrikter!" S azon két német barátom, kik a

távol külvidékről ide kísértek, miután vagy három nap alatt Pesten összejárták volna Tolnát-Baranyát, egész komolysággal azzal dicsekvék előttem, hogy úgy látszik, miként a német nyelvvel is boldogulhatnának Pesten. Ez 1847-ben eszébe sem jutott volna az idegennek.

Alig raktuk le poggyászunkat a „Nádor"-nál, tüstént útnak indulánk, embereket keresni. Mint megannyi gőzmozdony, úgy zúgtunk egyik ismert helyről a másikra: a nyilvánosság mezején senki, de senki! Pedig be sok becsületes embernek kellett hajdan jó estét kívánnom e helyeken. Idegen arcok, néma ajkak, szótlan csirkecomb-ropogtatások.

S naphosszat jártam ismert házak ismeretes ajtóihoz kopogtatni, hogy megnyittassék nékem. Kérdeztem, akit kérdezni mertem. „Nem lakik itt!" kiáltá itt is, ott is egy töltöttkáposzta-gőzű szolgáló, s bevágta orrom előtt az ajtót.

Napok múltak, napok mentek. Átkozott állapot, midőn az ember egyes-egyedül van ezen roppant Pesten. Rajtam kívül csak egy-két pincér lakott itt, kikkel szóba kellett ereszkednem, valahányszor megéheztem. Megkezdém a járdát koptatni, hogy a véletlen karjaimba dobjon a négy fal közül megszabadult valamely kedves egyéniséget.

Sok gyönyörű fej, sok szép arc, sok rút fej, sok csúnya arc; de ah egy ismerős bajusz sem lengett felém az utcák tekervényes útain.

„Úgy van, más faj állott a kihunyt helyére!"

gondolám; s még azt is gondolám: „Itt nem maradunk! Gyere innen, fakó lovam!"

„Hová?" kérdé a gondolatot a lelkiismeret.

„Vissza Ausztriába! Hisz most mindenütt birodalom van, s ennélfogva mindenütt Magyarország is van a birodalomban, vagyis, ha Magyarország is a birodalomban van, úgy Magyarország is van a birodalomban." Így enyelgett bennem a shakespeare-i gondolat.

„Hohó!" kiálta fel a vasgerebeni lelkiismeret, s nagy szemeket meresztett a sophismáló gondolatra, s alkalmasint galléron csípi s ledobja a garádicsról, ha nem tiszteli annyira énem hajlékában az egyenjogúságot, s ha magának is kedve nincsen kivándorolni Amerikába.

S midőn utcai andalgásaim közepett éppen e tusa folyt volna keblemben, egy alak léptetett el mellettem, magába mélyedve, komolyan, mintha éppen azon törte volna fejét, hogy a német színháztól a Nákó-házig hány darab kőre van szüksége a státusnak. Ismertem valaha. Nagyon magas ugyan a kalapja, de megszólítom.

„Uram!"

„Hüm, ja." (Emberi hangok, de melyik nemzetéi?)

„Beszél ön magyarul?"

„Volt idő, midőn egyebet sem tudtam. Ah de ni ni ni – megálljon csak – ismernem kell önt (s itt egyet törült homlokán lefelé szakálla végéig) –

igen, ön az – persze hogy ön – ezer esztendeje – Hozta Isten! – Hát nem halt meg?"

„A halál kapitulált. Sokáig harcoltam vele, de intervenciót kértem s Csontosy lerakta kaszáját, megadta magát s elment. De hagyjuk azt. Majd én kérdezek, ön feleljen. Ön sokról adhat felvilágosítást. Ön hajdanában, mikor Pestre beszabadult, s én még itt éltem világomat, nagyon szeretett a szerkesztőségek körül járni, kiadásra kész kézirat-csomaggal hóna alatt, önből bizonyosan – de bocsánat, ha megsértem – önből bizonyosan író lett?"

Erre először is egy roppant füstgomoly volt a felelet, mit öntudatlanul arcomba fúvott. Azután azt mondá, világos jelével a megneheztelésnek: „Vezércikkíró vagyok!" s lapos egykedvűséggel félrepillantva, lesodrá kis ujjával szivaráról a hamut s a vatermörderekbe hátrahanyatlott.

„Vezér-cikk-író! Ah, bocsánat ignorantiámnak, de fájdalom, Lauterbachba, hol én laktam (az Isten háta mögötti kerületben), nem igen ért el a magyar publicisták híre." S eközben karonfogva tovább sétáltunk.

„Német lapba írok, s annyiban igenis magyar publicista vagyok."

„Irgalmazz mi nékünk!" imádkozám magamban. „Ez az ember le van fordítva!"

„Mindent megengedek, édes vezércikkíró barátom; hanem egyre kérem, legyen ez egyszer az én vezércikkem, s igazítson engemet, ezen megtestesült »külföldit«, útba. Diogenesnek cudarnál-cu-

darabb állapotja lehetett, midőn embereket kerese. Napok óta Diogenes vagyok, lámpám nincsen ugyan, de annak hordója is volt, ahová éjszakának idején meghúzódhatott. Kérem, legyen az én lámpásom, hordót majd önként találunk azután. Hát nem mondhatná meg nekem, hol lakik Petőfi?"

A vezércikk paragrafussá zsugorodott e névre: „Lassabban, az Istenért, ne beszéljen oly fennszóval. Látja, hogy nem magunk vagyunk az utcán."

Magam is meghökkentem. Látom, igaza van.

Ezután egy másik kérdést állítottam ki, de ezt már oly lassan suttogtam elő, hogy háromszor kellett elmondanom, míg magam is észrevevém, hogy csakugyan hangokba vannak öltöztetve a szavak:

„Hát Petrichevich Horváth Lázár hol lakik?"

„De már azt kikiálthatja bátran!"

Ekkor vérszemet kapva, rákezdék újra:

„Hát Petőfi, Jókai, Pálffy...?"

„Ugyan ne kiabáljon az ördögbe! De mit is kérdez tőlem ilyeneket; nem tudom én sem az egyiket, sem a másikat; sohasem volt nekem azokkal az emberekkel semmi dolgom. Alászolgája!"

E pillanatban a városház egyik ablakának vasrostélya közül egy fej nézett ki, s üdvözletet inte felénk. Úgy látszott, egyikünket ismeri.

„Mi az? Ki az?" kérdém vezércikkemet.

„Oly ember, akit ön keres, tőle tudomást szerezhet mindenről. Nekem úgyis mennem kell. Adieu!"

S kapva-kapott az alkalmon, hogy tőlem megszabaduljon. Elment, otthagyva engem a faképnél.

A fakép pedig még mindig ott állott a rostélynál, le nem véve rólam a szemét, mintha le akarná velök rólam olvasztani a fedező idegenszerűséget, hogy feltalálhassa alatta az ismert alakot. Bennem is fölébredtek a sejtelmek.

„Ki vagy te, bánat embere, mi sorsnak üldöz fegyvere, hogy ülsz rostély mögött?" kérdém költői s emberi reminiscentiával a rostély emberét. „Kofabiztos lett belőled, vagy hajdú vagy drabant, vagy mi a patvar, hogy ott lakol?"

„A manót! De át fogod látni, hogy nem polemizálhatunk itt kívülről befelé s belülről kifelé, nem vagyunk bombák: jöszte, látogass meg."

„Szívesen, biz én, kedves öcsém. Reménylem ajtaja is van ezen ablaknak."

„Csak bátran be a kapun, s amelyik ajtó előtt a legtöbb drabantot látod ácsorogni, azon jöjj be, majd eléd nyitok."

Mentem. Nehány perc alatt kezet szoríték egyik reményteljes utódommal, ki felült vala azon pünkösdi királyságú trónra, honnan naponkint mondja az ítéleteket elevenek és holtak felett.

„Régóta?"

„Két nap óta."

„S miért?"

„Három sor írásért."

„Szerkesztő vagy?"

„Nem, egyszerű dolgozótárs, név és jegy nélkül."

„S a szerkesztő felelős?"

„Igen."

Szünet lőn. Nekem eszembe jutott, hogy talán vigasztalnom is kellene a szerencsétlent. Ugyanazért körülnéztem és reflektálni kezdtem: – „No, de legalább nem panaszkodhatol barbárságról. Humanitás fő jellemvonása fogházainknak mostanában. Lakat nincs az ajtón, az ablakokat is ki lehet nyitni egész a rostélyokig, azután lábad, kezed is ment mindenféle ásványtól. Mi kell több? Berzsenyi azt mondta volna: »Kegyes istenimtől kérjek-e többet?« Ah, meg ez a kényelmes bőrpamlag!" S nekiindultam, hogy egész otthonossággal végig vessem magam rajta.

A szoba lakója zsarnokilag tartóztatott vissza: „Nem, oh te nem fogod azt tenni!" monda színpadi pátosszal, s már félig ülő helyzetemet előbbi lábra állítá vissza.

„Nem-e? de hát miért nem fogjam azt tenni?"

„Mert először ezen pamlag a fő szálló helye mindazon vad állatoknak, melyeknek vére lepi e négy fal meszét. Másodszor: a pamlag nem az enyim; minden éjjelre bejár reá egy biztos, ki végighortyogja rajta az éjszakát, kivévén azon epochalis fertály órákat, melyekben aludnia nem lehet. Harmadszor: illetlen dolog egy ily erkölcsjavító helyen a pamlagon végignyúlás frivol kényelmeinek áldozni."

„De ha már annyit referáltál, kedves barátom, folytatám, engedj meg még néhány kérdést, melyekre a körülmények kényszerűsége ösztönöz. Ha t. i. azt a bőrpamlagot éjjelre a biztos lepi el, kérdés

támad lelkemben, vajjon te melyik szögletébe húzódol meg ennek a szobának? mert szemem ugyan jó, hál' Istennek! de két nagy protokollumon, melyek egy asztalt maszkíroznak, s egy vas kemencén kívül egyéb bútort én itt nem látok."

„Igen, mert elfödjük. Kelj fel csak ülő helyedből. Nézd e két széket, az enyimet és tiedet. Mind a nyolc lába nyikorog ugyan, mintha mindmegannyi visító malac volna, hanem az bliktri! Meg fogom e két széket, s koporsó-távolságnyira felállítom egymás ellenébe, azután ráillesztem egyikre fejemet, így ni, a másikra felemelem lábaimat, így ni, s ki mondja, hogy nem fekszem?"

Figyelmesen néztem a műtétet, s eszembe jutott, hogy Monte Christo is ily iskolán ment keresztül, míg megtanult mindent tudni s mindennel bírni. „Sok szerencsét eget és földet kiengesztelő filozófiádhoz a két széken, itt többé nem látjuk egymást, ott, ott, egy másik, szebb hazában, túl, kívül, a pokolban! Jó'jcakát!"

S kirontottam, beszélve folyvást, magam sem tudom mit, csakhogy az én protekció alatt élő barátom ismét új szavakhoz s én új ismeretekhez ne juthassak; s elkábítva magamat enszavaim által, öntudatlanul rohantam ki az ajtón, ki a – szabadba. Amint kiértem, vettem észre, hogy csak ott vagyok, ahol voltam. Hallottam, láttam sok mindenfélét, de még mindig semmit abból, amit szerettem volna. Másnap a fogoly is megszabadult, de én kérdéseimre még mindig várom a feleletet.

Nándornak Fehérvárában éjféli tizenkettőt kongott az óra. A nehéz, lassú ütések elhangzottak, a terem magas boltozatán meg-megtöredezve. Így törtek meg hajdan sok ezer kopjadöfések páncéla acélán azon ősz bajnoknak, ki épen e percben húnyta be örökre szemeit! Végpercében is magasztos, végpillanata is oly keresztyénien szelíd volt, hogy az esztergomi prímás tökéletesen meg lehetett vele elégedve.

Hunyadi János nincs többé!

(1850)

Arany, Gyulai, Tompa és mások Szilágyi által publikált közismert költeményeit fontoskodás volna most e helyen elemezgetni. Gondoljuk át mégis ebben az összefüggésben, egyetlen példa felidézésével, mit jelentett akkor, 1850-ben ilyen kinyomtatott strófák olvasása:

Repülj, repülj! és délen valahol
A bujdosókkal ha találkozol:
Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk . . . !

Sokra sír, sokra vak börtön borul
Kik élünk, járunk búsan, szótlanul;
Van aki felkél és sírván megyen
Uj hont keresni tul a tengeren.

A menyasszony meddőségért eped,
Szüle nem zokog holt magzat felett
A vén lelke örömmel eltelik,
Hogy nem kell élni már sok ideig...
(Tompa Mihály *A gólyához*)

Elévülhetetlenek Jókai Mór érdemei is éppen ebből az 1850-es esztendőből. Furcsa ezt mondani, hiszen a mából a múltba visszatekintve a derék Jókai oly ártalmatlan mesélőnek tűnik, mégis tény, hogy hozzá hasonló nyílt vakmerőséggel, kihívón szemrehányó daccal, őszinte fájdalommal senki nem mert, senki sem tudott akkor elbeszélő prózát írni. Elég, ha az 1850. július közepén megjelent *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* (1850 novemberében már németül is megjelent Leipzigben!), valamint az 1850. október végén kiadott *Egy bujdosó naplója* című köteteit említjük. Lapozzunk fel ez utóbbiból egy alig kétlapnyi terjedelmű kisnovellát: azóta sem írták így le, ilyen, szinte szófukar tömörséggel a pusztulásra ítélt ország döbbenetes látványát.

PUSZTA FALVAK

„Már a harmadik puszta falvat értem utamban. Útitársam egy éltes képviselő volt és egy fiatal huszártiszt, szép, ifjú barna nejével.

Hallgatag vándoroltunk keresztül a szomorú helységeken.

Az utcákon nem vezetett kocsinyom keresztül, a leégett házak udvarai be voltak nőve paréjjal, a beszakadozott romokon keresztül-kasul lehetett látni, egy házból sovány, csikasz kutya nézett ki az ablakon, oly vadul, oly egyedül.

A falvak már hónapok óta le vannak égve, még egy ház sincs belőlük felépítve.

Nem akarnak tán lakosaik visszatérni?

Egy ember, ki meg tudott menekülni, bátorságot vőn magának visszatérni nagy időre. Sok keresés után ráakadt házára. Egy ágyúgolyó keresztülütötte valamennyi falát. Pitvara előtt halott ember feküdt, szobája falán mintha véres kéz öt ujja hagyott volna nyomot, széjjel az egész faluban egy élő teremtést nem talált, csak itt-ott repültek föl néha kerítések mellől nagy, görbeorrú madarak, nehéz, lomha röpttel, amint tovament, ismét visszacsapva, ahonnan felverettek. Az ember ásót vett kezébe, házról-házra járt, a holtakat, ahol találta, ott eltemette, harmadnapra belefáradt a munkába, otthagyta házát, telkét, s elment világgá, soha sem tért vissza többet.

Egy másik, még csaknem épen találva házát, beleköltözött. Első éjjel azt álmodta, hogy valaki a mestergerendára fel van akasztva szobájában. Az iszonytól kitörte a hideg, három nap lelte a forróláz, harmadnapra meghalt bele. Senkinek sem jut eszébe azóta visszatelepülni.

A házfalakon mindenféle gaz nő, az is olyan sárga, mintha bánná, hogy ott kelt ki; köröskörül a szántóföldeket fölverte a bojtorján, soha nem látott ismeretlen gyomok nőttek rengeteggé rajta, ha néha a meleg szellő belekap ősz fejeikbe, a pelyhes mag fellegként repül szanaszéjjel a légben.

Útitársnőnk, a huszártiszt neje, a rekkenő melegtől tikkadtan egy ital vizet kért egy forró délután; valahol egy kútra akadtunk. Nem volt sem kávája, sem vedre, sem ostora, üggyel-bajjal merítettünk belőle vizet egy bőr kalaptokkal, s mikor kimerítettük, borzadva önténk ki a földre. Veres volt, mint a vér!

Köröskörül kiszáradt minden tó, egy ital víz, egy árnyékos fa, egy szemközt jövő utas – sehol. Ha valaki lefeküdt valami domboldalba aludni, láthatta maga fölött rögtön megjelenni a magasban a kóválygó röptű vadmadarakat, amint szüntelen közelebb-közelebb jöttek hozzá, kóválygó kerülgető röpttel, s bántó, ijesztő kiáltással, – a hullakeselyűk."

*

Vagy itt vannak a *Bárdy család* című terjedelmes beszély első és utolsó sorai:

„Édes szép hazám. Édes szép paradicsomkertem. Mivé lettél! Mi lett belőled! Vagy ne láttalak volna gyönyörűnek egykor, vagy ne látnálak most oly elpusztulva.

Vagy ne látnálak most oly elpusztulva, vagy tudnám remélni, hogy újra felvirulandsz.

Édes szép hazám.

Édes szép paradicsomkertem.

Reszket kezemben a toll, szívem elfogódik, sírhatnám.

Sírni fogtok ti is, kik e sorokat olvasandjátok, mint én sírtam, midőn azokat leírám.

Kihull kezemből a toll, szívem elfogódik.

Vajha tudnám hinni, hogy mindez csak képzelet, csak egy zaklatott agy lázas álmainak idétlen rémszörnye.

Bár mondhatnám azt: ne higgyétek, amit elbeszéltem, ne borzadjatok tőle vissza, hisz mindez csak költemény, csak egy nyomasztó álom. Felébredünk és nem látjuk többé."

(1850)

Mindehhez persze kiadói bátorság kellett. A folyóiratok, könyvek, naptárak kiadói sokat kockáztattak, mégis vállalták az ilyen és hasonló írások közreadását.

Volt persze, aki ráfizetett vakmerőségére. A *Népszerű naptár 1851-re* elnevezésű, 1850. november 20-án megjelent kalendárium címlapján például e sorokkal tüntetett a kiadó:

„Mindazok használatára, akik az 1850. év után Magyarhonban még magyarokul megmaradtak."

Másnap, november 21-én a naptárt elkobozták, megsemmisítették.

Illik megtanulnunk néhány kiadót: Emich Gusztáv, Hartleben Konrád, Kozma Vazul, Landerer és Heckenast, Müller Emil és Gyula, Rózsavölgyi Gyula, Trattner és Károlyi...

Somogyi Sándor így méltatja munkásságukat *A magyar irodalom története* című akadémiai kiadvány 1965-ös V. kötetében:

„A könyv- és folyóiratkiadók soha még annyi áldozatot nem hoztak a nemzeti műveltség érdekében, mint Világos után. A bár felemásan, de mégiscsak polgárosodó Magyarország kulturális és tudományos közéletének publikációs előfeltételeit, gyakran nagy kockázatok árán, ők teremtik meg. Az ő érdemük is, hogy a honi könyvkiadás a 48 előtti állapotokhoz képest az évtized közepére körülbelül kétszeresére növekszik."

Valóban: hiába írt volna bármily gyönyörű verset Arany és Tompa; bármily mozgósító erejű beszélyt Jókai; ha azok nyomtatására senki sem vállalkozik: a magyar irodalom ügye elveszett.

De nem csupán könyveket (és zeneműveket, mint az éppen 1850-ben alapított Rózsavölgyi-cég) hoztak forgalomba ezek a kiadók, hanem jeles képek nyomtatott (vagy rézbe karcolt és sokszorosított) másolatait is. Ma, mozgóképek és távolbalátó készülékek korában, el se tudjuk képzelni, mit jelentett egy bármily silány képi ábrázolás is. Hiszen megtekinthető nyilvános képtár alig volt, festményt

igen kevés, átlagon felülien művelt ember láthatott csupán, hacsak templomokban nem nézett körül figyelmesen. A kiadók sorra hozták forgalomba az aradi vértanúk, Batthyány agyonlövetésének képeit, a szabadságharc eseményeiről készült nyomatokat, a honvédélet epizódjait.

Ezekben az években terjedt el például Kiss Bálint 1846-ban festett képe: *„Jablonczai Pethes János búcsúzik leányától a leopoldvári tömlöc ablakánál 1674-ben"*. Könnyező férfi látható rajta, amint börtönrácsnak könyökölve nézi háttal felénk álló, sírdogáló lányát. A férfi kezén bilincsek.

Akinek rokona börtönben sínylődött, az beszerezte a képet, hiszen a császár rabját ábrázolta. Pethes János református lelkész volt, akit a Habsburg-kormányzat hite miatt többedmagával bebörtönzött, majd gályarabságra hurcolt. Ruyter holland tengernagy szabadította ki Szicília közelében, 1676. július másodikán. 1850-ben maga a festő, Kiss Bálint is a császár üldözöttje volt; mint honvédet elfogták, s elvesztette a Magyar Nemzeti Múzeum képtárőri állását is.

Képekkel, festőkkel különben nehezen boldogult a cenzúra. Itt nem leírott szavakkal álltak szemben; a festmény százféleképp magyarázható. Nézzük meg például Kovács Mihálynak 1850-ben Egerben festett *Önarckép*-ét: Kossuth-kalapos, kihívó tekintetű férfi pillant ránk. A kortársak tudták, hogy ilyen kalapot nem volt szabad viselni, főleg akkor nem, ha szalag lógott le róla: rendőrök-

csendőrök képesek voltak az utcán utánaszaladni a kalap tulajdonosának, s ollóval levágni a szalagot, a rebellió szimbólumát. Kovács viszont éppen ilyen kalapban fösté le magát, önmaga és barátai nagy gyönyörűségére.

Voltak aztán kiadásra nem került, kéziratban terjedt, másolt, szavalt, suttogott, bizalmas baráti körben emlegetett költemények is, mint a halálra keresett s udvarházról udvarházra bujdosó Sárosi Gyula *Farsangi dal*-a, vagy mint Medgyes Lajosnak a kolozsvári börtönben szerzett s onnan kicsempészett verse:

BÖRTÖN-DAL

Nehéz a lánc; a lég vad
A börtön éjjelén;
Elfogytam, mint az árnyék,
Mégsem panaszlok én!

Csak testem érzi a kint;
Lelkem most is szabad:
Csillagpalástba vonta
A tiszta öntudat.

A sorvasztó rabságot
Mosolygva hordozom,
Éretted, szent szabadság!
Éretted, drága hon!

Oly sok dicső elvérzett
A harcban értetek,
Büszkévé tesz az érzés,
Hogy én is szenvedek.

Lezsibbad nemsokára
Az önkény vaskeze,
Ítéletét kimondta
A népek Istene.

Egy szellő jő, s lefujja
A korhadt trónokat;
Vér és könny már elég folyt
Nem kell több áldozat.

(1850., a kolozsvári börtönben.)

A börtön azonban nem az egyetlen megtorlási mód. Sok ezer honvédet büntetőszázadokba sorozva a birodalom különböző részeibe, főleg Itáliába vezényeltek. De ez sem vált a császári dinasztia hasznára: a helybeli lakosság tüntető és megkülönböztetett szívélyességgel fogadta a kényszersorozottakat, azok pedig minden lehető alkalommal mesélték-terjesztették a magyar forradalom és szabadságharc eszméit. Ugyanakkor aki tehette, tanult, művelődött. Három példát is tudunk erre.

Vajda János honvéd százados Itáliában töltötte büntetését. Többször is leírta ottani élményeit: milyen szívesen fogadták az olaszok, ha megtudták,

magyar. S mindig megtudták, pedig rajta is a császári zubbony lötyögött, mint másokon. Csizmáját is ingyen talpalták meg, ebédre hívták, dédelgették:

„A legelőkelőbb házak termei nyitva voltak bármely volt honvédtiszt előtt, ahol ünnepeltetének, s oly kitüntetésekkel halmozák el, melyek a szerényebbeket sokszor zavarba is hozták. Azonképpen a nép részéről is határtalan szeretet s tisztelet nyilatkozott irányunkban. Ez volt szenvedéseink enyhítő balzsama. A szabadság fölkent vértanúinak tartának bennünket.

A tömérdek ezt tanúsító jelenet közül jellemzésképpen megemlítem azt, midőn egy cipész boltjába menvén, a mester engem, fiatal, pehelytelen arcom után, az osztrák mondurban nem mindjárt ismert föl magyarnak. Maledetto tedescónak tartva, csak úgy könnyedén beszélt velem, mint más emberi halandóval. Én nem törődtem vele, s nem is akartam tudtára adni kilétemet, de a beszélgetés alatt az olasz vizsgálni kezde, s mulattató volt a drámai procedúra, amint lassankénti kombináció folytán rájött, hogy én alighanem magyar vagyok. Mikor már el akartam menni, habozva, szent félelemmel kérdé: mi nemzetbeli vagyok? Kénytelen voltam megvallani magyarságomat.

A jó ember mindent kiejte kezéből, s karjait széttárva, miután jól kicsodálkozta magát, mintha mondta volna, uram, nem vagyok méltó, hogy hajlékomba jöjj! – lábaimhoz borulva kért bocsánatot,

mivelhogy nem ismert föl azonnal. Azután bekiáltotta feleségét, gyermekeit, hogy lássanak egy magyar volt honvédtisztet. Azután mindnyájan kikísértek a kapu elé, s könnybe lábadó szemekkel mondták utánam: *Evviva Ungheria!*"

Vadnai Károlyt, akit az 59. cs. kir. gyalogezredbe soroztak, 1850. október 6-án néhányadmagával ingyen vacsorára hívta meg Verona közelében egy olasz falusi kocsmáros. Az aradi kivégzések emlékére szervezett gyásztort a derék olasz, felköszöntve a volt honvédtiszteket, most császári bakákat, vörös borával a magyar és az olasz szabadságot éltette...

Garzó Imrét Sienába és Firenzébe vetette sorsa. Miközben a császári tisztek zaklatták, a firenzei olaszok és az odaszármazott magyar festők mérnöki és képzőművészeti tudását gyarapították.

„Egy ízben egyedül bandukoltam a liget felé, már kívül jártam a kapun, s a közönség is szép számmal követte ugyanazt az utat, mikor egyszerre harmadik századunk kapitányát veszem észre lovam mellett teremni, s hallom mérgesen rám kiáltani: »Was sucht er hier? Wie heisst er?« (»Mit keres itt? Hogy hívják?«) Feleletem után pedig: »Rechts um!« (»Jobbra át!«), s maga is vissza fordulván engem hazáig kísért, és ott a napos káplárnak azzal adott át, hogy »ezt az embert le kell tartóztatni, s másnap a századparancsnokhoz kell vezetni raportra, amiért merészelt magánosan kóborolni«. A mi századunknál ezt a külső beavatkozást

mindenki különösnek találta, és szolgálati forma szerint pedig senki tudomásul sem vette; de engem a megaláztatás szinte gyermekes elkeseredésre indított, amelyet nem enyhített az, hogy kijárásaimban továbbra sem korlátoztattam. Másrészről azonban elrémített az a gondolat, hogy mi lett volna velem, ha én a harmadik századba jutottam volna? S valóban egy társunk, kit sorsa oda vitt, a kórházba menekült a bánásmód elől, mely szerint még az sem engedtetett meg neki, hogy a sor szerint kerülő főzést és minden piszkos helyek söprését, tisztogatását maga helyett mások által végeztethesse, és szinte gyönyörködtek benne, midőn kényszerült a többi legénység módjára élni és foglalatoskodni.

Abban az időben lakott Florenczben Ligeti Antal, mint Markó tanítványa, szállást a városban tartott, de kijárt Apeggiba, hol Markó lakott családjával. Ligeti hívott meg bennünket egy-egy délutánra magához, s tízönk között is voltunk, kik ott találkoztunk először. És azok kellemes órák is voltak. Mindnyájan át voltunk hatva méltatásától annak a gyöngéd érzésnek, mely ezt a fiatal magyar művészt arra indította, hogy a magyar hadseregnek ide hullott elemeiből néhányat magánál összehozzon, s néhány órát azokkal együtt töltsön. Kerülte is mindenki azt hozni szóba, ami szívét a leginkább nyomta, s mindenki azon igyekezett, hogy a percek derülten múljanak, ami sikerült is, különösen elősegítve azon körülmény által, hogy a házigazda kedves, szerény egyénisége szerencsésen in-

kább hangolt kedélyes eszmecserékre, mint komoly érzelmi vitákra."

„Az én florenczi életem tehát kettős élet volt: az egyiket műtárgyak és könyvek között eszmékkel és eszményekkel foglalkozva éltem, a másikat kaszárnyában, regula szerint, de a külső világgal is némileg érintkezésben, ami szintén nem volt híjával a zavartalan élvezetnek is.

Mindenfele jártamban-keltemben többször láttam egy ötös fogatú hintót, mind az öt ló feketével nem tarkázott, hanem szélesen csíkozott pej volt, szerszámjuk magyarosan sallangos, a kocsisnak lobogó pántlikás pörge kalapja és magyaros öltözete, a hintóban egy huszár alezredes ült néha egyedül, néha többedmagával. Amerre hajtatott, mindenütt megállott a jövő-menő sokaság bámulatára, noha már ismeretes volt. A politikai rend és béke fenntartása céljából Florenczet megszállott hadseregheż huszárság is tartozott, annak volt parancsnoka az akkor még alezredes keszthelyi gróf Festetich Tasziló, ki fenéki méneséből nemcsak a maga szükségére szállíttatott évenként feltűnő szép lovakat, hanem más nagyurak számára is, kik azokon kapva kaptak. Hasonló járkálás alkalmából jutottam el annak a jelenetnek az élvezéséhez, amikor a város egy térségén nagy és tarka néptömegtől körülvéve huszár zenekar különféle darabokat játszott, egyszer pedig a ház kapuja alól, mely előtt a zenekar föl volt állítva, s melynek nyitott emeleti ablakaiból víg társaság zaja hangzott ki, tizenkét huszár vo-

nult ki magyar szabású piros mellényben, bő nyílású ingujjal, s körbe állva délczegen járták el az eredeti verbunkost, mely azt az olasz néptömeget is tapsra és bravo kiáltásra ragadta. S ha ez a nép abban az órában elfelejtette ezeket a huszárokat úgy tekinteni, mint szabadságuk elnyomóit; miként kereshettem volna én okot örvendezésem elnyomására egy magyar mágnásnak és huszárjainak ilyen ártatlan diadala fölött?"

Az emigráció 1850-ben még nem szerveződött politikailag jelentős tényezővé. De a magyar kultúra terjesztésében máris nagy dolgokat tettek. Miközben Bécsben komolyan hitték, hogy a magyar kultúra, ha volna is, jelentéktelen, Londonban – Pulszky Ferenc buzgólkodására, Otto Wenckstern német író sikerült fordításában – 1850 februárjában megjelent *A falu jegyzője* angol nyelven: *„The Village Notary"*.

Eötvös regényének bámulatos visszhangja támadt. Csak az 1850-es év folyamán tizenkét tekintélyes angol folyóirat méltatta, köztük a Dickens által szerkesztett *The Household Narrative of Current Events*, a *Spectator*, az *Athenaeum* és a *British Quarterly Review*; ez utóbbi 30 oldalas tanulmányban. 1853-ban második kiadásban is megjelent, és még 1859-ben is jelent meg róla ismertetés; 1866-ban pedig a *North British Review* szerint az angol olvasók tömegei még mindig olvassák és kedvelik *A falu jegyzőjé*-t.

A *Spectator* szerint *„A falu jegyzője* kimagaslóan a

legjobb külföldi regény, amelyet valaha is olvastunk, a legmegalapozottabb, a legtömörebb és a legtermészetesebb."

A *British Quarterly Review* említett tanulmánya nyíltan kimondja, hogy a mű a magyar ügy mellett is rokonszenvet ébreszt; „nem mintha Magyarország rágalmazóira akár a legcsekélyebb mértékben is hathatna ilyen érzelem" – de mégis, az elfogulatlan olvasókat megnyeri a könyv Magyarországnak. „Mi is csak néhány íróval dicsekedhetünk, akik ugyanilyen magaslatokra tudnak eljutni. *Az a nyelv és irodalom pedig, mely e regény bölcsője volt, a műveltségnek csakis magas fokát képviselheti.*"

Nagy siker ez, politikai siker; Magyarország jelen van Európában, méghozzá irodalmát tekintve nagyobb súllyal, mint az elnyomó Ausztria.

Teleki László keserű kérdésére, melyet 1850. március 4-én Párizsból Teleki Józsefhez írott levelében tett fel: „Fennmarad-e honunkból még valami? Fogjuk-e még mondhatni: él magyar, áll Buda még? Nem tudok magamnak e kérdésre felelni" – a nemzeti egységbe szerveződő országlakosság adta meg a választ.

Valahányszor fekete karperec villant meg egy asszony karján, rajta kilenc ezüst betűvel, bárhol a birodalomban, Bécsben vagy Pesten, Prágában vagy Kolozsvárott, tudni lehetett, hogy a kilenc fémbetű minden zörrenése, minden összekoccanása egy nemzet élniakarását és ki nem törölhető történelmi emlékezetét hirdeti.

2. „A honmentés tervezete"

Charles Loring Brace amerikai állampolgár, író és utazó, 1851 áprilisában Bécsből gőzhajóval Pest városába érkezett, és megszállt a Tigris fogadóban. A Hild József tervezte épület ma is áll (Münnich Ferenc utca 5.); az amerikai jól vezetett, kényelmes szállodának ismerte meg a Tigrist, melynek tulajdonosa folyékonyan beszélt angolul. A lakosság gátlás nélkül, készségesen nyilatkozott meg; kifejezte Kossuth iránti rajongását – *„Kossuth is idolised"* – és az önkényuralmat gúnyoló adomákkal traktálta a külföldi vendéget, például azzal a történettel, hogy mikor valakit rebellis szitkozódás miatt huszonöt botütésre ítéltek, az a verés után elégedetten közölte a csendőrtiszttel:

– Így igazságos. Végül is, mint önök most bizonyították, a seggem a császáré, de a szívem Kossuthé!

Feltűnt az is az utazónak, hogy a legtöbb nő fekete karkötőt viselt, melyről ezüst betűk csüngtek alá.

Mit keresett Magyarországon a nyájasan kíváncsi Brace?

Ezt szerette volna tudni Kempen altábornagy csendőr főparancsnok is.

Brace hosszas várakozás után, nehezen kapott

Bécsben beutazási engedélyt a megszállt Magyarországra. Mikor pedig Pestre érkezett, rendőrkémek figyelték minden lépését. Figyelték akkor is, mikor a kíváncsi amerikai fölkerekedett, és vasúton Szolnokra utazott, majd onnan bebarangolta az Alföldet a Tisza mindkét partján.

Mr. Brace Amerikába történt szerencsés visszatérte után kiadott útibeszámolójában roppant óvatosan és szándékosan ködösítve írja le úticéljait, neveket pedig alig említ; nem akart kellemetlenségeket okozni vendéglátó házigazdáinak, akik egyébként lángoló Kossuth-hivőknek mutatkoztak:

– When you go back to your country over the waters, tell Kossuth, that none of us will ever forget him, and say that the Hungarian peasant-woman sent him a God's blessing.

(Ha majd visszatér tengerentúli hazájába, közölje Kossuthtal, hogy senki sem felejtette el, és mondja meg neki, hogy egy magyar parasztasszony Isten áldását kéri rá.)

Az általa felkeresett magyarok közül csupán Gáspár András honvéd tábornok nevét említi, akit, úgy látszik – mint hitte –, nem kompromittált, mert a császár egykori lovaglómestere a Függetlenségi Nyilatkozat után kilépett a szolgálatból – honvéd-elöljárói írásos engedélyével gyógyfürdőbe utazott –, és így enyhe ítéletet kapott. A rendőrkémek azonban tudhatták, kiket keresett fel, kikkel találkozott, sőt talán ennél többre is rájöttek, mert május közepén Nagyváradon, mikor éppen az ameri-

kai magyar települést, New Budát alapító Újháziról, az 1849-es komáromi kormánybiztosról, a magyar republikánusok egyik vezéréről mesélt lelkendezve a fogadóban: letartóztatták.

Brace tehát tájékozott volt a magyar viszonyokban; személyesen ismerte Újházi Lászlót és társaságát, a legradikálisabb magyar emigránsokat, akik már 1850 eleje óta az Egyesült Államokban éltek; ő maga is elfogult híve lehetett Kossuthnak, hiszen mikor ama parasztasszony áldását küldte, kérve Brace-t, hogy adná azt át a kormányzó úrnak, akkor Kossuth még Törökországban élt, és honnan sejthette volna akár az asszony, akár Brace, hogy Kossuth valaha is eljut Amerikába? (Amikor viszont a könyv megjelent, Kossuth már az Egyesült Államokban tartózkodott.) Az is kiderül, hiszen maga írja, hogy a csendőrök letartóztatásakor arra hivatkoztak: csupa forradalmárt, illetve emigrált forradalmárok itthon maradt családjait látogatja végig. Továbbá: Brace valósággal kérkedik azzal, hogy fogolytársai őt az emigrált magyar forradalmárok küldöttének, hírhozójának és hírvivőjének tekintették.

Számítsuk ehhez még, hogy egy amerikai állampolgárt aligha tartóztatnak le minden alap nélkül; kétségtelen, hogy tanulmányútja során csupa rebellist látogatott végig.

És van itt még valami.

Ugyanekkor, ugyanitt tartóztatták le Teleki Blanka grófnőt. Őt is Nagyváradra vitték, közös

fogházban volt Brace-szel. Brace tudta, ki ez a Teleki Blanka, sőt azt is tudni vélte, hogy a grófnő Mazzini olasz forradalmárral levelezett – ami viszont nem szerepel a Teleki Blanka ellen felhozott hivatalos vádak között... Érintkezést is megkísérelt felvenni vele a fogságban, de eredménytelenül. „I made my attempts to communicate her, hoping to be able to assist her." Úgy hangzik ez, mintha utólagos mentegetőzés lenne az amerikai magyarok – (megbízói?) – előtt. Ugyanis Brace, miután a bécsi amerikai nagykövet kiszabadította, hazatértekor haladéktalanul fölkereste Perczel Miklós honvéd ezredest. State Islandon megbeszéléseket tartottak. (Lásd erre vonatkozólag Perczel Miklós naplóját.) Brace könyve különben – bármilyen céllal jött is légyen szerzője Magyarországra – mindenképpen magyar sikernek tekinthető, hiszen a szerző meleg rokonszenvvel ír rólunk, sőt munkáját e buzdítással zárja: „Magyarok! Ügyetek sohasem állt kedvezőbben. Ausztria reménytelenül tönkrement... Minden készen áll a nagy, végső robbanáshoz. A ti dolgotok, hogy résen legyetek."

Azt se feledjük, hogy mikor Brace néhány heti fogság után kiszabadult, betyárnak állt egykori honvédek kísérték a határig úttalan utakon, nehogy véletlenül egy másik kerületi parancsnokság nyomozói újból letartóztassák.

„I was as safe under him, as I would have been with an escort of a regiment of dragons." – Olyan

biztonságban voltam közöttük, mintha egy ezrednyi sárkány kísért volna...

Minden jel arra mutat tehát, hogy Magyarországon széles körű császárellenes összeesküvés és forradalmi ellenállási mozgalom kezdődött. A titkosrendőrség vezetői e mozgalom fő szervezőjének Teleki Blankát tartották, s ezért tartóztatták le őt 1851. május 13-án, Szatmár megyei kastélyában, ahol házkutatást is tartottak.

Teleki Blanka Világos utáni tevékenységéről szinte semmit sem tudunk. Ami kevés kihámozható, azt a haditörvényszéki vádirat egyes pontjai alapján tehetjük.

1849 nyarán Szegedről zaklatott körülmények között Bánfihunyadra utazott, hogy az ott elesett Vasvári Pál eltűnésének körülményei után nyomozzon, illetve a rajongott férfi haláláról megbizonyosodjék. Vasvári ugyanis, a márciusi ifjak legradikálisabbja, a Blanka grófnő által 1846 novemberében alapított, de rendszeresen csak 1847 nyarától 1848 tavaszáig működött és alig húsz növendéket nevelt pesti leánynevelő intézet tanára volt.

A szabadságharc folyamán, Kászonyi Dániel szerint, aki a honvéd titkosszolgálat tisztje és Mazzini szervezetének tagja volt, Teleki Blanka a honvéd hadsereg hírszerzésének kötelékében működött kimagasló eredménnyel.

1849 őszén családi birtokára vonult vissza Szatmár megyébe, s innen kiterjedt levelezést folytatott mind az emigrációval, mind pedig francia és olasz

forradalmár körökkel. Iratai nagy részét rejtjelezte, s ezeket a császári haditörvényszék szakértői sem tudták megfejteni. Nem titkolta, hogy rokonszenvezik a Louis Blanc-i tanokkal. Néhány politikai üldözöttet is befogadott és rejtegetett.

Eddig a tények.

Mindezek alapján – és Brace vele egy időben és csaknem ugyanott történt letartóztatását is figyelembe véve – gondolhatunk arra, hogy Teleki Blanka a Haynau menesztése utáni konszolidáció és egyben erőszakos germanizáció időszakában a magyar ellenállás és függetlenségi szervezkedés (egyik) irányítója lehetett. Talán ő rejtegette és menekítette az Erdélyből szökött Mack ezredest és Gasparics századost. Azért valószínű, hogy Blanka grófnő kapcsolatban állt Mackékkal, mert a vádirat szerint egyik levelében 1852 márciusát jelölte meg az országos felkelés időpontjául: azt a napot, amikorra Mackék (és Jubálék) a nyílt fegyveres fellépést tervezték. Az bizonyos, hogy a tél folyamán Komáromban és Pesten szervezkedő Mack ezredes Teleki Blanka és Charles Brace letartóztatásával úgyszólván egy időben, bár valamivel előtte menekült külföldre. A grófnőt egyébként hasztalan faggatták-vallatták, semmit nem mondott; titkait haláláig megőrizte.

Íme tehát itt vagyunk 1851 kora nyarán egy kiterjedt összeesküvés kellős közepén. Akár szerepe volt benne Teleki Blankának, akár nem; akár irányította a mozgalmat, akár csak egyik szerény tag-

ja maradt (utóbbiban bizonyosak lehetünk) – a mozgalom létezett, s hiába hallgatta agyon 1945-ig a magyar történetírás: sokat kellemetlenkedett a császárnak és híveinek.

Nem egészen világos, hogy a mozgalom különböző ágakon szerveződött-e, vagy egyazon szervezetnek kétféle (vagy többféle) alcsoportjáról beszélhetünk-e inkább. Mack mellett ugyanis Jubál Károly, a műszaki főiskola tanára is szervezkedett, s ehhez az a bécsi May honvéd tüzértiszt is csatlakozott, aki 1849-ben Komáromban Mackkal együtt szolgált a honvéd hadsereg kötelékében. Míg Mack Pesten dolgozik (ugyanakkor, amikor ide Brace is megérkezett!), addig May Bécsből Győrbe és Komáromba rándul. Csaknem bizonyos, hogy May Komáromban találkozott Mackkal. De Pesten él Gasparics Kilián is, s mint láttuk, Mazzini magyarországi ügynökeivel tart szoros kapcsolatot. S van itt még egy név, aki Teleki Blankánál is nagyobb rejtély: Nagy József textilkereskedő, ez a zseniális forradalmár, akit éveken át hasztalan kerestek a legjobb császári ügynökök. Nagy József 1846-tól az Iparvédő Egyesület igazgatója volt, majd a szabadságharc alatt honvéd főhadbiztos, pénzügyi főnök. Ő pénzelte a mozgalmat. Működése ma is rejtély előttünk.

Végül, de nem utoljára itt van Wargha István, az egykori forradalmár és magyar minisztériumi tisztviselő, akit az előző év augusztusában kegyelemből elbocsátottak a börtönből. Ez a Wargha a

titkosrendőrség legügyesebb és legsikeresebb besúgója; oly ravaszul épült be az ellenállási mozgalomba, hogy évekig nem gyanakodtak rá...

Nem tudni viszont, hogy a magyar emigrációs mozgalomban milyen szerep jutott Mazzininek...

Giuseppe Mazzini mozgalmának nemzetközi, főleg magyarországi elágazásairól alig akad szakmunka.

Köztudott, hogy Mazzini Itália egységének megteremtője, aki külföldről, leginkább Londonból irányította szervezetét. Tudjuk, hogy a magyar emigrációval is kapcsolatot tartott, személy szerint különösen Kászonyi Dániellel. De hogy milyen közvetlen céllal s hogyan működött együtt nem olasz ellenállási mozgalmakkal, mint például a magyarral, részleteiben nem világos. Pedig a köztársaság sok magyarországi híve lett Mazzini titkos pártjának-szövetségének tagja.

Amilyen keveset tudunk a magyarországi Mazzini-hivőkről, annyira bizonyos, hogy viszont valamennyi eddig felsorolt személy: Mack, May, Jubál és a többiek rendszeresen találkoztak Kossuth Lajos nővéreivel: özvegy Meszlényi Rudolfné Kossuth Zsuzsánnával, a honvéd hadikórházak egykori főápolónőjével (Pest), valamint Zsulavszky Zsigmondné Kossuth Emíliával (Bőny).

Mivel Mack április végén társával, Figyelmessy Fülöppel Pestről kalandos utakon menekülve – valahonnan neszét vették, hogy a rendőrség lecsapni készül, ami be is következett, lásd Teleki Blanka és

Loring Brace letartóztatását – éppúgy Kossuthnál kötött ki, mint ahogyan Jubal is Kossuthhoz juttatta el tervezetét, s mivel, mint láttuk, a Kossuth-nővérek, de főleg Meszlényiné cselekvő részese volt az összeesküvésnek: nyilvánvaló, hogy a mozgalom Kossuth személye köré szerveződött, akár irányította azt közvetlenül, akár nem (hanem csak tűrte, vagy bátorította).

Mack tehát 1851 nyarán, Belgrádon és Szalonikin át, kalandregénybe illő események után megérkezik Törökországba, és június végén elnyeri Kossuth felhatalmazását.

A hivatalos felhatalmazás birtokában Mack Bukarestbe utazik, s az év hátralevő részében, Figyelmessy Fülöp volt honvéd huszártiszt közreműködésével, kidolgozza a titkos mozgalom részleteit, és előkészíti a tervezett országos felkelést.

A mozgalom működése példaszerűen követi a Mazzini-féle szervezetek felépítését. Ugyanígy követi Mazziniék könyörtelenségét: gátlástalanul küldtek veszélybe embereket a végső cél érdekében, akkor is, ha a siker kiszámíthatóan kétséges volt.

A felépítés az esztendő-elv alapján nyugodott; percek, napok, hetek, hónapok, év – az év irányította a hónapokat, nagyobb területi egységek vezetőit, a hónapok a heteket, körülbelül járásnyi vidékeket, a hetek a napokat, falvak vagy kisvárosok összeesküvőit és így tovább. A tagok alig ismerték egymást, ha akarja, sem tud egy „nap" vagy „hét" minden „hónapot" elárulni.

Az erdélyi szervező Rózsafi Mátyás komáromi újságíró, 1849-ben a Komárom erődben Mack által alapított *Komáromi Értesítő* szerkesztője lett. (Rózsafi később ezredesként harcolt az USA rabszolgafelszabadító háborújában, a század végén halt meg Amerikában.)

Rózsafi Török János tanárt, a marosvásárhelyi református kollégium pedagógusát bízta meg a székelyföldi ügyek irányításával. A hadbíróság összesen mintegy hatvan személyt ítélt el mint a székelyföldi mozgalom valamilyen cselekvő munkását. De ennél sokkal többen voltak.

Török János Bem hadtestében kiképző tisztként szolgált, 1849 nyarán pedig átmenetileg – amíg a forradalmi kormány működött – a marosvásárhelyi kollégium igazgatója volt. 49 őszétől kezdve rendőri felügyelet alatt állt.

Török mint „hónap" a székely székek élére a következő „heteket" állította: Csík: Veress Ignác ferencrendi szerzetes, csíksomlyói kolostorfőnök; Háromszék: Horváth Károly teleki földbirtokos; Udvarhely: Gálffi Mihály székelyudvarhelyi ügyvéd; Maros: Bíró Mihály kisgörgényi földbirtokos. Rózsafi Erdély egyéb területeiről Kolozsvárott Lugosi József és István újságírókat jelölte „hétté". Sok asszony is tagja volt a szervezkedésnek; ők általában hírvivők, összekötők szerepében működtek.

Sajnos, Török figyelmét elkerülte, hogy munkatársai közül Bíró Mihály 1849-ben gyanús gyorsasággal és könnyűszerrel került ki a császáriak bör-

tönéből; évek múlva figyelt fel csak arra a közvélemény, hogy a besúgók legtöbbje ilyen gyanús gyorsasággal kiszabadult letartóztatottak közül kerül ki – lásd Wargha István, Asbóth Lajos és mások. (Asbóth ezredes fizetett besúgó és áruló voltára csak századunkban derült fény, élete végéig közmegbecsülés övezte mint negyvennyolcas hős katonát.) Bíró Mihály rendszeresen tájékoztatta az erdélyi császári hatóságokat mindarról, amit megtudott. A felépítés említett szerkezete miatt azonban mégsem értesült mindenről, ezért csak viszonylag sokára sikerült az összeesküvést felgöngyölíteni. Azt viszont tudta a csendőrség, hogy a felkelést 1852 márciusára tervezik.

A magyarországi főszervező, Pest központtal, Figyelmessy Fülöp lett. A bécsi mozgalommal – lásd May – dévényújfalusi Andrássffy Károly honvéd százados, volt testőrhadnagy tartotta a kapcsolatot.

Irányító szerepet kapott az összeesküvésben a gräfenbergi gyógykúráról 1850 nyarán hazatért és most plébános bátyjánál Garamkövesden lakó Bátori Bódog honvéd ezredes – ő is a komáromi erőd katonája! –, valamint Csongrádi Miklós földbirtokos és Skrzetulsky Kázmér honvédtiszt, lengyel forradalmár – ők a Mátra vidékének voltak szervezői; Hatvani Imre, aki, mint látni fogjuk, legtovább tartotta magát (majd csak 1856-ban sikerül foglyul ejteniök!) és Kosztka Libor ferencrendi szerzetes, az aradi rendház főnöke. Kosztka köré a szabad-

ságharc tisztjein kívül – például: Damaszkin István földbirtokos, honvéd őrnagy, Damjanich János parancsőr tisztje, aztán Csornortányi Károly, Vörös Antal – nemcsak szerzetestársai csatlakoztak, hanem a temesi bánság elégedetlen szerbjei is. A szervezkedés kiterjedésére jellemző, hogy többek között Bobory Károly ceglédi plébános és Szabó Károly ceglédi református lelkész is a Mack-per elítéltjei közé tartozott. Egyetlen mezővárosból két különböző felekezet vezető papjai! S hányra nem tudtak rábizonyítani semmit!

Ebbe a szervezetbe, mint már tudjuk, Wargha István épült be mint kém és besúgó. Hogy azonban ez a magyarországi szervezet mennyivel ügyesebben működött, mint a székelyföldi, azt egyrészt az mutatja, hogy a hadbíróság sokkal kevesebb ítéletet tudott hozni, másrészt egész sor „napot" és „hetet" vagy ki se nyomoztak, vagy ha igen, bizonyítékok hiányában kénytelenek voltak őket szabadon bocsátani. Így került szabadlábra például Bátori Bódog vagy Madách Imre alsó-sztregovai földbirtokos, akiről a közvélemény honnan is sejtené, hogy *Az ember tragédiája*-nak költőjeként fogja megismerni néhány év múlva...

Lazább szálakkal, de Mackék mozgalmához fűződött Gasparics Kilián mazzinista utópista szocialista csoportja. Ők ugyan a maguk útját járták, s nem hittek romantikus fegyveres felkelésben – amint erről Gasparics a hadbíróság előtt világosan vallott –, de a tény, hogy Gasparicsékat is Wargha

buktatta le, valamint egyéb körülmények megengedik a következtetést, hogy tudtak egymásról.

De maradjunk Mack mozgalmánál. Szigorúan fegyelmezett, pontosan működő szervezet volt; tanulságos a hajdani tagok és közreműködők emlékiratait olvasni: valamennyien állítják, hogy ártatlanul kerültek gyanúba, érthetetlen, hogy miért zaklatták őket, és így tovább – így emlékeznek még a századforduló táján is. Pompás példája ennek Podhorszky Mária 1889-ben kiadott emlékezése, amelyben szemléletesen és szépen írja le rabságát (kamaszlányként ítélték el), és azt is elárulja, hogy Meszlényiné Kossuth Zsuzsánna, valamint Sárosi Gyula (őt is elítélték) barátsága révén fogadtak be menekülteket – de hogy ezek a menekültek kik voltak, ő bizony ma, 1889-ben sem tudja. „Vendégünket... anyámhoz 1851-ben mint menekültet Meszlényiné Kossuth Zsuzsánna küldte ajánlólevéllel... Szokás, sőt hazafias kötelesség volt azon időkben a hontalanoknak menhelyet adni..."

Éppen azért tudunk ma is oly keveset ezekről a szerteágazó mozgalmakról, mert résztvevőik valóban a sírig hallgattak.

Volt azonban Mack mozgalmában valami ellenszenvesen fennhéjázó, valami görögtüzesen romantikus, valami valóságidegen hetykeség, amit néhány megfontoltabb, higgadtabb kortársa sem kedvelt.

Lapozzunk bele 1851 szeptemberétől kezdve

küldöttek útján Magyarországra juttatott rendeleteibe:

„221. szám. A magyar kormány nevében. Hivatalból. A magyar honvédhad reorganizateurje. A láthatatlan kormány organumainak a hazában. (Köröztetendő.)

Tudósítás: Európa minden elnyomott népei szövetkeztek a tyrannok ellen, a harc szolidáris leend, a mozgalom szálai hazánk kormányzójának kezeibe összpontosítva. Amerika nem marad idegen az emberiség ügyétől, muszka intervenció nem lesz, és ha igen, interveniál Angliával Európának és Ázsiának kétharmada, a harc Afrikában is folyni fog, és a mozgalom rázkódtatását érezhetni a világ minden pontján, a felkelő népek tömegei láttatnak el mindenütt fegyverrel, hazánkra nézve kész 240 000 lőfegyver a kezdetnek. A kormányzó dictatori hatalommal lépett fel, vaskezekkel ragadta meg a gyeplőt, el fog tiporni és tiportatni minden ellenszegülőt, minden pártoskodást, nem fog tűrni semlegességet, hazafiúi kötelességének teljesítésére szorítani fog mindenkit, ellenünk van, ki velünk nincs, a nemleges kémnek fog tekintetni, az áruló meghal. Ezen vezérelvek szerint utasítva van minden kormányférfi eljárni. Az értelmességnek feladata a népet vezetni, – hazánk külön ajkú népei mind mellettünk fognak harcolni. A magyar haza függetlensége mindjárt az első csaták után el lesz ismerve."

„Figyelmeztetés. Figyelmeztetnek a császári hadseregbe besorozott honvéd főtisztek, vörössip-

kásaink és tüzéreink, kik a meggyaláztatást érezik, hogy ellenségeink soraiban kényszeríttetnek szolgálni hazánk ellen, miképp a haza meg fogja tagadni korcs fiait, kik kötelességükről elfelejtkeznének. Vörössipkásaink térjenek át fekete lelkű elöljáróiknak füleivel. Tüzéreimet pedig utasítom, tudósítsanak engem, a honvéd tüzérség alapítóját, mindenről, mi az ellenséges táborban történik, minden tüzér legyen kém, mintha én küldtem volna az osztrákokhoz. (Makk) Ezredes."

„Rendelet III. A honvéd had organisatiójával megbízva a magyar törvényes kormány által, ennek nevében rendelem: A honvéd had visszaállíttatik, a sorszám szerinti elnevezés megszüntetik, ellenben azon megye, vidék, járás, városok neveit viselendik a honvéd csapatok, testületek, zászlóaljak, ütegek, eszkadronok, melyek ott alakulnak, hol éppen vannak a honvédek az alakuláskor. Minden honvéd rangkülönbség nélkül visszalép a hadba – mindenki ahhoz a zászlóaljhoz tartozik, mely ott alakul, ahol éppen van. A rangban legöregebb főtiszt, ha bár csak hadnagy leend is, a zászlóalj parancsnoka, és felhatalmaztatik a fő- és altiszti állomások betöltésére. Ez ideiglenesített rang végképpeni megállapodására a vezérelvek később fognak közöltetni."

Ezzel a magabiztos felhőkakukkvári pökhendiséggel nehéz lett volna csatát nyerni.

Jubál (eredetileg Juhbal) Károly főiskolai tanár, Kossuth Lajos gyermekeinek nevelője is fellengzős

túlzásnak tekintette Mack ilyen és hasonló megnyilvánulásait. Ezért ő higgadtabb és átgondoltabb, kevésbé harcias terveket fogalmazott meg, s azokat el is juttatta Kossuthhoz. Jubál a Bécsben élő osztrák születésű Johann May honvéd tüzértiszttel és Krivátsy József honvéd ezredessel, komáromi tüzérparancsnokkal (Mack egykori komáromi elöljárójával, egykori testőrhadnaggyal) keresett összeköttetést. A későbbiekből úgy tűnik: bécsi értelmiségi körökben jelentékeny rokonszenvező kört sikerült szervezniük, főleg a bécsi műszaki egyetem hallgatói között. A bécsi műszaki egyetemen Bezárd Cézár baranyai születésű tanársegéd volt képviselőjük, aki éppen akkor „egy nagyhatású tűzfegyver tervén dolgozott".

Sajnos – vagy természetesen? – ebben a csoportban is volt beépült besúgó, mégpedig a minden gyanún felül álló Sekulits István honvéd ezredes, egykori dandárparancsnok, akit pedig Mészáros Lázár még az emigrációban is kitűnő hazafi katonaként tartott számon. Sekulits valamiféle pénzügyőri állás és javadalmazás fejében vállalta ezt a piszkos üzletet. Később biztosítótársasági tisztviselő lett, és havi nyolcvan forint juttatást kapott: ennyi volt besúgói javadalmazása...

May egyszerűbben és logikusabban keresett és talált kapcsolatot Kossuthtal, mint a fantasztikus kalandok között utazgató Mack. Arra hivatkozva, hogy ő a komáromi fegyverletételi feltételek alapján büntetlenséget élvez s jogában áll külföldre tá-

vozni: útlevelet kér Törökországba, mert jelentkezni szeretne hivatásos tisztként a török hadseregbe.

May szabályszerűen el is utazott Törökországba, találkozott Kossuthtal, akinek előadta Jubál érveit, terveit és Mackkal szembeni fenntartásait. Kossuth jóváhagyta Jubál tervezetét azzal, hogy hangolják össze ténykedésüket Mackkal.

May szeptember folyamán szabályosan visszatért Bécsbe, jelentkezvén a hatóságoknál, hogy nincsen kedve török katonának állni, mert át kéne térnie a mohamedán hitre, ami neki nem konveniál.

Itt Bécsben várta őt Jubál; előbb azonban Pesten találkozott Meszlényinével.

Vessünk egy pillantást Jubál tervezetére:

A HONMENTÉS TERVEZETE

(részletek)

„Hazafi kötelességemnek tartottam e jelen iratot, mint tapasztalásom s elmélkedésem eredményét egy rendezett tervben átküldeni. Ezt azért cselekedtem, mivel a viszonyok olly helyzetbe hoztak, hogy e téren hajlamomnál fogva működnöm kellett s működni alkalmam volt; mert Önnek családja, a mellynek körében éltem s élek, minden összeköttetéseit, tekintélyét s a nép bizalmát reám ruházta, a mit egyéniségemnél fogva is ki tudtam vívni magamnak; azt hazafiúi kötelességem tellyesítésére felhasználni éltem feláldozásával is, ha szükséges volna, mindenkor kész vagyok.

Továbbá írtam, mivel Mack, a Kormányzó úr megbízottja, engem indirect felszólított Pesten egy Comité alakítására, mellyhez a jelen tervet neki is párban elküldöttem.

Főleg azért írtam, mivel Kormányzó úr megbízottjától kapott utasítások, – amellyeket Kormányzó úr nővére terjedelmesen s kimerítőleg érintett, ki nem elégítettek, mivel az ország jelen körülményeinél fogva életbe léptetni az ügy kockáztatása nélkül nem lehet – azért azokat csak tájékozásul szolgáló eszméknek tekintettem.

Ezen terv szerint megindítottuk minden részleteiben működésünket, s azt erélyesen folytatni fogjuk mind addig, még kormányzó úr másként rendelkezend, ígérvén lelkiismeretes öntudattal, az ügy méltóságához képest eljárni; már is siker követi lépteinket s egy hó múlva képesek leendünk eljárásunk eredményéről körülményesen tudósítást küldeni. – Isten tartsa meg Kormányzó urat egészségben.

Magyarország egész alakjában megváltozott, mintha századok folytak volna le egy pár év alatt. Sokan eltűntek a március napok előtti s utáni szereplők közül; részint elhulltak, részint a kor szelleme túl szárnyalta őket, s politicailag meghaltak, részint a tűzpróbát ki nem állották s a hitván dynastának hitván bérenczeivé aljasultak; ezekre ki van mondva az ítélet. A magas aristocratia meghökkent, látván, hogy régi magyar kiváltságait vissza

nem kapja, alattomban forr, természetes csak aristocratiai szempontból; jóllehet egy pár közülök úgy nyilatkozott, hogy inkább a democratiához hajlik, mintsem illy gaz dynastának szolgáljon. – Mások merültek fel, mint az új kor szülöttjei, ezek felfogták a világ lelkét, szívökben rész-vétre találtak az emberiség szenvedései, ezek életökkel s halálokkal törekednek a népnek segéd kezet nyújtani, *a világszabadság kivívására.*

A nép megízlett szabadsága után epedez. Ledőlnek lassanként a választó falak. A nemzeti gyűlölet, mint a zsarnokok legnagyobb támasza, a mellyet ők oly mesterségesen tudtak éleszteni – eltűnt. A nép a barátság s szövetség jobbját nyújtja egymásnak. Mindég inkább s inkább megérti egymást, s a harczi tábor szorosb soraiba áll.

A nép jó, okos, s kész, de tűr s kivétel nélkül, babonás hittel várja Kossuthot, a világszabadság apostolát.

Így ha az országon végigmegyünk, az emberek közt nagy változás történt. – A császári s királyi házak, az aristocratia, s a casták nimbusa eltűnt. A nép önérzetre jött, egyenlő részt kíván az emberi jogokban. Társadalmi reformot kíván. Az elavult formák őt már többé nem boldogítják, azok helyett újakat kíván s.a.t.

Zsarnok, jogbitorló császár alatt nyögünk. Mindegyik nemzet meg van csalva, az egyiknél büntetés az, a mi a másiknál jutalom, még az

»octroyirte Verfassung« is ki van játszva, korlátlan önkényt gyakorolnak minden nemzet felett...

A nevelés az osztrák keze alatt nyög, német lábra akarják állítani az oskolákat. A József-ipartanoda, s több gymnasiumok már németek, a pesti egyetemben már több tudományt németül adnak elő. Az iparegyesület eltöröltetett, gyűjteménye elraboltatott, Battyányi arcz képével együtt. – A hivatalok többnyire németek, német egyenruhában járnak a tisztviselők. A vasutakat is magához ragadta a kormány.

Azonfelől a börtönök telvék politicai foglyokkal.

110000 honvéd egész századosig bezárólag besorozva. A sok csonka honvéd az irgalom kenyerét eszi, üldözve a császáriak által. A többiek – kivévén, a kik jellemtelenül önmeggyőződésöket eladták – kenyér nélkül vannak.

Iszonyú a nyomor s gyűlölet.

Megértettem a világnak félremagyarázhatatlan törekvését, elfogulatlanul érzem magamban, hogy a nép nem csak foederativ köztársaság felé hajlik, hanem tökéletesen *socialis reform felé gravitál.* – Ez a fejlődő technikának kifolyása – a gyors közeledés s érintkezés egymással szülte ezen eszméket, a mellyekért harczra kél az emberiség. Úgy hiszem, nincs Isten, a ki feltarthatná mindezen törekvést hosszabb időre; minden kornak megvannak a maga eszményei.

Én mindég nép embere voltam, tökéletes, minden kivétel nélküli általános népszabadságot óhaj-

tok. Születésénél fogva mindegyik egyenlő joggal bír; szükséges tehát, hogy mindegyik egyenlő joggal bírjon, hogy benne a tehetség kifejlődvén, munkája s esze után a társaság minden előnyeiben részesülhessen; az az: az Ész, a Munka s a Tőke aránylagosan osztozzon a nyereményben. – Ez mind meg fog állhatni, ha a nép maga rendezi ügyeit, – ha a kiváltságolt osztályt eltöröljük, s ha a nép élére nem született bábot, hanem a népnek legérdemesb tagját választjuk.

Ez törekvése minden becsületes embernek. – Egyesek a kiváltságolt osztályból fognak ellene működni, de ezeknek nincs jövőjük, ezek a nép egyesített s azért óriás ereje mellett el fognak enyészni.

Magyarországban annyira elágazott a kémrendszer, hogy socialis úton valamelly összeesküvés által ügyünket nem rendezhetjük; a nélkül, hogy azonnal fel ne legyünk fedezve.

A nép kész, de nincs rendezve; tehát nem szükséges a nép közt propagandát terjesszünk. – Hanem csupán a Kormányzó rendeletét kell a néppel tudatni, módot s alkalmat nyújtani azok tellyesíthetésére. Továbbá hogy vezéreket jelöljünk ki számára.

Ez nem történhetik kívölről. Ezt csak az országban, in specie Pesten felállítandó s a Kormányzó által felhatalmazott Központi Bizottmányból lehet kiindítani. – Mivel a körülmények majd minden nap változnak, az exigentiák szerint kell azokat helyben vagy felhasználnunk vagy ellene működ-

nünk. – Továbbá egy rendszeresített hálózattal kell azt országosan egyesítenünk, mellynek tagjai kevesen fognak egy másról tudni, de a mellyek által mindent meg fogunk tudni, a mi czélunk előmozdítására szükséges, s azt életbe is fogjuk léptetni. – Ezek kapocsul fognak szolgálni a nép s a bizottmány közt.

Legnagyobb, legmegfeszíttettebb s legerélyesb igyekezetet fejtünk ki katona-testvéreinket megnyerni. – Megfosztjuk ezáltal a zsarnok tábort egyedüli támaszától s reményétől. – Mert amég zsoldos katona lesz; addig mindég rabszolga lesz a nép. – A nép legyen katona, s a katona – polgár, az az a nép: legyen egyszersmind katona is, polgár is.

A nép harczias szellemű, s kész mind a harczosak sorába állani. Nem fél a fegyvertől, mert majd mindegyik kezében forgott az. – Ezek közt van sok bujdosó, s capitulált honvéd, a kik a nép élére állhatnak.

A besorozott honvéd mind hazafi, s democrata 110000 –!? Ez betanult, kész, tapasztalt, győzni tudó – hős – honvéd. Jóllehet nagyobb része kint van az országból. – De azért ott is gyűlöli császárját, s azon néphez fog állani, a melly a szabadságért küzd. A többi nemzetbeli katonaságról ugyanezen véleményt lehet adni – az bizonyos, hogy már nem olly gép, mint azelőtt volt.

Itt általánosan kimondottam véleményemet az osztrák hadsereg felett. Most, hogy intézkedhes-

sünk, szükséges lesz még a monarchia katonaságát erejére s hűségére nézve számba venni. – A mint fent már érintettük.

Ez meglévén, a hadsereget arra kell bírni, hogy eltökélt akaratja legyen lerakni az igát s szabad emberré válni; de hogy ezt tehesse, ne féljen egyik a másiktól; közeledjenek egymáshoz. A kik egymást megértették, puhatolják ki a mások érzését s ha a szabadság fia, vegyék be társaságokba; ha nem az, igyekezzenek megnyerni, ha nem megy, üldözzék mind addig, még ki nem józanodik. – Nyerjék meg az altisztet, ha ez nem akar, magok kebelökből válasszanak ki egyet. – A főbb tisztséggel szinte így bánjanak; ha feketesárga, mondják ki felette a halálos ítéletet.

Így egyik beavatja a másikat négyszemközt, lesz belőle egy egész, szakasz szakaszt, század századot s így lesz egy egész zászlóalj megnyerve. – Ezt egy lelkes elhatározott erélyes hazafi véghez viheti.

Ha egyszer a zászlóalj meg van nyerve, megkapja az utasításokat, hogy a körülmények változásával mit tegyen.

Ez volna a terv, a melly szerint Magyarországban a jelen körülmények szerint sikeresen működhetnénk. – Eddig mindent elkövettünk, a mit pénz nélkül sikeresen tehettünk?! – Vannak megbízható embereink, a kik a kormányzónak szinte hívei, a kikkel a működést már megkezdettük. – Úgy hogy mire ezen iratra a válasz megérkezik, meglehetős erővel fogunk rendelkezni.

Kimondhatjuk akkor; hogy Erősek vagyunk, mivel rendezve állunk. – Elvárjuk a határozott parancsot. – Éljen Kossuth Lajos! *Éljen a szabad democrata socialis haza!*"

Képzeljük el e tervezet s a különböző felsorolt mozgalmak ismeretében az 1851. esztendő Magyarországát. Micsoda nyüzsgés, micsoda nyugtalan pezsgés mindenütt. Ha csak kétezerre vagy ezerre tesszük azoknak számát, akik a szervezkedések valamelyikében részt vettek, arról valahogyan tudtak, máris nagy erjesztő kovász! De mennyivel többen voltak, akik nem sejtették ugyan a nagyobb összefüggéseket, de jövevényeket láttak vendégül, bujdosókat fogadtak be s vendégeltek egy-egy éjszakára, mint a *Családi kör* falusi gazdája. Ebből a szempontból szinte mellékes az, hogy e vállalkozások sikerültek-e; lényegesebb, hogy milyen mozgolódást, micsoda fojtott dühöt, mekkora ellenállást váltott ki a császári kormány németesítő politikája és a magyar nemzeti függetlenség és hagyományok elleni intézkedéssorozata. Villantsuk át egy pillanatra ismét agyunkon azt a gondolatot, hogy hány és hány ezren szenvednek 1848–49 miatt börtönben, büntetőszázadban; milyen kimerültség vett erőt 1849 őszén a kivérzett nemzeten; sokan milyen fásultan lettek volna hajlandók a puszta fennmaradás érdekében katonai bosszút, politikai büntetést tűrni, ha a szó 1847-es értelmében vett nemzeti lét

fennmaradhat; vagy ha a polgárosulásnak ám „németebb", de józan és felvilágosult új útjai nyílnak meg, a múlt sutjára küldve táblabírákat és főnemességet – amint azt az uralkodóház ígérte; de így, most, a magyar nemzet létét veszélyeztető császári önkény a kimerült országlakosságot mégis új erőfeszítésekre ösztönözte!

Pedig eddig még csak a különböző – és csupán a legfontosabb! – összeesküvésekről, ellenállási szervezkedésekről szóltunk, és ezek közül is említetlenül hagytuk például Noszlopy Gáspár negyvennyolcas kormánybiztos anarchisztikus jellegű titkos mozgalmát – később szót ejtünk róla –, nem is szólva a betyárrá lett katonaszökevényekről, bujdosó honvédekről, no meg a vérbeli rabló betyárokról, akik egész vármegyéket tartottak rettegésben, de tényleg leginkább csak az új urakra, csendőrökre, kormánytisztviselőkre meg a behódolt magyarokra vadásztak. S hiába szüntettek meg négyszáz csárdát, magányos fogadót, mint lehetséges betyártanyát: a háború – mert bizony az volt – törvényenkívüliek meg a császári csendőrség és katonák között egyre irgalmatlanabbul dúlt. Rózsa Sándor neve, mi tűrés-tagadás, fogalommá vált.

S hogyan élt az összeesküvésekbe be nem avatott országlakosság?

Izzott a levegő, s arra jó bizonyítékok a pesti városi tanácsülési jegyzőkönyvek. Ezek, olvashatjuk 1851. február 21-i kelettel, *„egy üdő olta igen lármásak és ingerültek"*. Mikor például Schwarzenberg (a mi-

niszterelnök öccse) és Liechtenstein generálisok szállásainak bebútorozásáról volt szó, egy tanácstag megvető és lázító kijelentéseket tett, nem leplezve véleményét a két kegyelmes úrról. Emiatt a rendőrhatóság vizsgálatot rendelt el, és kilenc tanácstagot kihallgatott.

Az augusztus 8-i tanácsülésen az iskolák rebellis hangulata a téma; *„a tanulóifjúságba a legfelsőbb uralkodóház iránti idegenkedő szellem oltatik"*, mely botrányos állapot haladéktalanul megszüntetendő. De *„a forradalmi zenedarabok játszása is eléggé el nem kerülhető izgatottságra ad okot"* a lakosság körében, és sajna, ilyen zenedarabok játszására egyre gyakrabban kerül sor.

Júliusban zavargások törnek ki a fővárosban, a dohánygyári munkások és munkásnők sztrájkba léptek. De nem elég, hogy megtagadták a munka további végzését, lármázva a Ferencvárosi Dohánygyár elé vonultak, s ott tüntettek. (A mai Kinizsi utca és Üllői út sarkán.) Gyanú merült fel, hogy a gyár egyes vezetői lázították őket (amiből következik, hogy nem bérkövetelésről volt szó, hanem politikai tüntetésről!), ezért nem csupán tizennégy hangadó munkásnőt ítéltek háromheti elzárásra, hanem a gyár helyettes ellenőrét, Adalbert Klamerust is lecsukták.

A város katonai és politikai vezetői egyre idegesebbek. A kormány elégedetlen Gehringer politikai főnök és Prothmann von Ostenegg rendőrfőnök működésével; más személyi megoldást keres. 1851

szeptemberében a császár az uralkodóház egyik főhercegét, Albrechtet nevezi ki a magyarországi területek főkormányzójává. Albrecht a magyarok iránti mélységes utálattal és nagy eréllyel lát munkához, nem titkolva azonban – amint erről Kempen altábornagy naplója tanúskodik –, hogy megbízatását száműzetésnek tekinti. Pedig nem az; Ferenc József kénytelen volt olyan férfiút küldeni, akiben fenntartások nélkül megbízik, s aki, mivel az uralkodóház tagja – Ferenc Józsefnek unokabátyja –, mind hozzá, a császárhoz körülményeskedés nélkül, közvetlenül bejáratos, mind pedig rövid úton hozott rugalmas intézkedésekre alkalmas. Albrecht főherceg kinevezése tehát a császári ház eddigi magyarországi politikájának kudarcát bizonyítja. Mint ahogy a kudarc beismerése az is, hogy a császár két évvel Világos után, a Gellérthegyen erődöt építtet a levert és megalázott magyar főváros fölé. Ez az erőd, melyet a város lakossága máig *Citadellá*-nak nevez, s mely éveken át fog épülni, mint egy soha el nem készülő erődrendszer első (és utolsó) tagja, arra lesz hivatott, hogy lövegeivel bármikor rommá lőhesse a netán lázadni merészelő fővárost. Amiből viszont ismét csak az következik, hogy az összeesküvési tervekről a kémei útján értesült kormány a legkomolyabb óvatossági intézkedéseket hozza.

Albrecht kinevezése – aki október 14-én érkezett Budára – valószínűleg összefügg Kossuth Angliába, illetve Amerikába településével is.

Kossuthnak és kíséretének a törökországi internálásból történő távozása – méghozzá egy amerikai hadihajón, melyet Foote szenátor javaslatára maga az elnök küldött Kossuthért, egyszersmind meghíva őt az Egyesült Államokba – kellemetlenül új helyzetet teremtett a Habsburg-uralkodóház számára. A levert magyar forradalom politikai vezetői kiléptek elszigeteltségükből, és a nemzetközi politikai élet tényezőivé váltak. Méghozzá, ismét hangsúlyozzuk, nem egyszerűen szökve, vagy magánemberként távoztak, hanem egy világhatalom hadihajóján. Nagy siker, nagy eredmény! Ráadásul Kossuth nem közvetlenül Amerikába utazott, hanem rövid kitérőt tett Angliába, ahová 1851. október végén érkezett meg, s ahol egy hónapig tartózkodott. December 5-én indult tovább Amerikába, ahol még karácsony előtt partraszállt.

Kossuth Angliában ráncba szedte az emigráció már ott élő tagjait, és megszervezte politikai tevékenységüket. Az angolok szívélyesen, sőt lelkesen fogadták; bármennyire szerette volna Schwarzenberg herceg kormánya a magyar ügyet végleg levenni a napirendről, ez nem sikerült. Inkább napirendre kerültünk, mint Világos után bármikor.

Kossuth üdvrivalgásokkal kísért angliai fogadtatásának apró, de szerencsés érzelmi előkészítése volt Haynau nyugállományú táborszernagy nyugat-európai turistaútjának londoni kalandja is, amikor egy páratlanul korszerű és az érdeklődőknek rendszeresen mutogatott serfőzőüzem munká-

sai irdatlan bajszáról felismerték a magyarok hóhérját, megkergették és elverték. Ez az incidens kínos botránnyá dagadt, mert a dinasztia, érezvén fokozódó elszigetelődését a magyar ügy miatt, tudta, hogy a serfőzőmunkások Világos után több mint két esztendővel sem feledve semmit, és a távoli Magyarországgal együttérezve, Haynau személyében voltaképpen a Habsburg-uralkodóházat páholták el. Emiatt diplomáciai tiltakozásokra került sor, melynek egyik derűs, de Ferenc József számára megalázó epizódja volt, hogy a brit miniszterelnök, sajnálkozását fejezvén ki Haynau megveretése miatt, kijelentette: nézete szerint elegendő lett volna a generálist megkergetése után pokrócba téve föl-le hajigálni...

Ez bizony a Habsburg-birodalom történetének nem a legdicsőbb pillanata.

1851 őszén így foglalható össze az esztendő.

A birodalomban számtalan zűrzavar mellett – Itália – Magyarországon is növekszik az elégedetlenség; az 1849 őszén végleg megsemmisítettnek hitt Kossuth-kormány feltűnik Angliában, miután egy amerikai hadihajó az Egyesült Államok elnökének parancsára fedélzetére vette őket; egyik roszszabb hír, mint a másik. Titkos szervezkedések folynak; nem mintha bármelyik szervezkedőnek is komoly esélye lehetne mozgalma győzelmére, de a puszta tény, hogy a közvélemény támogatja e mozgalmakat: a császári kormány csődjének bizonyítéka.

Ezért kénytelen a Haynau elbocsátásával minden negyvennyolcas ügyet lezártnak tekintett Schwarzenberg-kormány újabb – bár jelképes – bírósági eljárásra: a biztonság kedvéért, elrettentésül halálra ítéli a magyar forradalom még kézre nem került vezetőit. Elrettentés helyett azonban még inkább felkorbácsolja a lakosság érzelmeit; újra felszakadnak a még be sem hegedt sebek; indulatok és gyűlölködések szabadulnak el.

A *Magyar Hírlap* mint kormánylap 1851. szeptember 23-án közli a távollétükben halálra ítéltek névsorát; a neveket az Újépületben szabályosan felakasztották, s ott függtek az akasztófákon, nem is annyira az elítéltek, mint inkább a kormány csúfjára.

A névsor:

„1. Almásy Pál, alsóház elnöke, hevesmegyei képviselő és kormánybiztos.

2. Gr. Andrássy Gyula, Kossuth ügynöke Konstantinápolyban s a felsőház tagja.

3. Galanthai Balogh János, barsmegyei képviselő.

4. Gr. Batthyány Kázmér, Kossuth Lajos külügyminístere.

5. Beöthy Ödön, biharmegyei főispán és kormánybiztos.

6. Csernátoni-Cseh Lajos, állítólag komárommegyei képviselő, s Kossuth titkárja.

7. Gorove István, temesmegyei képviselő.

8. Esquire Guyon Richard, hajdani cs. k. főhadnagy, utóbb fölkelési tábornok.

9. Hajnik Pál, pestmegyei képviselő, a pártütőknél rendőrfőnök.

10. Házmán Ferenc, budai képviselő.

11. Horváth Mihály, csanádi püspök s Kossuth cultusministere.

12. Irányi (előbb Halbschuh) Dániel, budai képviselő s kormánybiztos.

13. Báró Jósika Miklós, honvédelmi bizottmányi tag.

14. Kmethy György, 19. cs. k. gyalogezredi főhadnagy, utóbb fölkelési tábornok.

15. Kornis Károly, pesti egyetemi tanár s vésztörvényszéki közvádló.

16. Kossuth Lajos.

17. Ludwigh János, szepesmegyei képviselő és kormánybiztos.

18. Madarász László, székesfehérvármegyei képviselő s a pártütőknél rendőrfőnök.

19. Báró Majthényi József, felsőházi tag és jegyző.

20. Mérey Móricz, fölkelési őrnagy, újságíró s rendőri hivatalnok.

21. Mészáros Lázár, cs. k. vezérőrnagy, bácsmegyei képviselő és a pártütőknél hadügyminister.

22. Oroszhegyi József (valódi nevén Szabó) guerillavezér.

23. Perczel Móricz, budavárosi képviselő, s fölkelőcsapatok vezére.

24. Perczel Miklós, tolnamegyei követ, s fölkelősereg vezére.

25. Puky Miklós, hevesmegyei követ s kormánybiztos.

26. Rákóczi János, Kossuth megbízottja s hivatalnoka.

27. Sárossy Gyula, pesti főváltótörvényszéki ülnök.

28. Somogyi Antal, csongrádmegyei követ.

29. B. Splényi Lajos, cs. k. kapitány, s Kossuth agense.

30. Báró Stein Jenő Miksa cs. k. mérnök kapitány, végre fölkelők tábornoka.

31. Szemere Bertalan, Kossuth ministerelnöke.

32. Szontagh Sámuel, fölkelő vésztörvényszéki ülnök.

33. Táncsics valódi néven Stáncsics Mihály, baranyamegyei képviselő.

34. Széki gr. Teleki László, pestmegyei képviselő és Kossuth agense Franciaországban.

35. Doggenfeldi Vetter Antal, cs. k. 37. gyalogezredi őrnagy, végre fölkelők tábornoka.

36. Vukovich Szabbás, Kossuth igazságügyi ministere."

Vajon nem a császár szégyenének tekintette-e a hirdetményt olvasó pesti polgár ezt az elrettentésül készült névsort?

Hiszen arról értesült, hogy ennyi fontos személyt még mindig nem sikerült kézrekeríteni, ennyien

küzdenek a magyar szabadságért valahol a nagyvilágban.

A 36 elítélt közül hárman az ország területén rejtőzködnek. Rákóczi Jánost Madách Imre rejtegette; Sárosi Gyula, összeköttetésben Gasparics Kiliánnal, Sorsich Albert néven Gyöngyös környékén bujkál, s mikor majd 1852-ben elfogják és valódi nevét kérdik, azt feleli:

„...Semmi nevem nincsen,
Kossuthéval együtt rég felakasztották."
(Verhör)

Táncsics Mihály pesti lakásán rejtőzik. A Táncsicsné által kieszelt rejtekhely, mint Táncsics maga írja, „remekmű volt, milyet emberész még nem alkotott soha". Egyetlen házkutatáskor sem találtak rá a parányi lakásban, pedig egy ízben 36 főnyi katonaság tett érte tűvé mindent.

A búvóhelyet Jókai írja le a *Politikai divatok*-ban: „Nem ismerik-e közülünk sokan azt az asszonyt, aki férjét amaz időkben szinte rejtve tartá saját házacskájában Budapest területén; s akárhányszor keresték, sosem akadhattak rá, pedig a férj mindig ott volt. Hol? Egy széles kő alatt, a tűzhely közepén. Mikor kutatni jöttek, a követ fölemelte a nő a rajta égő hasábokkal együtt, a férj rejtekébe menekült, a kő visszatolatott helyére, s a nő ott főzött derült arccal a férj feje fölött, míg azt padláson, pincében keresték."

Mivel a közvélemény annyit biztosan tudott, hogy Táncsics Pesten rejtőzik, csak azt nem: hol? – ez a körülmény sem növelte a hatóságnak tekintélyét.

Ebben a fojtottan izgatott s nagy dolgokat remélő hangulatban az újraéledő magyar irodalom is egyre inkább bátorságra kapott.

Jókai Vahot Imrével együtt – immár saját nevén – megindítja a *Remény* című irodalmi folyóiratot – milyen találón jelképes cím! „Ne akarjuk magunkat elevenen eltemetni" – serkenti a szerkesztői program az olvasókat. Igaz ugyan, hogy a *Remény* csupán egy esztendőn át állott fenn – 12 száma jelent meg –, s az is igaz, hogy az 1852-es új esztendőben valóban mintha megszűnt volna minden remény, mégis a *Remény*-ben Arany János, Bérczy Károly, Eötvös József, Erdélyi János, Gyulai Pál, a jelképesen halálra ítélt Jósika Miklós, Kuthy Lajos, Lévay József, Obernyik Károly, Szász Károly, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Vachott Sándor, Vas Gereben írásai jelentek meg.

Azt a vakmerőséget is megengedték maguknak a szerkesztők, hogy közölték: a *Remény*-t a betiltott *Pesti Röpívek* olvasóinak szánják...

Szilágyi Sándor különben, az elmúlt esztendő elszántan lelkes lapalapítója, idén is folytatja kísérleteit: *Nagyenyedi Album* címen jelenik meg egy antológiája, benne, többek között, Kemény Zsigmond: *A szív örvényei* című regényével.

A *Losonci Főnix* is antológiaszerű folyóirat volt,

két száma jelent meg. A forradalomban tönkrelőtt és a császáriak által felgyújtott Losonc város újjáépítésének segélyezésére jelent meg ez a kiadvány – legalábbis ezzel az ürüggyel, ismét emlékeztetve az olvasót a császári hadak pusztításaira. Ebben jelent meg Gyulai Pál *A vén színész* című novellája.

Az idők változásának figyelemre méltó jele, hogy Kemény Zsigmond, aki tavaly még a *Forradalom után* keserű szavaival hívta ki maga ellen a közvéleményt, jónak látta kiegészíteni ezt a tanulmányát, és a *Pesti Napló*-ban közölt cikkeiből *Még egy szó a forradalom után* címmel állított össze kötetet.

Kemény ebben már kikel a gyarmatosítás és a németesítés ellen: „A leggondatlanabb ballépés volna, ha az ausztriai politika a polgárosodás ürügye alatt a német nyelv terjesztésének és a gyarmatosítás színe alatt a német elem mesterséges szaporításának ügynökségét vállalná el."

De kárhoztatja a nemzeti önállóság eltörlését is: „A szigorú központosítás éles ellentétben áll érdekeinkkkel, bárminő eszméket hirdessen".

A kormánynak tehát azt kell észrevennie, hogy még hívei is sorra elfordulnak tőle Magyarországon. Ennek leglátványosabb esete Kemény benső barátjának, Danielik János katolikus papnak, a *Religio* című császárhű vallásos újság szerkesztőjének letartóztatása volt. Danielik kifogásolta, hogy a templomokban nemzetietlen igehirdetés folyik, és erőszakolják a németesítést. Az ügy annyira nyugtalanította a császárt, hogy hosszan tárgyalt róla

kedvencével, Kempen csendőr tábornokkal. Hová jutunk, ha még Danielik is... Mivel azonban Danielik lecsukása és a *Religio* betiltása nagyobb port vert fel, mint ha a szerény bírálatot észre sem veszik, ebből is országos szenzáció lett. Ezen is a kormány veszített.

Ugyanakkor és közben fokozatosan szivárognak haza a büntetőszázadoktól leszerelt kényszersorozottak. Hazatér Itáliából Garzó Imre, és már tavaly ősz óta itthon van Vajda János; egyelőre földmérőként járja az országot. Novelláit máris közli a *Hölgyfutár*. Czuczor Gergely is kitöltötte büntetését. Őt még Windisch-Grätz csukatta le az oly távolinak tetsző 1849 januárjában, *Riadó* című verséért. Most szótárt szerkeszt. Visszavonultan él, jelenléte mégis közfigyelmet kelt.

Az első hazatérők is reménységet ébresztenek...

Arany János ebben az esztendőben keletkezett *Családi kör*-ének is van egy utalása erre a várakozó hangulatra: mikor a betévedt vándor, a negyvennyolcas honvéd hadiélményeit meséli:

> Néma kegyelettel függenek a szaván
> Mind az egész háznép, de kivált a leány
> Ez, mikor nem hallják, és mikor nem látják
> Pirulva kérdezi tőle *testvérbátyját:*
> Három éve múlik, hogy utána kérdez,
> Még egy esztendőt vár, nem megy addig
> férjhez.

Sokan reménykedtek így, *még egy esztendőt* várva.

De ne tévesszük meg magunkat a nemzeti elégedetlenség ennyi fontos jelének felsorolásával. Ezrek sínylődnek még börtönökben, nincs család, ahonnan valaki ne hiányoznék. Egyik városból a másikba is útlevéllel szabad csak menni; az utakon csendőrök, betyárok, rablók, katonák, a kocsmákban, boltokban és kávéházakban spiclik, iskolákban, templomokban, hivatalokban német szó.

„Az utcán por, bűz, német szó, piszok" – írja Arany később, de e korszakra oly jellemzően *(Vojtina Ars poétikája)*. És illő, ha Gyulai Pál 1851 őszén írott kis remekének utolsó strófájával zárjuk e fejezetet, s így búcsúzunk az évtől – azaz nem egészen, hisz szüret után vagyunk, még csak november van, s a hátralevő egyetlen hónap a váratlan események áradatát fogja ránk zúdítani.

De a december hónap most, novemberben még a jövő; még titok.

Most gyász van, halottak hónapja; harmadik alkalommal gyúlnak ki a mécsesek a temetőkben a kivégzett hősök sírjain:

Köd a völgyben, éj a bércen,
Már a tüz is alvófélben.
Halvány hold és sötét árnyak
A felhők közt odafenn...
A halottak fel-feljárnak,
Sok a sír a völgyeken.
(Gyulai Pál *Szüreten*)

3. Ködképek a kedély láthatárán

Az örökké szitáló köd, a tenger felől fújó novemberi szél hozta csípősen sós levegő, a nyirkosság és a korai sötétedés ellenére is otthonosan érezték magukat; a város jól megfért a rengeteg idegennel, hiszen belőlük élt; százféle furcsa nyelvet beszélő hajóslegények, iparosok, kereskedők, utazók nyüzsögtek a kikötőben és az utcákon. A csapszékekben és kávéházakban órákig elüldögélhettek, feloldódva a szinte már angolnak ható német dialektus érthetetlen zsibongásában, s jólesőn kortyolgatva az erős teát vagy a fűszeres ízű sört, amit gyakran ingyen mért ki nekik a kocsmáros, vagy fizetett helyettük valamelyik asztalszomszéd, ha megtudta, hogy magyarok; ez különben messziről lerítt róluk, ahogy a lötyögő császári katonazubbonyba szinte belévesszve feszengtek; a korábban viselt dohánybarna atillához képest valahogy mintha kényszerzubbonyban jártak volna, s amikor a takarodót fújó trombita bánatos hangja végigszállt a gyárak kéményfüstjei között, olyan nyögve-sóhajtva cihelődtek vissza a kaszárnyába, mintha otthoni tűzhely melegét kellett volna a priccsel felcserélniök.

Petőfi István, aki nemcsak rejtélyes módon eltűnt költő-bátyjának neve miatt élvezett tekintélyt, hanem higgadtsága és komor arcából nagy ritkán

elővillanó száraz humora miatt is, meg talán, mert mindenki tudta, hogy nagy titokban ő maga is verseket ír, szalmazsákjában rejtegetve a lassan növekvő kéziratcsomót: Petőfi István volt honvédtiszt, most büntetésből kényszersorozott császári közkatona, azzal vigasztalta őket, ha a korai sötétedés és a csontokig ható nyirkosság meg a császári tisztek gorombasága miatt elcsüggedtek, hogy itt még mindig jobb, mint másutt, mert Hamburg és Altona lakossága szereti, sőt dédelgeti őket, magánházaknál is szívesen látnak volt honvédeket, meg aztán Klapka tábornok és szinte az egész komáromi védősereg itt talált először menedéket. Naponta indulnak innen hajók a világ minden tája felé, rabként, muszáj-katonaként is szabadabbnak érzi magát itt az ember. A katonák csak bólogattak Petőfi István szavaira, igaza van, mégis micsoda szégyen, hogy még itt, a világ végén, az oceánum partján is a császár nevében segítik eltiporni a népek szabadságvágyát. Bár azért ezúttal s itten nem elnyomóként állomásozott a császári hadsereg, néhány zászlóaljával, hanem hogy Poroszországnak segítsen a dánok ellenében, akik a részben dánok által is lakott és hajdan a dán királyok által uralt Schleswig-Holstein tartományokat óhajtották maguknak fegyverrel megszerezni vagy, mint mondották, visszahódítani a németektől. Ezért is tűrte meg Hamburg független, szabad városállama a császári katonaságot a maga féltve őrzött területén.

Még szerencse, hogy akad néhány tiszt, aki szót

ért velük, büntetőszázadba sorozott magyarokkal. Milyen baráti kedélyességgel vallotta be a múltkor Schönborn Eduárd hadnagy úr, mikor egy csapszék italmérő pultjának könyökölve itták a torkot kaparó és mégis jólesőn melegítő rumot, hogy ő maga is szolgált egy darabig a honvéd hadseregben, mégpedig magának Bem altábornagy úrnak irodáján.

A különben zárkózott s kicsit gőgös Dávid Sándor káplár, volt honvéd százados is felengedett Schönborn hadnagy baráti szavaitól, annál is inkább, mert úgy látszik, a hadnagy úr valóban ismert mindenkit Bem apó táborkari irodájából, nem tudott neki Dávid káplár olyan kérdést feltenni, amire helyesen meg ne felelt volna.

Ezért aztán bevonták őt is szűk körű társaságukba, mely Ruscsák István otthonról idevándorolt altonai szabómester műhelyében és lakásán találkozgatott, s kávékavargatás közben ábrándozott a haza sorsáról.

A hamburgi császári katonákról és az ott szolgáló magyarokról a Londonban tartózkodó Kossuth is értesült.

Az Amerikába készülő Kossuthnak kevés ideje maradt a jóváhagyásával Mack és Jubál által szervezett ellenállási mozgalom és az 1852 tavaszára kirobbantani tervezett felkelés helyzetének elemzésére és elvi irányítására. Mack működését növekvő bizalmatlansággal figyelte, amire a Bukarestben tartózkodó Mackhoz november 16-án írott levele

éppúgy bizonyság, mint ugyanekkor nővéréhez küldött utasítása. Úgy tűnik, mintha ez utóbbit a Jubál és Meszlényiné által kiküldött és november 16-án Londonba érkezett Figyelmessy Fülöppel történt találkozása után írta volna: „A lelkesedés nem hadsereg. Lelkesedve kell lenni a hadseregnek, de hogy lelkesedhessen, lennie kell." Józan megfontolásra és óvatos körültekintésre int, feddi nővérét kapkodásukért. Ugyanakkor viszont e levelek elküldésekor már kézhez kapta Gál Sándor honvéd ezredesnek (a 14. székely határőr gyalogezred egykori hadnagyának, aki 1848 áprilisában a pesti nemzetőrség szolgálati szabályzatát kidolgozta) az erdélyi felkelésre vonatkozó s 1851. november 15-i, londoni keltezésű tervezetét. Kossuth tehát más szálakat is szőni kezdett. Gál Sándor aztán el is utazott Törökországba, ahol átvette a mozgalom irányítását. A Gál-féle tervezet keltezésének napján, november 15-én még egy fontos esemény történik: Hamburgba érkezik Pataki-Piringer honvéd őrmester, Bem törzsirodájának ügykezelője, volt pesti ügyvéd, aki november 8-án indult el Kossuth és köre megbízásából.

Még mielőtt tehát Figyelmessy – Jubál Károly, valamint Meszlényiné Kossuth Zsuzsánna üzenetével – Londonba érkezett volna, Gál Sándor már csakúgy utasítást kapott a mozgalom újjászervezésére és irányítására, mint ahogyan Piringert is útnak indították, futárként, a császári hadseregen belüli szervezkedés meggyorsítására.

Piringernél részletes névsor volt mindazokról, akikre hazaérkezve számíthat: többek között Jubál Károly, Johann May, Hollán Ernő honvéd ezredes, Kiss Pál honvéd tábornok (aki Péterváradról ugyanúgy büntetlenül távozott, az általa megszabott fegyverletételi feltételként, miként Klapka Komáromból), Bátori Bódog honvéd ezredes, Noszlopy Gáspár volt kormánybiztos és mások nevei.

Piringer Hamburgban és Altonában könnyen kapcsolatot talált az ott állomásozó 8., 19. és 30. cs. kir. gyalogezredek zászlóaljainak magyar katonáival: Petőfi István, Márk Adolf, Endreffy Károly, Revitzky József, Omaszta Szilárd, Királyi Balázs, Beöthy Kálmán közlegényekkel és Dávid Sándor tizedessel, csupa egykori honvédtiszttel, akik összehozták az „ügyükkel rokonszenvező" Eduard Schönborn hadnaggyal is.

Schönborn hadnagy nagy együttérzéssel hallgatta Piringer beszámolóját a magyar emigráció sikeres londoni tevékenységéről, Kossuth további terveiről és a magyarországi felkelés előkészületeiről.

Nem telik bele négy nap, és 1851. november 20-án Grünne császári főhadsegéd azonnali kihallgatást kér és kap Ferenc Józseftől. Grünne Legeditsch altábornagy, hamburgi cs. kir. katonai parancsnok sürgős jelzetű jelentését lobogtatja: Eduard Schönborn cs. kir. hadnagy nagy fogást csinált, személyesen tartóztatta le és állította elő Pataki-Piringer ügyvédet, Kossuth Londonból érkezett ügy-

nökét, valamint egy szabómestert és több közkatonát; valamennyien egy államellenes összeesküvés részesei.

Ferenc József elégedett: *„Legeditsch hat zu Altona einen guten Fang gemacht"* – és személyesen veszi át az ügy irányítását. Azonnal Hamburgba küldi Vicenti csendőr alezredest, a titkosszolgálat nyomozó csoportjának főnökét, hogy hozza Bécsbe a letartóztatott személyeket is, csikarjon ki belőlük minél hamarabb vallomást, még mielőtt a „jó fogásnak" híre kelne. Vicenti november 27-én jelenti, hogy Piringer *„den Plan der revolutionären Propaganda in Ungarn enthüllt und hierfür die Gnade des Kaisers erbittet"*. Leleplezte a magyarországi forradalmi propaganda tervét, minek fejében a császár kegyelmét kéri. – *„Diesmal wollen wir nicht begnadigen"* – válaszolta tömören a császár Kempennek, a hírt hozó csendőr altábornagynak. *„Ezúttal nincs kegyelem"*.

Másnap, november 28-án Albrecht főherceggel együtt már Bécsben van gróf gyimesi Forgách Móric csendőr alezredes, cs. kir. kamarás, a pesti karhatalmi erők parancsnoka, aki a császártól személyesen veszi át a letartóztatandók névsorát. Estére Kossuth nővérei és valamennyi gyanúsított, aki a Piringer-féle listán szerepelt, már börtönben várja kihallgatását.

Albrecht főherceg nem mer visszautazni Budára, merénylettől tart; majd csak december 14-én merészkedik vissza, a császár türelmetlen sürgetésére.

Úgy tűnik, hogy a császári nyomozóhatóság

ezúttal biztosra ment. Jól szervezett, pontos terv szerint dolgozott. Szinte várták Piringert, akinek küldetéséről, úgy látszik, előre tudtak.

Schönborn hadnagy, akinek feladata volt a Hamburgba vezényelt elégedetlen magyar katonák közé beépülni, olyan villámgyorsan cselekedett, hogy nyilvánvaló: neki csak a Piringer-hozta névsor kellett, minden további várakozás fölösleges időfecsérlés lett volna. Hogy miért volt oly fontos Piringert rajtakapni, s miért éppen Hamburgban kezdődött a magyar ellenállás felgöngyölítése, mikor pedig Bíró, Wargha és mások révén a császáriak már néhány hónapja mindent vagy legalábbis sokat tudtak?

A magyarországi szervezkedésről azért nem tudtak mindent; csak besúgói jelentések álltak rendelkezésükre, tárgyi bizonyítékok nem. Ezért nem tudtak mit kezdeni például Teleki Blankával, aki ellen eddig még egy vádiratot se tudtak összehozni, pedig társalkodónőjét, a tizenhét éves Bernvaller Erzsébetet sikerült rávenniök, hogy úrnője ellen valljon. Piringernél viszont az emigráció vezetőitől, s talán magától Kossuthtól származó névsor volt; ez a névsor pedig cáfolhatatlan bizonyíték!

1851. december hónapban szüntelenül folytak a letartóztatások.

Johann May honvéd ezredes, osztrák hazafi, volt cs. kir. tüzértiszt, aki úgy látszik legtöbbet tudott az összeesküvésről, attól féltében, hogy esetleg (ha netán kínozni kezdenék) akaratlanul is kivallana

valamit: december 8-án belebújt börtönpriccsének szalmazsákjába, és azt öngyilkossági szándékkal felgyújtotta. Már égett, amikor a börtönőr rátalált. Azonnal kórházba szállították, ahol az eszméletlen férfi december 15-én meghalt. „A magyar és a világszabadság harcosa volt egyben. Hősként élt, hősként halt meg. Bár egy szót sem tudott magyarul, de életét áldozta abban a küzdelemben, mely a magyar nép felszabadulásáért is folyt" – írja róla Lukács Lajos a *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak* című könyvében.

Nem világos, hogy honnan értesültek a császári nyomozók Mack ezredes bukaresti rejtekhelyéről. Ő is, lakcímestül, Piringer listáján szerepelt volna? Ha igen, nagy könnyelműség volt Piringertől, aki különben alighanem – bár biztosat sohasem fogunk tudni – gyanútlan áldozata volt saját könnyelműségének és hiszékenységének. Ki tudja, mit meséltek be neki a kihallgatására utazott csendőrök; miféle császári kegyelmet ígérhettek neki és talán a többi gyanúsítottnak is... Ő mindenesetre megtört és vallott; feltűnő viszont, hogy míg a többi vádlott elleni vizsgálat hónapokig folyt, addig őt, aki pedig a kegyelem reményében mindent elárult, szokatlanul hamar, már a következő év február 5-én felakasztották.

Mack bukaresti rejtőzködési helyét s egyben a mozgalom irányító központját tehát a császáriak felfedezték. A román hatóságokkal karöltve őrjárat ment annak a szabómesternek a házához, ahol

Mack lakott. Mikor Mack a járőrt közeledni látta, felkapott egy elkészült nadrágot, és az éppen belépő katonák szeme láttára, afféle szabólegényként *„igenis, mester, máris viszem a megrendelőnek"* felkiáltással elinalt. Magát a szabót és feleségét elfogták, elítélték, évekig raboskodtak Nagyszebenben.

Mack vezető szerepe ezzel a kalanddal a magyar ellenállási mozgalomban lényegében véget ért, bár még két évig működött, mint majd Várady József esetéből látni fogjuk. Az ötvenes évek közepén Londonon át – ahol szintén meggyűlt a baja a hatóságokkal, mert a Dél-Afrikába vezényelt csapatok között a gyarmati elnyomás ellen izgatott – Amerikába hajózott, és itt élt egy katonai akadémia tanáraként. 1868 nyarán halt meg.

Kossuth utasítására Gál Sándor vette át Mack ügykörét és az 1852. év folyamán ő irányította a további szervezkedéseket.

Mert, szinte hihetetlen, a föld alatti harc a letartóztatások ellenére tovább folyt.

Körülbelül aznap, amikor May Bécsben meghalt, dunántúli rejtekhelyén Noszlopy Gáspár állt a szervezkedés élére. Noszlopy, a Somogy megyei földesúr 1850 áprilisában szökött meg a pesti rabkórházból, azóta illegalitásban élt. Mind szélsőséges egyéniségének szenvedélyességétől hajtva, mind pedig az országos méretű letartóztatások és üldözések hatására az anarchizmusig terjedő szélsőbaloldali elveket vallott. Olyasféle terrorkülönítményt

szervezett, amilyenek napjainkban Itáliában tevékenykednek.

„Fel kell használni a legnagyobb terrorizmust, mint azt ők miellenünk tették s fogják tenni; mert ha ők elég megátalkodottak a terrorizmust eszközül használni az igazság és szabadság ellen, kell, hogy elég lelkierővel bírjunk mi is azt felhasználni eszközül a zsarnokok ellen a szabadság érdekében."

Bűnözőkkel, betyárbandákkal, törvényen kívüli csavargókkal keresett és talált kapcsolatot; annyit ugyan elért, hogy a fél országot rettegésben tartotta, és a csendőrségnek is sok dolgot adott, az ellenállás parazsát is szította – de voltaképpen kedvezett a császárnak, hiszen most már jogosan mondhatta az uralkodó: ezek bűnözők, nem forradalmárok, nem érdemelnek kíméletet; ugyanekkor és ugyanezért pedig ártott a mozgalomnak, és elszigetelte önmagát a széles tömegektől.

Miközben Magyarországon ezek történnek, és nem múlik el nap letartóztatások nélkül, Kossuth Lajos folytatja diadalútját: 1851. december 5-én ünnepélyesen bevonul New Yorkba; az utcákon éljenző tömeg s hatalmas felirat: *„A free people welcomes the champion of the freedom!"* Egy szabad nép üdvözli a szabadság bajnokát!

A Londonban maradt magyarok annyira bíznak a jövőben, hogy vezérkari tiszti katonai továbbképző tanfolyamot szerveznek; a kiképzés vezetője Vetter Antal honvéd altábornagy, a hallgatóság

huszonhét fő, köztük a magyarországi szervezkedésekből már ismert Rózsafi Mátyás.

A párhuzam tehát látszólag eszményi: bár az eltiport hazában a Habsburgok dühe pusztít, Nyugat-Európában mégis mintha érlelődnének egy politikai megoldás lehetőségei.

De ez csak a látszat.

1851. december 2-án hajnalban a francia köztársaság elnöke, Bonaparte Lajosnak, Napóleon testvéröccsének, a volt hollandiai királynak fia, államcsínnyel magához ragadta a hatalmat, a köztársaság és a demokrácia híveit bebörtönözte vagy száműzte, és katonai diktatúrát vezetett be. A párizsi magyar emigráció ügye, ha nem is rosszra, de kedvezőtlenebbre fordult. Tudta ezt Ferenc József is, aki ezért is mert decemberben akkora eréllyel fellépni. Sőt: arra is elérkezettnek látta az időt, hogy a megszüntetett magyar királyságnak a birodalomba történő bekebelezését közjogilag és közigazgatásilag is véglegessé tegye.

Az áprilisban királyi tanácsossá kinevezett és így Fehér megyei birtokáról Bécsbe került Szögyény László, aki Deák Ferenc tanácsára vállalta el megbízatását, beszámol egy hétórás tanácskozásról, amely az év utolsó napján, délelőtt tizenegy órától délután hatig folyt a császár személyes elnökletével. Ezen jelen volt valamennyi miniszter, Schwarzenberg herceg miniszterelnök és a birodalmi tanács tagjai; a magyar ügyben döntöttek. Eszerint a volt Magyarországon az osztrák törvénykönyv lép élet-

be, s az ország déli részei Horvátország, Szlavónia és Erdély között Szerb Vajdaság néven alakulnak külön tartománnyá. Hivatalos és tanítási nyelv a német; a németországi bevándorlókat kedvezményekben kell részesíteni. Ami eddig is gyakorlat volt, most törvénnyé vált. Szőgyény, aki felszólalt az intézkedések ellen, de jószerint meg se hallgatták, kétségbeesésében egy vitán felülien udvarhű arisztokratához, a felesége betegsége miatt a szászországi Drezdában élő Apponyi György gróf volt főkancellárhoz fordult segítségért. Apponyi gróf, mindennemű liberalizmus ellensége, megcsontosodott konzervatív arisztokrata eddig nem „kompromittálta" magát a többi Magyarországon élő, a nemzet érdekében szót emelő főnemes „izgatásaiban", így hát feltételezhető volt, hogy a császár meghallgatja. A puszta meghallgatást is eredménynek érezték, hiszen mióta a szintén vakon udvarhű Szécsen Antal gróf is elmarasztalta a dinasztiát 1851-es röpiratában, azóta Ferenc József és köre minden magyar főnemest rebellisnek tartott. Valóban, Szécsen *„a polgári parlamentarizmus, az általános jobbágyfelszabadítás, az esküdtszéki rendszer és sajtószabadság elítélését a központosító abszolutizmus kritikájával társítva hangoztatta, hogy a magyarság »történetpolitikai« egyéniséggel bíró nemzet, amelyet csak a rendi alkotmányos rendszer esetén lehet sikeresen kormányozni"*. (Szabad György: *Önkényuralmi kísérlet Magyarország beolvasztására az osztrák császárságba.* A *Magyarország története* Bp., 1979. 6/1. kötet 492. lapján.)

Apponyi gróf vállalkozott arra, hogy a császárt lebeszélje beolvasztási terveiről, és ő is kidolgozta a maga tiltakozását és elképzelését.

Jellemző a helyzetre, hogy Albrecht főherceg helytartó ennek a minden ízében maradi, de hazáját a maga módján szerető volt császári főkancellárnak dolgozatát is lázító iratnak bélyegzé, kijelentve, hogy *„az egész tervezetben csak a dátum elhibázott, mert azt akár Batthyány Lajos gróf is benyújthatta volna 1848-ban"*. Apponyi erre személyes kihallgatást kért Ferenc Józseftől, aki azonban hajthatatlan maradt. Apponyi gróf visszautazott Drezdába.

Újra kiderült, hogy a császár semmiféle magyar megnyilatkozásra nem tart igényt, számára Apponyi gróf éppoly rebellis, mint a csendőrök által halálra keresett Noszlopy Gáspár. Biztonságérzetét a hovatovább kórosan fennhéjázó és betegesen rosszindulatú Schwarzenberg herceg biztatásán kívül a külpolitikai helyzet (francia államcsíny) éppúgy fokozta, mint a letartóztatások egyre növekvő száma. Úgy tűnt, hogy most aztán lecsaptak az egész magyar ellenállásra, ezúttal végre gyökerestül kiirtják a lázadás szellemét.

Valóban: januárban letartóztatják a székelyföldi és erdélyi szervezkedés általuk ismert – mert Bíró Mihály által beárult – tagjait is, februárban elfogják – lásd Sekulits és Wargha besúgói működését – Gasparics Kiliánt, akit Mazzini soha el nem fogott pesti ügynökei januárban fölvettek a Mazzini-féle titkos társaságba s aki Ajer Mihály honvéd

alezredessel a Dunagőzhajózási Társaság ellenőrével együtt kerül kezükre, valamint Bobory Károly ceglédi plébánost, a „papi hónap" főnökét. Jubált, mint említettük, már korábban elfogták, Andrásffyval, Krivátsyval, Hollánnal, valamint a bécsi szervezkedőkkel és másokkal együtt.

Folynak a kihallgatások. Tartanak egész éven át. Lecsukják Petőfi Istvánt; a nyáron elfogják a marosvásárhelyi kollégium diákjait, Török János tanítványait, köztük Deák Farkast, aki majd naplót ad ki börtönélményeiről. Leleplezik Illés József rendőrségi írnokot is, akiről kiderítették, hogy az összeesküvőket támogatta, Andrásffy Károly részére hamis útlevelet állított ki.

Feltűnő azonban, hogy – mint már jeleztük – csupán egyetlen vádlottat végeznek ki szinte azonnal, Piringert, a többiek ellen még hosszú időn át folyni fog az eljárás.

Olyan apró bosszantásokra, mint amilyen a kivégzett Piringer édesanyja által Nagykanizsán tartott ünnepélyes gyászmise fia lelkiüdvéért – most már ügyet se vetnek a császár ügynökei. Hadd sirassák a kivégzetteket, azokat már semmiféle gyászmise nem támaszthatja fel többé. Azt sem tekintik veszteségnek, hogy a császár parancsára a Kossuth-nővéreket is szabadon kellett engedniök: áprilisban külföldre utazhattak.

Ennél valamivel nyugtalanítóbbak az olaszországi hírek és mozgolódások, valamint a tiroli ellenzék megszólalása. Wolkenstein gróf követelni

kezdte Tirol önálló jogállását és a Landtag 49-ben megígért összehívását. Ha meggondoljuk, hogy 48-ban egy tiroli vadászalakulat önkéntesei harcoltak a honvéd hadseregben: e havasi nép nyugtalansága baljós jelnek számított. De annál inkább sürgetőnek érezte Schwarzenberg, hogy minden jogkövetelést csírájában elfojtson; Wolkenstein grófot elhallgattatta, s naponta új meg új intézkedésekkel döbbentette meg még híveit, néha magát Bach belügyminisztert is; „minden áldott nappal a régi Magyarországnak egy-egy újabb darabját hajította az olvasztókemencébe" – írja róla Friedjung osztrák történész.

Bizonyos tekintetben Görgey Artúr emlékiratának megjelenése is a császáriak malmára hajtotta a vizet; a Kossuth-kormány hibáinak és mulasztásainak felsorolása, annak beismerése, hogy a honvéd hadsereget katonailag megverték s általában a mű stílusa arra a következtetésre kényszerítė az olvasót, hogy minden úgy történt, ahogyan történnie kellett. (Ezért is reagált oly hevesen a magyar emigráció, élén Klapkával, erre az emlékiratra.)

Úgy tűnik tehát, hogy az önkényuralom megszilárdul; Magyarország megsemmisült. A cenzorok megfigyelése szerint mintha az irodalmi élet lendülete is csökkenne; kevesebb a rebellis vers, szigorúbbak a cenzorok, Kuthy Lajos egyik történelmi regényének kinyomtatását nem engedélyezik, Szilágyi Sándor lapalapítási kísérleteit végleg megakadályozzák; Kecskemétre megy tanárnak, mint

ahogy Arany János meg Nagykőrösön tanárkodik. Vajda János a földhivatalnál tisztviselő. Kecskeméthy Aurél negyvennyolcas újságíró korábbi elveit föladva Bécsben keres munkát – *„az ember gyenge, a gyomor erős"* –, és február 25-én született fiacskája keresztapjául Bach belügyminisztert kéri fel, aki azonban természetesen nem vállalja... Havi nyolcvan forintos jövedelmet húz viszont – hála e felkérésnek? – a belügyminisztériumtól, s további harmincat a rendőrségtől. *„Magyarországot nem támasztja fel több kikelet soha"* – jegyezte naplójába 1851. december 27-én, a letartóztatási hullám tetőzésekor.

Ki tudja, mivé fejlődik az önkényuralom – talán a diktatúra egy tizenkilencedik századi változatává? –, ha a sors közbe nem szól: Felix Fürst Schwarzenberg altábornagy, miniszterelnök 1852. április 5-én késő délután összeesett és meghalt.

Ferenc József a halál hírére személyesen sietett a herceg lakására, magához vette a dolgozószoba kulcsát és elment. Később sem engedett az iratokhoz nyúlni.

Az ötvenkét éves államférfi Európa leggyűlöltebb személyisége volt. Nemcsak a magyarok utálták rettegve; a birodalom valamennyi népe, saját miniszterei is féltek tőle. Cinikus, velejéig romlott, botrányos kicsapongásairól közismert férfi volt. 1848 tavaszán a birodalom nápolyi követe volt, az olasz nép haragja kergette el. Ismeretesek Viktória királynő lesújtó megnyilatkozásai Schwarzenberg

hitványságáról. Különös – vagy jellemző? –, hogy a húszegynéhány éves császárt éppen ez az ember bűvölte el, ennek tanácsai szerint rendezte be birodalmát. Talán azért, mert a herceg intézte el Ferdinánd lemondását, s így trónörökös fiának, Ferenc Józsefnek uralomra jutását.

Annyi tény, hogy tagadhatatlan képességeit a dinasztia uralma meghosszabbításának – és persze ezzel együtt saját személyes hatalma megerősítésének – szentelte.

Halálával új helyzet támadt.

Ferenc József nem nevezett ki miniszterelnököt; ő maga vette kézbe a kormányügyek intézését. Átszervezte a hadsereget. A birodalomban mindenben a hadsereget illette az elsőbbség. A legtöbb tartományban a hadsereg kormányzott, a parancsnokokhoz beosztott polgári főtisztviselők utasítások végrehajtói lettek.

Az 1849-es hadjárat tehetséges parancsnokainak azonban nem adott önálló hatáskört és lehetőséget; ezeket kitüntetések szétosztása után negligálta. Csak két példa: Franz Graf Schlik altábornagyra, a magyarországi hadjárat egyik legsikeresebb tábornokára nem bízott aktív feladatokat, pedig ez a kiváló katona Itáliában éppúgy helytállt volna, mint a vezérkar felsőbb köreiben – igaz, hogy lesújtó véleménye volt Grünne főhadsegédről, s ezt nem titkolta; Heinrich Joseph Hess táborszernagyot pedig, a vezérkar főnökét, kétségkívül a legnagyobb tehetségű osztrák katonát, aki valaha is működött,

talán mert roppant népszerűségnek örvendett, követnek küldte Oroszországba, meg Poroszországba, ahol ez a jeles hadvezér tehetetlenül figyelte a hadsereg szétzüllését. (Őt majd csak az ötvenkilences vereségek után „veszi elő" a császár, hogy rendbe hozza a rendbehozhatót.) Kempen csendőr altábornagyot kinevezte rendőrminiszterré (április 6.), kivéve ezzel az ügybuzgó Bach belügyminiszter kezéből a rendőrségi és titkosszolgálati ügyeket. Kempen naponta referált a császárnak, valamenynyi szakminiszter megkerülésével. A császár után a legtöbb hatalom Karl Ludwig Graf Grünne tábornok kezében összpontosult. Ő volt a katonai iroda főnöke. Ferenc József semmilyen döntést nem hozott Grünne megkérdezése nélkül. Kempen naplójában többször is leírja, hogy Grünne még fel sem öltözött, mikor a császár már meglátogatta, hogy tanácsot kérjen tőle. Grünne feszélyezettség nélkül öltözködött, nadrágját gombolta, zubbonyát húzta, fésülködött, míg a császár saját főhadsegédének hálószobájában ült, és a gróf kinyilatkoztatásait leste.

Ez a helyzet annyiból volt kedvezőbb a korábbinál, hogy Grünne buta és műveletlen katona volt; Schwarzenberg ravaszabb és kifinomultabb gonoszságai toronymagasságban lebegtek az ő parlagi és sunyi húzásaihoz képest; politikai érzéke nulla, de magasabb katonai szaktudással sem rendelkezett. Egy ezredet nem lett volna képes elvezényelni. Hatalmát elsősorban személyi cselszövények bo-

nyolítgatására fordította; a polgári társadalom ügyei nem érdekelték. Így bármennyire szigorúbb lett az önkényuralom, egyszersmind mégis hatástalanabbá vált, hiszen Grünne egész sor fontos ügyre nem figyelt, Bachot viszont, aki addig belpolitikai vonatkozásokban korlátlan hatalommal bírt (Schwarzenberget jobban érdekelték a külügyek), mint *civilt* féken tartotta. Nem sokkal volt okosabb Grünnénél Kempen rendőrminiszter sem. Lelkiismeretesen körültekintő és ugyanennyire korlátolt volt.

1859-ig, a nagy csődig – mely csaknem a teljes összeomláshoz vezetett – ez a *duó* kormányozta a birodalmat: Grünne és Kempen, miközben a szakminiszterek buzgón sütögették pecsenyéjüket, felvirágoztatva a korrupciót. Rövidesen a katolikus klérus is csatlakozik hozzájuk, és osztozik a hatalomban. Bachon kívül talán csak Buol külügyminiszter, Gehringer közlekedésügyi miniszter (korábban, Albrecht előtt, magyarországi közigazgatási főnök) és a korlátoltságában jámborul rosszindulatú Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter maradtak tisztakezű és tisztességes, bár a magyar ügyre nézve kártékony államhivatalnokok (a hosszabb időn át miniszterkedők közül), a többiek loptak és csaltak, ahol tudtak, amire majd többek között a pénzügyminiszter letartóztatása és öngyilkossága lesz bizonyíték az évtized végén.

1852 áprilisától kezdve tehát a nyilvánosság előtt – vadászatok kivételével – mindig katonai egyenru-

hában mutatkozó fiatalember: I. Ferenc József császár maga kormányozta birodalmát.

Szervezőkészség, kezdeményezőerő, páratlan kitartás és fáradságtűrés, személyes bátorság, példátlan szorgalom jellemezte. Hajnalban kelt, egész napját ügyiratok közt töltötte. Mindenről tudni akart. Ily módon azonban gyakran beleveszett aprólékos ügyekbe. Fanatikus becsvágy fűtötte, hogy a birodalmat, ezt az óriási családi *feudum*-ot megtartsa és felvirágoztassa. A társadalom mozgásainak azonban semmiféle szabályát nem ismerte, az akkor divatosakat vagy akár az addigra elavultakat sem; úgy vélte, szorgos munkával minden elérhető. Őszintén s mélyen meg volt arról győződve, hogy demokratizmus, népképviselet, szavazás, többségi döntés, liberalizmus, nemzet, nemzeti függetlenség – kártékony, üres fecsegések. Mint ősei, ő is szoros kötelékkel fűzte birodalmát a római katolicizmushoz, anélkül azonban, hogy a keresztény hit lényegét valaha is átélte volna; számára a vallás is a népek fékentartásának egyik eszköze volt. A tömeget annyira megvetette, kerülte, hogy már csak emiatt is légüres tér támadt körülötte. Ebbe pedig éppen azok az üresfejű talpnyalók hatoltak be, akiket egyébként szintén megvetett (később, 1859 megrázó tanulságai után, tanult és változott; munkatársai megválogatásában is körültekintőbb lett; ez azonban már nem könyvünk tárgya).

Gyermekesen rajongott az egyenruháért, a katonaságért. De itt sem a hadvezetés tudománya érde-

kelte, mint inkább a külső fegyelem, a formák. Órákig gyönyörködött díszszemlékben, felvonulásokban. A legapróbb részletekig szabályozott magatartásformákat; polgári hivatalnokait is egyenruhába kényszerítette. *„Az áll a száj és a szájszöglet körül simára borotválandó, bajusz és pofaszakáll, amennyiben nem mértéktelenül túlzó, engedélyezett; szakállviselet ellenben tilos"* – ilyen és hasonló előírásokkal őrjítette alattvalóit; ez utóbbi rendeletét éppen 1852-ben adta ki.

Beteges hiúságában nemcsak ellentmondást nem tűrt; azt sem, ha netán megszólították. Csak ő szólíthatott meg bárkit, aki ilyen esetben válaszolni tartozott. Ha valaki neki nem tetsző, nem várt választ adott, annak szó nélkül hátat fordított. Ezzel jelezte, hogy a kérdezett el van bocsátva. Akinek hátat fordított, az hónapokig, néha évekig nem kerülhetett a szeme elé.

Riasztóan műveletlen volt, és mint a legtöbb, önhibájából műveletlen ember, megvetett tudományt, művészetet. Minden egyetemet kaszárnyákban kellene elhelyezni, mondotta nemegyszer. A professzorok lázadók, megbízhatatlanok. A művészek bolondok, bohémek, bár ez elnézhető, mert szórakoztatják a nehezen kormányozható tömeget, s így elvonják figyelmét a nem rá tartozó dolgokról. Trónralépése óta egyetlen könyvet nem olvasott el – lásd Josef Karl Mayr tanulmányát 1931-ből –, kora irodalmáról fogalma sem volt. Uralkodó kortársai: Viktória királynő, III. Napóleon, sokat ol-

vastak, nagyra becsülték a művészetet, sőt könyveket írtak. Ferenc József magatartása tehát nem tekinthető tipikus uralkodói viselkedésnek és életfelfogásnak.

Mindebből következőleg soha nem látott hatalmat kapott a katonai vezetés. De ezek se katonai feladatok végrehajtásával törődtek, hanem a birodalom lakosságának megrendszabályozásával. A csendőrség, amit Ferenc József szervezett meg – addig ilyen intézmény nem létezett a birodalomban –, óriási hatalmat kapott, személyi állománya egyre nőtt. A csendőröket az általuk tett feljelentések száma szerint jutalmazták; emiatt minden csendőrnek anyagi érdeke volt minél több, akár indokolatlan feljelentést tenni. Ennek következtében a letartóztatások, üres és alaptalan gyanúsítások száma rohamosan nőtt, a csendőrség tekintélye pedig ezzel arányban züllött. A lakosság az uralkodót és a kormányt a csendőrséggel azonosítá, s ennek megfelelően gyűlölte, mégpedig mindenütt a birodalomban, nemcsak Magyarországon. Jellemző, hogy Bach belügyminiszter is helytelenítette a csendőrség módszereit, de tehetetlen volt, mert ez a katonai szervezet közvetlenül a császár ügykörébe tartozott. Egyes magyar vidékeken valósággal vadásztak a csendőrökre, a járőrök gyakran találtak meggyilkolt társaikra. Kempen jegyzi fel, hogy egy alföldi falu szélén évente kellett megújítani egy meggyilkolt csendőr síremlékét, mert minduntalan szétrombolták.

Hihetetlenül kiterjedt titkosszolgálat hálózta be a birodalmat. Ez már Schwarzenberg idején is működött, most azonban, 1852 áprilisától kezdve, mivel a miniszterelnöki teendőket maga a császár látta el, nem volt, aki féken tartsa a besúgószolgálatot. Ez természetesen hatalmas összegeket emésztett fel, és kérdéses, hogy kétségtelen eredményei (a Piringer-ügy s ennek folytán a Mack-szervezet felszámolása) mellett is megérte-e. Hiszen a hanyatlás folyamatát nem tudták megállítani, s a birodalom népeinek elégedetlensége nőttön-nőtt. Amellett szám szerint többen jártak túl a besúgók eszén, mint ahány szerencsétlent a spiclik rendőrkézre juttattak.

Kempen naplójából derül ki, hogy egy-egy besúgóra mindig ráállított egy jobban fizetett ellenőrbesúgót, de kettejüket is ellenőrizte egy harmadik fő-fő spicli. Mindegyik fizetést húzott, mindegyiknek érdeke volt jelenteni valamit s gyanakvást ébreszteni a főnökben az általa ellenőrzött alsóbb beosztású kémek irányában. A katonai hírszerzés-elhárítás és a külügyminisztérium hírszolgálati rendszere is beleolvadt ebbe a monumentális szervezetbe, minek folytán senki mással, mint a lakosság figyelésével, nem törődött. A magyar emigrációba ügyesen beépített besúgók is csak viszonylagos jelentéseket tehettek, mert mindent az általuk kilesett „rebellió" mértékhez szabtak, nemzetközi összefüggéseket ritkán ismertek fel, nem is szólva arról, hogy az emigráció hamar rájött: ki a besúgó, s

általa célzottan hamis értesülésekhez juttatták a bécsi kormányt. Az az eleinte tetszetős ötlet, hogy börtönbe került forradalmárokat elengedtek, s ennek fejében beszervezték őket, csak ideig-óráig vált be, mert az ötvenes évek második felétől kezdve ez annyira nyilvánvalóvá vált, hogy amikor – a császár esküvője, születésnapja, trónörökös születése stb. – közkegyelem folytán a negyvennyolcas rabok elbocsátásra kerültek, sokan tiltakoztak ellene, követelve, hogy engedjék nekik leülni a rájuk szabott büntetést, mert nem viselnék el a szégyent, hogy a közvélemény gyanakodna rájuk: őket talán beszervezték. Volt, akit erőszakkal kellett szabadlábra helyezni, miközben az illető ordított, hogy rabtársai meghallják: *„Uraim, önök a tanúim, hogy csak a kényszernek engedve szabadulok!"* Svejki jelenetek, kafkai szituációk.

A korlátoltság, az önhitt butaság, a szakértelem hiánya diadalát ülte. A magyarországi közigazgatásba, a kerületi központokba valósággal keresték a megalkuvó, műveletlen, buta és engedelmes tisztviselőket, minek következtében a lakosság megtanulta megvetni és kijátszani őket. Divat lett az adócsalás, a kincstár megkárosítása. Emellett feltétel volt, hogy a megszüntetett Magyarországra áthelyezett tisztviselő ne tudjon magyarul; így viszont eleve elszigetelték a lakosságtól. Ismerünk egy emlékiratot, melyet egy megkeseredett szívű csehországi német bíró írt, akit 1853 júniusában vezényeltek Magyarországra.

Drága pénzért álmagyar díszruhát kellett csináltatnia, amire ráment több havi fizetése: prémsapka tollforgóval, hosszú kard, sarkantyús csizma, csizmanadrág, atilla, mente 30 könyöknyi aranypaszománnyal. A császár azt hitte, a hiú magyarok könnyekig meghatódnak, ha díszmagyarban látják a németül beszélő bírót... *„Einige von uns glaubten, als Eroberer in ein erobertes Land gekommen zu sein und waren übermüthig. Diese wurden gehasst."* „Néhányunk azt hitte, hódítóként érkezett egy meghódított országba, és dölyfösen viselkedett. Ezeket utálták." A névtelenség homályába burkolózó szerző, aki a császári hatalom által vérig sértve írja emlékezéseit, közli, hogy a helybeli lakosság utálatánál is nagyobb keserűség volt tapasztalnia: felettesei elárulták, magára hagyták, kiszolgáltatták; rendes lakása sem volt, amikor végre lakást szerzett – beköltözött a csendőrlaktanyába –, asztalt, székeket a paptól kölcsönzött. Keserűen állapítja meg, hogy a kormány belőlük is *„a proletariátus egy újfajta válfaját tenyésztette ki"*, mert ők bizony most már nem támogatják az államot.

Ily módon megszerveztetvén és megfegyelmeztetvén a hajdani Magyarország: Ferenc József elérkezettnek látta az időt, hogy szemlét tartson a meghódított területen. Feltűnő, hogy míg az országot járja, szinte amerre megy, folynak a letartóztatások, zaklatások – mintha csak példát akarna mutatni: nincs irgalom, nincs könyörület. „Az irgalom ártalmas" – szerette mondogatni. Letartóztatják,

halálra ítélik, majd kegyelemből kilenchavi fogság után szabadon engedik a konzervatív báró Vay Miklóst, akit pedig 1848 szeptemberében Ferdinánd császár és király még az általa leváltott Batthyány helyébe jelölt ki miniszterelnökül; őfelsége nyilván ezzel a hideg-meleg fürdővel óhajtotta figyelmeztetni a „rebellis" konzervatívokat. Lapozzuk föl Vay Miklós emlékezését, és lássuk, hogyan tette ellenségévé Ferenc József azt az arisztokratát, aki pedig 49-ben a megegyezés híve volt.

„*1852.* aug. 16. Ma reggel kilenc órakor hirdették ki előttem ítéletemet egy szűk szobában, egy valóságos régiségi lomtárban. Ott állt az egész haditörvényszék: sírból kilépett nyugdíjas katonatisztek, hülye rokkantak, gondolkozni és érezni képtelen öregek, aztán egynéhány altiszt és közlegény, mindnyájan fedett fővel és kivont karddal. A zsoldos gyilkosok kört képeztek. Én középre álltam és keresztbe font karral, fölemelt fővel, nyugodt szívvel (meg vagyok győződve, hogy üterem egy csöppet sem sietett) hallgattam a legaljasabb hazugságok ama férceletét, mely engem négy évi börtönre érdemesített. Annyira fölötte éreztem magamat ennek az engem környező egyenruhás rongy népnek, annak a láthatatlan hatalomnak, mely ezt az akarat nélküli nyomorult gépet mozgatta, annyira megbotránkoztam eme lelkiismeretlen és hálátlan eljárás alávalóságán, hogy fájdalom, keserv vagy mélyebb felindulásnak legcsekélyebb nyomát sem éreztem, sőt valóságos büszke érzés vett erőt raj-

tam, amint kiléptem a szobából, melynek ajtaja nyitva maradt, s így nagy embertömeg tolakodott oda, hogy az ítéletet meghallja. Visszatérésemkor mindnyájan levették fövegjeiket, tisztelettel helyet csináltak, sőt sokan hangosan is kifejezték bosszankodásukat."

„A porkoláb elmondta nekem, hogy ebből a szobából vitték a vesztőhelyre Batthyány Lajost, Csányit, Perényit és Jeszenákot; maga a hely is, ahol bitójuk állott, látható volt ablakom alatt.

Tizenegy órakor sétálni mentem az udvarra, egy szűk, napfénytelen térre, mint valami mély kútba. A társaság nem valami kellemes volt, de közte számos ismerősre találtam: Hertelendy Miksa, egy Török nevű úr Békésből, Simonyi, a festő, kit egykor Londonban herceg Esterházy Pálnak ajánlottam, aki ezért most igen hálásnak mutatta magát irántam, Székely Dávid, akit a testőrséghez segítettem, Elek Ferenc, Natali, Macskásy, Boér, Fejér stb. A folyosókról néhány fogolynő kíváncsian néz az ablakon, köztük Lővey Klára. Teleki Blanka is itt ül ebben a ketrecben, ahol jelenleg 130-an vagyunk szenvedőtársak."

De most folyik a székelyföldi szervezkedés utolsó tagjainak letartóztatása is (pl. Deák Farkasé), miközben Bolyai Farkas marosvásárhelyi kollégiumi tanár, az elfogott Török János kollégája, a nagyhírű matematikus (*Tentamen*, 1832–33) magyar, német és latin nyelvű verseskötetet ad ki a legyőzött országot inspiciáló császár tiszteletére, hízelgő

könyvecskéjének a *Szívhangok* címet adva. Hogy apákat és fiúkat milyen szakadékok választottak el már akkor is egymástól, arra Bolyai János tényked-ése a példa: míg apja a császárt köszöntő versiké-ket fogalmazta, addig ő felháborodottan utasítja vissza a császári hatóságok közeledését és Ludwig von Wohlgemuth cs. kir. tábornok sunyi kísérletét, hogy megvásárolják:

„*A látogatás*

– Igen, Wohlgemuth úr, mondtam, én nyugal-mazott osztrák...

– *Igen, a forradalomban tényleg részt nem vettem...*

– Tudom, hogy ez ügy nem csak céltalan bohó-ság...

– *Igen, a megtorlás sem ment legkorrektebben...*

– Hogy mit beszélnek erről? Hát azt honnan tudnám?

– Nem sétaidő... Szél... Kényes a gerin-cem...

– Gyűlölnek, azt mondja... S vissza mért ne ad-nám?... (Mert ők bennem csalódtak, amíg én egy hitben.)

– Hogy mi közöm hozzájuk? (Hogy ők is embe-rek...)

– *Van nagyobb magány is, mint üres szigeten...*

– Tudom, Wohlgemuth úr... (Ámde nem az eszme; ahogy ők fogták fel – az volt idegen!...)

– *Egyszóval, Wohlgemuth úr, nem leszek besúgója...*

– Tudom, hogy nem érti... Tudom, semmit sem értett...

(Ők sem tudták felfogni, hogy ki nem ért egyet, ne tekintsék rögtön ádáz ellenségnek!)

– Azt kérdezi: minek ülök még magával?

– Tudom, Wohlgemuth úr, e kérdés nagyon fúrja...

– Tetszik tudni, egy címerre kérnék engedélyt: egy meglőtt kentaurra...

1851. nov. 24. Marosvásárhely"

A császár 1852. június 5-én hajnali háromkor szállt Bécsben az *„Erzherzog Albrecht"* hadigőzösre, mely ugyanaznap délutáni öt órakor kötött ki Pesten „a lakosság üdvrivalgása közepette", mint arról az a Kempen rendőrminiszter tudósít, aki naplójában az előző nap eseményei között gondosan följegyzi, miféle utasításokat adott Forgách gróf csendőr alezredesnek eme üdvrivalgás megszervezésére... „Das ganze war ausser-ordentlich schön, festlich, imposant" – dicsekszik a császár anyjához, Zsófia főhercegnéhez írott levelében, bár elgondolkoztató, írja, hogy ugyanez a pesti nép pár évvel ezelőtt Kossuthot éltette ugyanekkora hangerővel.

A császár két jelképes tettel vette birtokába a letiport országot: megtekintette a Citadella építkezését, és felavatta Hentzi tábornoknak, Budavár 1849. májusi császári védőjének és Pest rommá lövetőjének szobrát (július 11.). Ez alkalomból ismételten figyelmeztette a konzervatívokat, hogy tartsák féken magukat. Egy nap Esztergomban is megjelent, ahol a hercegprímás üdvözölte; illő alázattal és túlzó szívélyeskedéssel, de viszont – mint a

császár anyjának írta – „sehr merkwürdige Reden bekamen wir zu hören", *szerfölött különös beszédeket hallottunk*. Ezek a beszédek selyempapirosba burkoltan, de kellemetlen szemrehányásokat tartalmaztak. Útja során egyedül a Hortobágytól volt őszintén elragadtatva, bár sajnálkozva tette hozzá, hogy „alles stockungarisch" – itt minden tősgyökeresen magyar. Augusztus 14-ig járta a császár a megszüntetett országot, összesen tehát két és fél hónapot töltött a szent korona egykori területén. Szinte természetes, hogy a sok, részben még mindig felderítetlen föld alatti szervezet nem akarta elszalasztani a ritka alkalmat. Egyről, a Noszlopy Gáspár irányította csoportról tudjuk, hogy komolyan foglalkozott a császár elleni merénylet gondolatával. Hogy a Mátra környékén és Pesten működő szervezet – Nagy Józsefet egyelőre még mindig nem sikerült leleplezniök! – vagy hogy az aradi magyar–szerb mozgalom szőtt-e hasonló terveket, nem tudjuk, az viszont tény, hogy bármilyen gondos „nagytakarítás" előzte is meg Ferenc József magyarországi útját, még mindig maradt elég rebellis. Noszlopy Gáspár első végzetes hibáját akkor követte el, mikor ragaszkodván a látszathoz, hogy ő nem bűnöző, hanem forradalmár: negyvennyolcas honvéd-egyenruhákat rendelt egy kecskeméti szabónál. Úgy vélte, ha egyenruhában lépnek fel, a honvéd hadsereg katonáinak kell őket tekinteni. Mintha nem lett volna mindegy, hogy milyen öltözetben fogják el a császárt, ha már egyszer elfogták.

Július 16-án gróf Forgách alezredes csendőrei házkutatást tartottak Vasváry Ferenc szabómesternél; elkobozták a honvéd-egyenruhákat és megkezdték a mester kihallgatását. Ő vallotta ki, hogy megbízója Noszlopy Gáspár, aki a császár foglyul ejtését tervezi.

Bár vannak kutatók, akik a szabómester vallomását légből kapott koholmánynak tartják: mégis tény, hogy Vasváryt elfogták, mert Noszlopy megbízásából egyenruhákat varrt. Ezért igencsak hihető, hogy Ferenc József elfogására törekedtek; a császárt túszként használva, ki akarták csikarni a magyar nemzeti függetlenséget.

Noszlopy – tervezett légyen bármit – ezúttal még nem került kézre, mint ahogy csapatának tagjai is jól elrejtőztek.

Viszont irtóhadjáratot indított néhány, szerinte aljasul császárhű és a magyar haza ügyét eláruló dunántúli földbirtokos ellen.

Ezzel azonban a magyar nemesség nagy részét is elidegenítette magától; Noszlopyék terrorizmusát a közvélemény is elítélte, bár azért kárörömüket sem titkolták: végre akadt valaki, akinek sikerül borsot törnie a császár orra alá...

Őfelsége már rég otthon van, az idő ismét őszre jár, amikor Nagy Albert volt honvéd, bölcsészhallgató, Noszlopy csapatának tagja november 10-én embereivel meggyilkolja Gindly Antal tengelici (Tolna megye) földbirtokost.

Végre! Most már nincs kétség, hogy bűnözők,

most már a lakosság sem lesz kímélettel irántuk – dörzsöli kezét Kempen rendőrminiszter, és joggal: nem telik bele egy hét, és Noszlopy Gáspárt a pesti Bástya utca egyik házában elfogják. Csepcsányi Tamásné Szemere Erzsébet, a szervezet egyik tagja bújtatta, de ezúttal nyomára jöttek a rejtekhelynek. Csepcsányinét is bebörtönzik. Rövidesen kézre kerül a Noszlopy-csapat csaknem valamennyi tagja, köztük Sárközy Soma földbirtokos és Hegymeghy Sámuel. Nagy Józsefet, aki mint minden egyes szervezettel, Noszlopyékkal is kapcsolatot tartott, ezúttal sem sikerült kézre keríteniök, bár augusztus 15-e óta, amikor rövid időre elfogták – (néhány nap múlva megszökött) –, már tudták, hogy a jónevű gazdag szövetkereskedő, akinek Pesten akkora tekintélye van: a lázadók egyik vezére.

Nagy fogásokkal zárul hát ez az esztendő a rendőrminiszter számára. Tavaly novembertől (1851) idén novemberig (1852) száznál is jóval több magyar lázadót fogtak el, ítéltek el, vagy készül ellenük a per; felgöngyölítették szinte az egész nemzeti ellenállást; kémek és besúgók ezrei nyüzsögnek szerte az országban, de még a veszedelmesen aktivizálódó emigráció köreiben is; őfelsége épségben megúszta a magyarországi szemleutat – minden rendben, sikeres volt az esztendő. Működnek a német bírák, mert életbe lépett az osztrák törvénykönyv; németül tanítanak az iskolákban, német gyarmatosítók szekérkaravánjai érkeznek messzi,

sovány földekről; sikeres a germanizáció és a központosítás.

Más szemszögből nézve viszont ezt is mondhatjuk: évekkel Világos után is eleven a nemzeti függetlenség vágya; hiába terjed híre, hogy mindenféle összeesküvést, rebelliót, szövetkezést felderítenek, mégis új meg új ellenálló, lázadó csoportok nőnek ki gombamód a föld alól. A nemzeti nyelv is él és virágzik, még ha nem is tanítják, még ha tiltják is, sőt annál inkább. Szaporodik a magyarul írott könyvek száma, kezd ismét kialakulni egy irodalmi élet, irányzatokkal, vitákkal, immár a puszta emlékezéseken és a tegnap tragédiáját követő fájdalom leírásán túl a korabeli témák feldolgozásával.

Az esztendő legjelentősebb regénye Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzére. Nyáron írta, míg a császár az országot járta; első fejezetei ősszel jelentek meg a volt 49-es forradalmi vészbíró, most ügyvéd Szilágyi Virgil *Budapesti Visszhang* című lapjában (Kemény betegsége miatt könyv alakban majd csak 1853-ban lát a regény napvilágot). Maga a *Budapesti Visszhang* is új szemléletű lap; a nemzeti függetlenség ügyét egyeztetni kívánja az önkényuralom kínálta lehetőségekkel: a gazdasági élet viszonylagos fejlesztésével:

„Mindenekelőtt föl kell fognunk a jelen államviszonyokat; meg kell ismernünk a nemzet valódi érdekeit... a nemzet boldogságának legfőbb tényе-

zői: műveltség és jólét... A közműveltség legfőbb két emeltyűje: az irodalom, művészet; és minden országos jólét két legnevezetesebb tényezője: ipar, kereskedés."

Keménynek is ez a programja; Szilágyi Virgil pedig, a lelkes republikánus, az adott viszonyokat adottaknak ismerve fel, túllépve a nemzetiszínű önsajnálaton, társadalmi haladásra buzdítja olvasóit. Arany, Gyulai, Erdélyi, Szontagh írtak a lapba.

Kemény Zsigmond regénye e forradalom előtti időkben játszódik, mégis a maga korát, az ötvenes évek elejét írja le. Főhőse, gróf Jenő Eduárd nyugállományú cs. kir. ezredes mindenáron boldogítani óhajtja birtokának népét, s éppen ezzel vívja ki a lakosság ellenszenvét:

„A házak zsinóregyenes utcákon állottak egyenlő távolságra. – Mindenik kőből épült és cserépfödéllel. Üveg ablakait csinos zsalucska védte a nap ellen. Fala hófehér volt, pitvara, kamarája és három szobája célszerű bútorokkal ellátva. A takaros istálló, csűr, gabonás és szérű semmi kívánnivalót nem hagyott hátra. A tág udvar háta mögött pedig gyümölcs- és veteménykert számára való illendő hely kiszakasztva. – A belső reformot tagosítás kíséré az úrbéresek számára, külön legelővel, kik az udvartól derék gazdasági eszközöket és igás barmokat kaptak kamat nélküli és lassú törlesztés mellett. A vetésre és kertműveletre szükséges magvakat, plántákat és oltóágakat pedig az ispán határozott mennyiségben küldé ajándékul mindenik gazdához,

amikor egyszersmind a falu népe nem kevés ijedelmére nagy betűkkel íratá fel a falakra a házszámokat. – Különösen az öregebb férfiak fejcsóválással tekintettek e szokatlan jelekre, s rossz sejtelmeiket nem tudták leküzdeni. – És gyanakodásaikat az idő igazolni látszott, mert Jenő gróf csakhamar katonarendet hozott a faluba, s figyelme házi viszonyaikra is kiterjedt. Nemcsak pontosan kelle úrbérüket teljesíteni, nemcsak szorgalommal művelni saját földjeiket, nemcsak használatlanul nem hevertethették a trágyát, és össze kellett udvaraikról minden szemetet gyűjteni, de a kocsmákban sem ihatták úgy le magukat, hogy eszüknek legalább felét haza ne vihessék, és feleségeiket sem verhették meg büntetés nélkül. – Aztán mindenkinek kötelessége volt évenként gazdagabbá lenni. Kinek vagyona csökkent, ha hibájából történt, szigorúan megbüntették, de mihelyt szegényedése mostoha körülményekből származott, volt a falu végén egy magtár és a tiszteletes úr felügyelete alatt egy kicsiny bank, melyből igen kedvező feltételek mellett lehetett segélyezést nyerhetni. – Természetes vala tehát, hogy hat év múlva, midőn csak egy falu maradt a régi állapotban, a házigazdák fehér kenyér, kövér pecsenye és piros bor mellett fölsóhajtozának: Ej, be rossz időket élünk!"

Kétségtelen, hogy Kemény a császári boldogítás szándékait bírálja. Még ha sikerülne is Ferenc Józsefnek ilyen mintaországot, mintabirodalmat megteremtenie, véli Kemény, akkor sem találkoz-

na alattvalói egyetértésével, éppen mert erőszakot tesz rajtuk, s felülről rendeli el az általa elképzelt népboldogítást. Másfelől az 1851–52-es esztendők magyar nemzeti ellenállásának korlátaira is rávilágít, hiszen sokan szeretnének a függetlenség védelmének ürügyével a fenntarthatatlanul régi és avítt társadalmi-gazdasági körülmények között maradni.

Mint maga Kemény írja:

„Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek bennünket és szerencsétlenebbé mást, mint bűneink."

Talán ilyen rögeszmének érzi Kemény – s nem ok nélkül – a még mindig burjánzó titkos szervezkedéseket is. Mack, Jubál, Gasparics, Noszlopy eszméi, tervei – ködképek a kedély láthatárán.

A regény egyik hősnője Amelie, aki Cecil néven egy idős tanácsos felesége lesz. Ebben a nőalakban Kemény nagy szerelmét: özvegy Tahy Károlyné Baranyay Ilonát rajzolta meg.

Ilona asszony, egy 1840-ben meghalt, gazdag nemesúr özvegye, az 1848 szeptembere óta külföldön élő volt nádor, István Habsburg főherceg birtokában lévő Margitszigetet bérelte ki nyári lakhelyül. (Téli lakása a mai Károlyi utcában volt, saját házában.) Kicsinosította, parkosította a szigetet, és a fényűzően berendezett kis kastélyépületben irodalmi összejöveteleket rendezett. Tóth Béla, az ötvenes évek rajongott poétájának, Tóth Kálmánnak fia 1896-ban így írja le ezt a kéjlakot:

„A császárfürdőből kelt át az ember csónakon.

Azaz, hogy a császárfürdőnél, az omlós agyagparton lehetett fölhajszolni révészt, aki, ha szél nincs, jó pénzért átvisz... Az egyetlen épület rajta a romok tövibe épített kis sárga ház, az öreg Palatinus kastélya; még talán holmi aklok, ahová a mindenütt legelésző csordák este betérnek. Csodálatosan vad őserdő, csupa romantikusság, ahol édes andalogni, mikor a verőfény aranya átcsillan a lombok szövevényén; csak holmi tehén ne taszítsa föl az embert. Ez a romantikusság (persze a tehén nélkül) az ötvenes években elbájolt egy híres és szép és geniális úriasszonyt, Tahynét. Eltökélte magában, hogy ő lesz a Margitsziget Szemirámisza. Bérbe vette a Németországban bujdosó István nádortól a szigetet, és ama kis sárga házból igazi kakaslábon forgó tündérvárat teremtett. Keleti szőnyegek, rózsafa bútorok, cinquecentobeli képek; itt japáni szalon, ott velencei terem, amott pálmáskert... Rejtelmes, mámoros élet volt az akkor, az öreg nádor házában. A kis kastélyból valami szabadkőműves páholyféle lett, ahol a művészet illuminózusai találkoznak, maguk sem tudják, hogyan. Ott énekelt az édes Lesznievska Zsófia, a lengyel pacsirta, ott szavalták verseiket a fiatal poéták; egy renaissance udvar sereglett össze az úrnő lábánál. Az úrnő pedig szép volt, kegyes volt, okos volt, mint egy régi olasz fejedelmi nő."

„Szabadkőműves páholyféle"; „ott szavalták verseiket a fiatal poéták": tudjuk, hogy a magyar nyelv művelése nem volt szívesen látott tevékenység; a költe-

ményeket cenzorok légiói ellenőrizték; amikor tehát Ilona asszony egy olyan szigeten adott estélyeket, amelyet körülményesen lehetett megközelíteni és csónakon vagy hajón közeledő rendőrök-csendőrök messziről feltűntek: akkor nagyon valószínű, hogy ez az irodalmi szalon a magyar nyelv művelésének, politikai vitáknak is szalonja volt. Emellett, hihetőleg, a társas- és szerelmi élet is lazább keretek közt zajlott; sok egykorú vallomásból tűnik ki, hogy ez a forradalmakkal kezdődő és forradalmakat követő évtized Európa-szerte az életélvezés korszaka volt. Ne feledjük, hogy Baudelaire 1857-ben adja ki *A romlás virágai*-t! Erre azért kell utalnunk, mert az igen gyakran „dalidókba" torkolló, sőt egyenest annak szervezett irodalmi estéket éppen „dalidó" voltuk miatt tűrték a hatóságok, ezek tehát, de néha még a tomboló bálok is, magyar nemzeti összejöveteleknek számítottak.

Ismét Tóth Bélát idézzük; a Városligeti-tó kis szigetéről írja:

„...a Páva-sziget bizonyos Walthier nevű öreg, dúsgazdag zsugorié volt. Attól vette meg a nagyanyám az ötvenes évek elején, és a mai fürdőházban, mely akkor kastélyszámba ment, a földszintet berendeztette »a magyar írók szobáinak«. A jó úriasszony egy kis élénkséget kívánt e melankolikus, néptelen szigetbe; azt hitte, hogy víg bohéme-élet pendül föl a néma házban, ha azt mondja a szomorú napok íróvilágának: »Jertek ide nyaralni, mulatni; azt is megmondom, melyik szegen lóg a pin-

ce kulcsa.« A magyar írók ki is mentek egynehányszor, talán meg is találták a pince kulcsát, mert olykor dal és pohárcsengés hatolt ki a tó holdfényes vizére."

Ami a dalidókat illeti, ezeket a mulatozással végződő író-olvasó találkozókat Lisznyai Damó Kálmán szervezte néhány petőfieskedőnek bélyegzett költőtársával. Már az igényes író-kortársak is elmarasztalták ezeket a szavalóesttel egybekötött ivászatokat, mert féltették a nemzeti költészet színvonalát – másfelől viszont némi féltékenység is belejátszott ítéletükbe, mert Lisznyaiék köteteit elkapkodták; jól kerestek.

Mi itt most arra az irodalmon kívüli szempontra hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy színvonal ide, színvonal oda, ezek a petőfieskedők olyan tömegek, olyan társadalmi rétegek előtt népszerűsítették a magyar nyelvet, s élesztgették a magyar nemzeti öntudatot, mely rétegek addig az irodalommal semmiféle kapcsolatba nem kerültek; legföljebb jól-rosszul használni tudták anyanyelvüket. Lisznyai Damó Kálmán, Szelestey László, Tóth Kálmán, Székely József, Zalár József és társaik olyan széles tömegekkel ismertették és kedveltették meg a magyar nyelvű verselést (ne használjuk a költészet szót), mely tömegek ilyen olcsó és hatásvadászó hírverés nélkül vagy elfelejtettek volna magyarul, vagy meg se tanulnak; s ha igen, szerény szókincsükkel csak a mindennapi érintkezésre futotta volna. „*A csárdába, kávéházba, mindenféle viszonyokba be-*

viszem a költészetet" – fogadkozott Lisznyai, s elhatározását tett követte.

Így hát lelkesen bólogatva helyeselhetünk Gyulai Pálnak, aki már 1850-ben megírta Boross Mihály negyvennyolcas hazafi *Házasság spekulációból* című regényéről, hogy az író „a póriasságot véli népiességnek, mert közönségünk alant növekedett, fenn pedig fogyott", „különben ez most divatszerű"; vagy Arany Jánosnak, aki gunyoros versben köszöntötte Lisznyait a *Palóc dalok* 1852-es megjelenésekor; viszont azt azért mégse feledhetjük, hogy Lisznyaiék erőfeszítései a nemzeti nyelvű olvasóközönség megtartása és kiszélesítése érdekében igenis nagy jelentőségűek. Amint azt Sőtér István írja e korszak irodalmával kapcsolatban: „A magyar irodalom puszta léte függött a közönség jóindulatától, olvasókedvétől."

A korszak e népszerűséget hajhászó olcsó költészetéről tehát egy véleményen lehetünk Arannyal:

LISZNYAI KÁLMÁNNAK

Hej, Kálmán!
Igazán
Megvallván,
Bolondok
E hangok,
Melyeket
A rekedt
Trombita

Sipita.
Mit ér ez?
Ki érez
Hipp-huppot
Csipp-csuppot?
Gyerekes
Szó repes
Ajkidon
Kálmusom.

*

Bár mán,
Kálmán!
Zengnél
Ennél
Verset
Szebbet...

Ugyanakkor viszont Lisznyai erőfeszítéseit is méltányolnunk illik, aki mint honvédtiszt egy császári büntetőalakulatból történt elbocsátása után, hazatértekor kiadott s a kényszerkatonáskodáskor összegyűjtött verseinek előszavában ezt írja: „Még mint besorozott exhuszár bakancsoskodtam idegen országok népei között, azalatt napjaimnak egyetlen költészete volt a honvágy fájdalma: e legvonzóbb, legmerengőbb, legszentebb fájdalom a lélek világában. S e honvágy fájdalmát nem cserélhetem ki kedvesebb érzelemmel; s azon örömet, hogy ismét fajtám, eredeti népem közt lehetek, nem érezhetem

illetőbben, mint ha kedélyvilágának bármily kis részecskéit, mozzanatait megénekelni dalokra buzdulok. Ily lelkesedés nyomán készítettem e füzet költeményt, e cím alatt: *Palóc dalok*. S mégpedig azért palóc, mert e legeredetibb magyarfaj között töltöttem el a játékos gyermekkort... Érzem, hogy szeretett fajtám, a magyar nép kedélyvilágának ragyogó s még sok rejlő kincsei csak olyszerűen lesznek e dalok által visszatükrözve, miként a harmatcsepp visszatükrözi a nap ragyogását. De hiszem, hogy így sem minden érdek nélküliek. A művelt, fogékony lélek a legkisebb dal pengésében is tud élvet lelni, ha abban a kedélynek tiszta, meleg lehellete van. S az igaz magyar fajtája kedélyvilágának minden legparányibb mozzanatában költői érdeket fog találni."

Lisznyai természetesen még nem a szó nagyon is kompromittált huszadik századi értelmében emlegeti a „fajtát"; nemzeti önérzete persze így is túlzó; viszont természetes ellenhatása ez a ferencjózsefi germanizációnak, s mint ilyen, jellegzetes tünet.

Hogy milyen, szinte „összebeszélten" egybehangolt a pusztulásra ítélt magyar nyelv védelmében történő nemzeti összefogás, arra példa, hogy az ókonzervatívok közé sorolt Podmaniczky Frigyes báró, alighogy leszerelt a büntetőszázadtól, ahová mint honvédtisztet sorozták, máris nekilátott, hogy regényeket írjon, mégpedig magyarul s kizárólag azért, hogy a nemzeti nyelv jelenlétét bizonyítsa, valamint azt, hogy ő főnemes létére is magyarnak

tekinti magát, s jobb, ha ezt őfelsége minél hamarabb tudomásul veszi. Most, 1852-ben fog hozzá ebben az évben játszódó – tehát nem a múltba vetített! – regényének, ami majd 1854-ben jelenik meg minden elképzelést felülmúló és a kései kortársakat értetlen csudálkozással eltöltő sikerrel. A regény, *Az alföldi vadászok tanyája*, szerelmi történet egy Békés megyei erdőség közepén, minden figyelő szemtől elzárt vadászlak lakóiról; apró, szinte szemérmes utalásai nekünk keveset mondanak, de az akkori olvasó mohó élvezettel falta az ilyen részleteket:

„Ágnes fejét arannyal átszőtt háromszínű magyar főkötő díszíté, mely alig bírta fékentartani hullámos fekete haja tömöttségét."

Ágnes: „Éppen mikor gr. Zendy érkezett, játszottam néhány régi, igen jó magyar dalainkat."

Kálmán gróf: „Szeretem, hogy a grófné nem veti meg nemzeti zenénket, sőt, mint látom, azt művelni igyekszik. Alig képzelhető, mennyi költőiség rejlik sokszor legegyszerűbb magyar dalainkban... Úgy van, s mégis mily sokáig hevert parlagon mindama szép eszme és természeti kincs, melyek csak néhány év óta jutottak napfényre. Búskomor dalainkat mindenekfölött becsülöm, mert azokban egyszerűség párosul ama benső ihlettel, mely következménye minden költői felhevülésnek.

Csak oly nemzetnek lehet ily jellemű zenéje, mely sokat és sokáig szenvedett! Kínos érzelmeink egyedül képesítnek valódi költőiségre."

Mikszáth Kálmán ezért is adta ki újra e regényt a Magyar Remekírók általa szerkesztett képes kiadásában, 1906-ban; hallgassuk csak Mikszáth érveit:

„...regényei gyenge dolgok... az írói talentumnak alig egy-egy szikrácskája villan meg imittamott... Művelt idegen, kit véletlenségből idehajtottak a végzetes politikai szelek... De azért e regények többé-kevésbé mégis érdekesek, mert kifejezői annak a kornak és hangulatnak, amikor a magyar ember a sorok közt kereste az olvasnivalót. Ebből az okból választottuk gyűjteményünkbe éppen *Az alföldi vadászok tanyájá*-t, mely a legnagyobb elterjedést érte s melyet olyan elemző és kiegészítő módon olvasott a közönség, mint a Koránt szokták magyarázni a török papok..."

„A nép, mint minden elnyomott nép, várt valamit... Várta a szétszórt vezetőktől, nagyjaitól, elnémult államférfiaktól. Ezek pedig nem találkozhattak, csak ártatlan ürügyek alatt. Lakodalmakon, vadászatokon, az alföldi pusztaságokon, ahol spicli nincs."

Ugyanekkor az emigráció is változatlan erőfeszítéssel dolgozik a magyar ügy ébrentartásán. Kossuth a nyáron elutazott Amerikából. Teleki Lászlónak még az elmúlt évben írott egyik – Horváth Mihály csanádi püspökhöz, negyvenkilences miniszterhez intézett – levele is mutatja jól az emigráció programját:

„*Mi itt Magyarországnak a Német Birodalomba szán-*

déklott bekebelesítése ellen működünk. Emlékiratot adtunk be mind az angol, mind a francia, mind az amerikai kormánynak... Emlékiratunkat nem bocsátottuk még közönség elébe, nem akarjuk, hogy a kormányokhozi viszonyainkról a hírlapokban szó legyen... Mégsem tudók megakadályozni, hogy a mi emlékiratunkról a *Magyar Hírlap* ne emlékezzék... Világos, hogy a valóságos, bocsületes emigráció mellett egy pseudoemigrationalis *kémtársulat alakult...*"

S mivel tölti idejét Teleki, ha a szervezőmunkától percekre, órákra szabadulnia sikerül? *„Egy szomorújáték írásához fogtam"* – mégpedig a Hunyadiak koráról. Ehhez forrásul Teleki József gróf többkötetes munkájának 1852-ben megjelent első részét használja. S ez megint fontos jelenség: megkezdődik a magyar múlt tudományos feldolgozása. Teleki könyvét itthon, külföldön, még a börtönökben is olvassák; erre számos naplójegyzet a bizonyíték. Megjelenik Cserei Mihály XVII. századi erdélyi író történeti munkája is, Kazinczy Gábor gondozásában. Jókai e forrásmunka tanulmányozása után írja az *Erdély aranykorá*-t (megjelent szintén 1852-ben)...

Az 1852. esztendőben adja ki a Brüsszelben élő Jósika Miklós báró, a Honvédelmi Bizottmány távollétben halálra ítélt tagja első negyvennyolcas tárgyú könyvét: *Egy magyar család a forradalom alatt.* (Braunschweig, 1852. I–IV. – Az V–X. kötetek 1861–62-ben Pesten jelentek meg.) Lélegzetvissza-

fojtva olvasták a becsempészett könyv olvasói az elmúlt évek részegítő eseményeit; Jósika ezúttal minden romantikától mentes, szinte már realista önvallomását és nemzeti önboncolását:

„Ne bántsd a népet... minden pillanatban tanúságát adja áldozatkészségének... *Én mindig a magyar hon összes népességéről szólok... tekints végig a magyar honi seregeken, minden fajtából találsz ott eleget.*"

Legkeményebb gondolatait a braunschweigi kiadásban még nem tartotta tanácsosnak kinyomtatni – joggal féltette nem önmagát, hanem az ismeretlen olvasót, akinél megtalálhatják – de már megfogalmazódtak ezek a gondolatok:

„Most bizonyos dolgokat lehetetlen érinteni, mert vannak emberek, kik a tényeket be szeretnék falazni s mythosnak hirdetni, ami az Istenek napfénye alatt, ezrek fülehallatára történt... (Mi azonban) minden hímvarrástól tartózkodni fogunk, s amit elbeszélendünk, betűszerint igaz és tény, melyet be tudunk bizonyítani, ha kell."

Egyszerre küzd – a ma már „olvashatatlanul romantikus" Jósika! – a mítoszteremtés és a történelemhamisítás ellen. Gúnyosan írja, hogy sokan nem hajlandók szembenézni a történtekkel, hibákkal és mulasztásokkal, de ugyanezek lelkifurdalás nélkül szolgálják ki az önkényuralmat, s a históriát tetszésük szerint színezik át:

„Éljünk a folytonos remény zöld mámorában... S ha a sors fekete kockákat csempészett életünk utaiba, csempésszük ki azokat, s tegyünk fehéreket

a helyükbe, elhitetvén magunkkal, s rábeszélvén magunkra, hogy ezt a sors tette és nem mi... A zsarnoknak pedig, ki az égő rostélyra fektetett, kiáltsuk fülébe, hogy rózsákon fekszünk. Mondjuk, hogy ama fekete pont ott a távoli éghatáron nem a vész hírnöke ezer villámaival, hanem a szivárvány, mely békét s örömet hoz... Clio kisasszony kissé hiányos öltözete dacára nagyon szemérmes személy, ezokon úgy szokott intézkedni, hogy mihelyt itt-ott a széltől föllebbentett redőzet holmi meztelenséget árul el, azonnal akadjon egy-egy tenyerestalpas segédszellem, ki a nyilvánult födetlenségre szép – igaz, hogy olykor kissé átlátszó – fátylat és leplecskét, máskor nagyonis vastag köpenyt borítson... Innen van, hogy ugyanazon dolgot másként mesélik Pekingben és másként Londonban."

Ezt a hangot üti meg a Jósikánál mérsékeltebb Eötvös is *A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című, Bécsben 1851-ben megjelent művében, melyet Kufstein, Josefstadt, Olmütz rabjai olvasgatnak s vitatnak:

„Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szeretné magát tekinteni, mely körül forogjon a többi. A kíméletlen önzés, melyet egész míveletlen népeknél találunk, nem enyészik el a műveltség által; csakhogy az önzés a hazafiság leple alá vonul, melyben pirulás nélkül jelenhetik meg."

Deák Farkas is Josefstadtban fog megismerkedni Eötvös e könyvével; egyelőre Nagyszebenben raboskodik mint a székelyföldi Mack–Török-féle

szervezkedés gyanúsítottja. „Horváth és N. Dani ezidő alatt olvasták Schiller és Goethe műveit, *én pedig a kommunizmus és szocializmus tanairól olvastam ez idő alatt.*"

Egy szinte még gyereksorban levő marosvásárhelyi diákot, aki a magyar nemzeti függetlenség híveként és bebörtönzött, kivégzésre váró tanárának tanítványaként kerül a császáriak fogságába, a cella magánya tesz kíváncsivá a *„kommunizmus és a szocializmus tanai"* iránt; nézetei eszerint változnak-alakulnak, s így tudja, önmaga sorsán felülemelkedve, magasabb látószögből nézni s elemezni az 1852-es év eseményeit:

„A levegőben csakugyan megvolt még a forradalmi anyag. Rajongók, ábrándozók, végsőkig elkeseredett kedélyek, az emigránsok visszatértét minden tavaszra biztosan váró, rosszul számító elmék igenis hajlandók voltak a nyugtalanságot szítani magokban és másokban. Az emigrációk is, fenntartva a közlekedést a bennmaradottakkal, élesztették a tüzet; némely részök őszinte rajongó hitből, némely részök pedig önzésből és számításból."

Jósika, Eötvös és egy diákgyerek: az ésszerűtlen és durva elnyomás miatt a nemzeti függetlenség eszméjétől fűtött összeesküvő (Deák Farkas), a haladó szellemű emigráns (Jósika) és a császárral józanul egyezkedni hajlandó arisztokrata értelmiségi (Eötvös) egyaránt túljutva a nemzeti gyász terméketlen, önemésztő hangulatán, a jövőbe nézve

igyekszik nemzetfenntartó, ámde minden nacionalizmustól mentes politikát kialakítani. Eötvös imént idézett szavai éppúgy szólnak a germanizáló császári kormányhoz, mint a nemzeti függetlenség védelmében a nacionalizmus mákonyához szívesen folyamodni hajlamos honfitársaihoz. S ne feledjük: Arany János is ezidén keveri ki poétai műhelyében a *Nagyidai cigányok* kiábrándítóan keserű orvosságát.

Legjobb költőink érzik és átélik tehát ezt az újabb, ezt a korszerűbb szellemi áramlatot. A haladni vágyó, s a nemzetet ismét a szó jó értelmében vezetni hajlamos főrangúakra is kevesebb gyanakvással figyelnek: Somssich, Eötvös; külföldről Jósika, Teleki; a nemzeti nekibuzdulásában regényeket írogató Podmaniczky báró kedélyes, bár gyanakvástól nem mentes biztatást kap Arany Jánostól az esztendőt búcsúztató újévi versében:

Nagy uraink (ha élnek)
Nőjenek nagyobbra;
Áldozzanak, legyen is mit,
Mégse üssék dobra;
Nemzetiségünk mellett
Buzogjanak hően.
Adjon Isten, ami nincs
Ez új esztendőben.
(Alkalmi vers)

Más művészetek terén is érződik a tegnap és ma bonyolultan ellentmondásos kapcsolata, az ellentétek átélése. Ausztriában is egyre gyakrabban térnek ki írók, festők, többnyire rejtett utalásokban, a levert forradalomra s a forradalomban a magyar függetlenségi háború iránti rokonszenvükre. A Bécsben élő Borsos József ekkor festi azt a kisméretű képét, ami most a Nemzeti Galéria várbeli termeinek biedermeier képei között függ, s amit *A levél* néven szokás emlegetni. A bécsiek által nagyra becsült, népszerű Borsos, Waldmüller tanítványa ezen a rejtett célzásokban gazdag, enigmatikus képen a császári önkény és a (honvéd hadsereg által jelképezett) forradalmi haladás örök és el nem fojtható küzdelmét ábrázolta.

Középen egy karosszékbe hanyatlott nő gyászkeretes levelet tart. A karosszék mellett együttérzően megrendült kislány ácsorog zavartan, az asszony nagyobbik gyermeke. A leányka mögött panaszos arcú dajka, hihetőleg a frissiben érkezett levél átadója, kéztördelve néz a falon függő arcképre, mely egy cs. kir. tábornokot ábrázol.

Az ábrázolás világos: a családfő halálhíre érkezett meg. Katona volt, elesett valahol, valamelyik csatatéren.

A kép alján azonban, a szobában és mégis egy másik cselekménytérben, kisfiú játszadozik zavartalanul játékkatonáival, a gyászhír által meg sem érintve. Honvéd egyenruhát viselő bábuk állnak szemben cs. kir. egyenruhát viselő császári katona-

bábukkal. Ütközet készül. Középen, a császári csapatok élén annak a tábornoknak bábuja lovagol, akinek arcmása a falon függ.

A kisfiú egy, kezébe alig illő, egyáltalán nem játéknak készült, nagy honvédkarddal tüzet vezényel; eldördülnek a honvédágyúk, és a tábornok holtan fordul le lováról. A gyászhír iránt érzéketlen, elmerülten játszadozó kisfiú saját apjára lövetett a honvédekkel.

Nem minden részletében világos ennek az enigmának az üzenete. De amit most leírtunk, az látható, az „meg van festve". A festő valószínűleg megtörtént eseményt rögzített. Nem volt ritkaság, hogy egyetlen családon belül más-más táborban harcoltak egymás ellen idősebbek és fiatalabbak.

Borsos azonban a gyászoló asszony iránt érzett minden részvéte ellenére a könyörtelenül a maga harcát megvívó gyermekkel érez; iránta érdeklődik igazán, még akkor is, ha ez a gyermek a maga küzdelmét csak játékkatonákkal vívja.

Semmit sem oldott meg tehát az önkény, a társadalmi feszültségek változatlanul nyugtalanítják a birodalmat.

S miközben Kempen tábornok elégedetten zárja az elmúlt esztendőt, abban a hitben, hogy a császár minden ellensége végre lakat alá került, egy magyar szabólegény nyugtalanul rója Bécs utcáit, figyelve és feljegyezve, hogy mikor és merre jár-kel a császár, kik, hányan, mikor, hogyan vigyázzák lépteit...

4. Sírokkal felszántott föld

A császár jellegzetes, kicsit erőltetetten ruganyos lépteivel jókedvűen kanyarodott ki a város forgatagából a téli kopárság ellenére is a mezők barnászöld távlatait ígérő külváros felé. Gyakran parádéztak ott katonák, peckesen menetelve a pattogó trombitaszóra, tisztjeik foszlányokban idevergődő kurta, horkantásszerű vezényszavaira különféle fordulatokat végeztek, felfejlődtek és szétváltak. Szerette nézni ezt a katonás sürgés-forgást, különösen innen fentről, a régi bástyafalak irányából. Tizenkét óra múlott néhány perccel. A környék templomai az imént ütötték el méltóságteljesen a delet, s a császárt előírásszerűen pár lépésre követő szárnysegéd ösztönös beidegzettséggel pattintotta fel zsebórájának fedelét, elégedett bólintással nyugtázva, hogy jól jár az órája, vagy talán inkább, hogy a városi óra-alattvalók mily engedelmesen igazodnak az ő udvari zsebórájához. Minden percre történt, mint már hetek-hónapok óta mindig; ez őfelsége déli levegőzésének ideje; sok polgár is tudta ezt, Ettenreich mészáros hódolattal lengette meg kalapját, néhányan üdvözült mosollyal integettek.

Libényi János huszonkét éves szabósegéd is a járókelők közé vegyülve ácsorgott; hetek óta járt ide, figyelte a császár útvonalát, mozdulatait, szokása-

it; kíséretének meglepően csekély számát, ezt a szokatlanul ceremóniátlan déli sétát.

Megtapogatta a kabátjába rejtett, gondosan kifent hosszú kést; egy mély lélegzet; néhány szökéssel máris a császár mögött terem, előrántja a kést, és az uralkodó nyakába döfi.

Ferenc József megtántorodik, nyakából vér buggyan elő.

Eddig egyetlen hang sem esett.

A császár tántorog, elesik.

Az elképedt és a döbbenettől egyetlen másodpercre megbénult O'Donnel szárnysegéd hozzáugrik, felfogja az elesni készülő császárt.

Néhány szemtanú szerint a császár kardjához kapott, s a merénylő felé suhintott.

A merénylőt Ettenreich mészáros fogta el; rávetette magát, és medveerejével a földre teperte. (Meg is kapta jutalmul a Ferenc József-rendet, amit haláláig büszkén viselt.)

1853. február 18-a volt.

A császár életét a magas nyakú tisztizubbony és az alatta feszülő fehér gallér mentette meg, felfogta a szúrást, a kés kibicsaklott. A császár napokig nyomta az ágyat.

A merénylőt kihallgatták, elítélték, s a tettét követő nyolcadik napon felakasztották.

A rendőrminiszter naplója szerint az ítélet végrehajtását erős havazás zavarta.

Más ügyekben hónapokig nyomoztak; ezúttal nem voltak kíváncsiak a merénylet körülményeire,

netáni bűntársakra; a „magányos gyilkos" tetszetős elméletét alkalmazták. (Összehasonlításul nem árt arra emlékeznünk, hogy Ferenc császár merénylőjét a harmincas években nem ítélték halálra.) Pedig akadt egy-két érdekes kísérő körülmény.

A legkülönösebbet maga Kempen altábornagy jegyezte fel: Almásy Lujza grófnő a kivégzés előtti estén, huszonkét órakor felkereste a rendőrminisztert, arra kérve őt: engedné be a halálraítélthez, hátha vallana valamit bűntársairól. *„Ich wies den wahnsinnigen Antrag ab."* *„Elutasítottam az őrült javaslatot."*

Mit akart megtudni a grófnő? Mi lehetett az a fontos ügy, ami miatt kitette magát Kempen gyanakvásának és annak, hogy majd nyomozni fognak utána? Vagy fordítva: mit akart vajon közölni Libényivel? Mi volt ezzel az „őrült javaslattal" a szándéka?

És miért keresett fel a józanul fantáziátlan Kempen február 24-én egy közkedvelt jósnőt – akihez az előkelő társaságból sokan jártak –, hogy arról faggassa: mi lehetett Libényi merényletének háttere?

Az is különös, hogy másfél esztendővel később mégis találtak két bűntársat: Misits János és Vajbel József szabósegédeket, akiket 1854. augusztus 19-én húsz-húsz évi fegyházra ítéltek...

Kiderítették, hogy 1853. február 15-én, három nappal a merénylet előtt, Libényi részt vett egy bécsi munkásgyűlésen, ahol az olaszországi forrongá-

sokról volt szó. Tehát – ma így mondanánk – szervezett munkás volt.

Maga Libényi ezt vallotta:

„Az a sors, amelyet hazámnak a mostani császár kormányzása alatt szenvednie kellett, a legmélyebben megrendített. Hazámat mindenekfölött, az életemnél is jobban szeretem. Látnom kellett, hogy honfitársaimat, még a legmagasabb állású főnemeseket is, kivégezték, felakasztották, agyonlőtték, tömegesen fogságba hurcolták; az országban elnyomják a szabadságot. Nem tűrhetem ezt az állapotot. Már 1850-ben elhatároztam, hogy hazámat a mostani szolgaság alól a császár meggyilkolása által fogom felszabadítani."

Libényi 1831-ben Csákvárott született. A szabadságharc alatt honvéd katonaszabóként szolgált. 1850-ben Pesten talált állást; innen költözött 1851 márciusában Bécsbe. 1852 nyarán azt remélte, hogy az uralkodót magyarországi körútja során valaki vagy elfogja, vagy megöli. Terve azóta fordult komolyra, hogy ez a várt akció nem következett be. Tizenkétszer járta be a császár déli sétaútvonalát. Kivégzésekor ezt kiáltotta:

– Szabad köztársaságot akarunk!

Marx a *New York Tribune* című amerikai lap 1853. április 4-i számában méltató cikkben emlékezett meg Libényiről mint végig állhatatos forradalmárról, hangsúlyozva, hogy tettének politikai okai voltak.

A Libényi merényletét követő hajnalon Pesten

132 letartóztatás történt, másnap, február 19-ről 20-ra virradólag pedig további 224 főt tartóztattak le. Ez összesen 356 személy csak Pest városában! És Bécsben? És más városokban? Ezekről adataink sincsenek.

Két nappal Libényi kivégzése után kihirdették Jubál Károly, dévényújfalusi Andrásffy Károly, Noszlopy Gáspár és Sárközy Soma halálos ítéletét.

Március 3-án Pesten, az Üllői út végén kivégzik őket. Tetemüket a ferencvárosi temető árkába hantolták el, ott, ahol most az István-kórház nyúlik le, végig a Hámán Kató utcán, majdnem a templomig.

Noszlopy Gáspár ezt kiáltotta:

„Engem felakaszthatnak, de a szabadságot nem! Annak fája a mi vérünkből fog felnőni!"

Március 28-án Bécsben Bézard Cézárt, a bécsi szervezet irányítóját végezték ki. Rogge osztrák történetíró szerint Bézard „oly példás nyugalommal ment az akasztófa alá, hogy könny szökött bírái szemébe".

Mintha a rendőrminiszter összefüggést látott, tudott vagy sejtett volna Libényi, Noszlopy, sőt a Jubál–May–Bézard-szervezkedés között.

A császár elleni merénylet kapóra jött: rendet lehetett teremteni. 1853 és 1854, ez a két év a kivégzések és újraszervezkedések és újabb kivégzések két esztendeje az egész birodalomban. A nagy leszámolás ideje. És újra mondjuk: a forradalom és a

szabadságharc miatti ítéletek, a halálos csend megteremtése *után* négy-öt esztendővel!

Ismét recsegett-ropogott az egész birodalom.

Ezúttal is Itáliában kezdődött.

Február 6-án, vasárnap, tizenkét nappal Libényi merénylete előtt, a milánói lakosság megrohamozta a városi főőrséget; halottak, sebesültek maradtak az utca kövezetén. A császáriak által megszállt Milánót más városok követték. Észak-Itália kis híján lángba borult.

Két napra rá, 8-án már ki is végezték a fővádlottakat, összesen hét főt.

A felkelést Mazzini szervezte, akinek Magyarországon is biztos támaszai működtek.

Milánót követte a bécsi forrongás, a február 15-i munkásgyűlés; Bécset Prága. Márciusban Prágában negyven személyt tartóztattak le, mire a műegyetemi hallgatóság tiltakozásul összegyűlt egy kocsmában, ahol Kossuth Lajos egészségére ürítették poharukat. Őket is lecsukták. A cseh bírák enyhe ítéleteket hoztak; a bírákat fegyelmi felelősségre vonták. Az egyik ilyen enyhe ítélethozatal után a vádlott leszamarazta a császárt; a csendőrök persze ismét rögtön letartóztatták; a bíró felmentette. A bírót kényszernyugdíjazták, csökkentett fizetéssel.

A több száz pesti letartóztatott kihallgatásairól egyre vadabb hírek kezdtek keringeni. Bécsi napilapok már azt is tudni vélték, hogy egy katonákból álló csoport kézre akarta keríteni Komárom várát,

a lőszerraktárt felrobbantandó és a parancsnokot túszul ejtendő. Kempen naplójában valóban vannak ilyesmit sejtető bejegyzések. Naponta kétszer is a császárnál van, két hónapon át szinte egyébről sincs szó, mint letartóztatásokról, ítéletekről, kivégzésekről. Minél több a kivégzés, annál elégedetlenebb a császár.

Bachtól tudakolja, mikor lesz már végre rend Magyarországon. Bach közli: reméli, hogy huszonöt év leforgása alatt sikerül teljesen kiirtania a magyarságot. „Nach Ablauf dieses Termins haben wir für immer gewonnenes Spiel, dann ist Ungarn eine deutsch–slavische Provinz und der Magyarismus eine überwundene Erscheinung." *„Ez idő után végleg megnyertük a játszmát, Magyarország addigra német–szláv gyarmattá, a magyarság eszméje pedig idejétmúlta jelenséggé vált."*

A sors kegyetlen fintora, hogy magyarországi birtokáról a letartóztatási hullám hírére Bécsbe, a császárnak gratulálni rohanó Haynaut – aki igazolva látta terrorját – most és ekkor üti meg a guta; március 14-én váratlanul meghalt.

Olyan féktelen rendőrterror öntötte el az országot, hogy a magyarokkal nem rokonszenvező s bennünket unos-untalan becsmérlő osztrák Rogge ilyen kifejezéseket kénytelen használni történeti munkájában: *„bizánci kényuralom"*, *„középkori zsarnokság"*; mikor pedig – felháborodását nem titkolva – arról számol be, hogy a londoni emigrációban élő Vetter honvéd altábornagy unokahúgát azért

csukták le férjestül, mert levelet kapott a honvéd vezérkar volt főnökétől, aki egészségük felől tudakozódott, s a férj a börtönben megőrült, akkor így fogalmaz Rogge: „Das ist nur so ein Nachtstück in Callot's Manier aus jener Zeit reactionärer Schreckensherrschaft." Ez csak egyike a Callot modorában készült „éji rajzoknak" a reakciós rémuralom e korszakából. Roggét tehát 1871-ben írott munkájában a francia Callot (1592–1635) hátborzongató rézkarcaira emlékeztette a Habsburg-uralkodóház magyarországi rémuralma, melyet ő, ismételjük, 1871-ben, *„reakciós rémuralom"*-nak nevezett.

Szabad György a *Magyarország története* 6. kötetének 1979-ben kiadott első részében *(„Az önkényuralom kora")* közli:

„A belső rendfenntartó erőkre fordított összegek magassága a Habsburg-birodalmat a második helyre juttatta az európai ranglistán. Az egy lakosra számított rendészeti kiadások pedig közel 40%-kal múlták felül a poroszországit, több, mint 90%-kal az oroszországit és majdnem hatszorosára rúgtak az angliainak."

És az ítéletek és kivégzések rendületlenül folynak. Ismét 1849 véres és tragikus ősze kísért. Elítélik a Jubál-, illetve a Mack-szervezkedés kisebb vádlottjait, köztük az ügyesen védekező – és ezért a halálos ítélettől megmenekült – Bobory ceglédi katolikus plébánost és Szabó Károly ceglédi református lelkészt. Gasparics Kilián ferencrendi szerze-

test, Perczel volt tábori papját 1853. szeptember 2-án akasztották.

Gasparics Kilián (vagy Márk) hadbírósági kihallgatásainak jegyzőkönyvéből:

„Jól ismerem a szocializmus eszméit, 1847 óta tanulmányozom Fourier és más szocialista írók tanait. Véleményem szerint a szocializmus nem terjeszthető el békés úton; csak forradalom segítségével juttatható érvényre. A patriarkális társadalomból a barbárság korába, majd innen a civilizációhoz vérözönön át vezetett az út, ezért a szocializmus sem győzhet vérontás nélkül. Ha azonban majd győzedelmeskedik, akkor már helyénvaló lesz a könyörület. Ez az én véleményem a szocializmus bevezetéséről. Fenntartás nélkül vallom, hogy a Fourier által hirdetett szocialista tanok híve vagyok. Ennek az eszmének más magyarországi híveiről nincs tudomásom, a kérdezett személyeket sem ismerem, Nagy Józsefről nem is hallottam..."

A másfél éven át szüntelenül faggatott Gasparics – 1852 februárjában tartóztatták le – türelmes nyugalommal fejtegette eszméit az elképedt bíráknak és a jegyzőkönyv vezetőjének, aki alighanem rettegve figyelte, nem fog-e tüzet a papír tolla alatt e felforgató eszméktől. Gasparics talán azt is remélte, hogy tanait ezúton is terjesztheti – (ami meg is történt, mert akadt tiroli jegyzőkönyvvezető katona, aki így vált a magyar függetlenség és egyben a szocializmus hívévé!) –; ezenközben azonban egyetlen szóval nem árulta el társait.

Méltó tiszteletünkre. Miért nincsen utca, munkásotthon, valamilyen intézmény elnevezve róla? Miért nem emlegetjük ezeket a hősöket annyi esztendővel a felszabadulás után?

Míg Gasparicsot másfél éven át vallatták hiába, Teleki Blankát és a székelyföldi szervezkedőket ennél is tovább. Hiába árulták be őket fizetett besúgók, egy Bíró Mihály, egy Wargha István, egy Sekulits: képtelenek voltak a szerteágazó szövetkezés további résztvevőire bukkanni. Ezért hát a nagy leszámolás idején őket is elítélték, a tökéletlenül végzett nyomozómunka nyomasztó tudatával.

Teleki Blankát letartóztatása, 1851 májusa óta két éven át szüntelenül faggatják-vallatják, cipelik egyik börtönből a másikba; sehogy sem sikerül főbenjáró vétket rábizonyítani. Társaira sem vall. Mikor látják, hogy többet már semmiképpen sem tudhatnak meg, s az összeesküvők nagy részét más utakon-módokon úgyis elfogták, elítélték, kivégezték: őt is sorra kerítik.

Teleki Blankát és Leöwey Klárát 1853. június 30-án ítélik el; a grófnőt tízévi, Leöwey Klárát ötévi várfogságra.

Míg a vádirat szerint „a meghiúsult forradalom emlékét ébren tartani és egy újat kezdeményezni szándékoztak" és „az volt a céluk, hogy Magyarországot elválasszák és függetlenítsék az osztrák koronától", ugyanez a vádirat egyértelműen beismeri, hogy „minden támpont hiányzik arra vonatkozólag, hogy... a grófnő valakivel tárgyalt volna a

forradalom szervezéséről Magyarországon, vagy hogy külföldi emigránsokkal írásbeli összeköttetésben állt volna".

Mégis elítélték, mondvacsinált adatokra, főleg 1848-as és 1849-es tevékenységére hivatkozva. Nyilvánvaló, hogy besúgóik útján tudták az igazságot, de bizonyítékokat nem sikerült összegyűjteniök, és vallomást sem tudtak a grófnőből kicsikarni.

A vádat képviselő hadbíró-ügyész nem tagadhatja meg az elismerés szavait Teleki Blankától: „Ritka szellemi képességekkel, tudományos műveltséggel, rendkívüli bátorsággal, erős akarattal és fáradhatatlan kitartással rendelkezik... fölöttébb ravasz, akaratos és különlegesen becsvágyó."

Ilyen szavakkal egyetlen más vádlottról sem beszéltek a császár katonaügyészei és bírái. Kétségtelen tehát, hogy Teleki Blankát nagy ellenfélnek tekintették, akiben tisztelték a bátorságot, tudást, ügyességet, ezzel egyszersmind akaratlanul is elárulva, hogy nem sikerült belőle semmit se kiszedniök...

A Mack által legkorábban, már 1851 őszén megszervezett székelyföldi mozgalommal se boldogult a rendőrminiszter. Letartóztatásuk után több mint két évvel, 1854 tavaszán hozták meg ellenük az ítéleteket; február 11-én Bach belügyminiszternél értekezleten döntöttek a vádlottak sorsa felett – Kempen szerint 45 börtön–, 3 halálos ítélet született –, és március 10-én hajtották végre a kivégzése-

ket. Károlyi Dénes szövegét idézzük a *Székely vértanúk* című kötetből (Bukarest, 1975.):

„1854. március tizedikén megnyíltak a marosvásárhelyi börtön kapui, hogy erős fegyveres kísérettel a kötél általi halálra ítélt Török Jánost, Gálffi Mihályt és Horváth Károlyt a vesztőhelyre vigyék. A tüntetéstől félő osztrák hatóságok megtiltották, hogy a diákság jelen legyen a kivégzéseknél. A tetemeket csak este távolították el az akasztófákról. Mésszel akarták leönteni a holttesteket, azonban a nép útját állotta e goromba szándéknak. A kivégzést sokan nézték végig, este pedig a kegyelet és együttérzés jeléül a bitófákat szétszedték, és mindenki igyekezett egy-egy darabkához jutni, hogy emlékül megőrizze.

Török, Gálffi, Horváth életükkel, tetteikkel megmutatták az önkényuralom nehéz éveiben, hogy »miként kell az elv és szabadság embereinek élni, s ha kell, halni is meggyőződésükért, s azért, midőn nagyságuk kortársaik és az utókor bámulatát biztosítja, emlékük szentesítést érdemel azoktól, kiknek lelkében gyászesetük örökké sajgó sebet ütött. Ők elhaltak, de éppen haláluk biztosítá a halhatatlanságot számukra...« Így emlékezett Orbán Balázs a mártírhalált halt hősökre.

A kivégzés színhelyén, a marosvásárhelyi Postaréten 1874-ben közadakozásból emlékoszlopot állítottak, melyen Jókai Mór disztichonjai hirdetik az arramenőnek:

Szent hely ez, oh vándor! egy nemzet tette
e jelt itt
Leghübb gyermekei végzetes sírja fölé.
Élni szabadságban, vagy azért meghalni
merészen:
Ezt hitték, vallák és holtak érette hiven.
Törvényes, szabad és független nemzeti állás
Intő szobra legyen, honfi, e drága jel itt!"

Ugyanezt az eseményt így beszéli el 1870-ben báró Orbán Balázs, aki az események megtörténtekor mint volt honvédtiszt emigrációban élt, s aki szemtanúk lassan-lassan legendává oldódó emlékezését rögzíti:

„A rétet és a várost egy egész hadsereg özönölte el, s megindult a gyászmenet a nép könnyeitől áztatott utcában. Három hős: Horváth Károly, Török János és Gálffi Mihály vitetett végig gyalog a városon, mindenik bátran, férfiasan viselte magát. Horváth, ki díszmagyar ruhában, glaszékesztyűsön könnyedén léptetett, mintha valamely ünnepélyre menne, éppen élceskedett, midőn egy csapat varjú átrepült, felkiáltott: »Még igen korán jöttök, éhségtök még ma nem csillapíthatom«; minden ismerőst köszöntött, a hóhérral nevetve váltott szót, szép szakállának kímélésére intve, s szivarozva, a hazát és szabadságot éltetve lépett a bitófára. Társai hozzá méltón bátran tették meg az utolsó lépést."

Deák Farkas, Török János egyik tanítványa, a

börtönre és várfogságra ítéltek sorsáról emlékezik 1869-ben megjelent emlékiratában:

„Ez ítéleteket a gyulafehérvári tüzérkaszárnya udvarán olvasták fel, – mint ők mondták, »szabad« ég alatt, két vagy három század katonaságot kirukkoltattak, és négyszögbe állították; az első emelet folyosói s az udvar szögletei tele voltak bámuló városi és vidéki néppel. Az előtért megtölték a főtisztek, auditorok, a háttérbe állott a foglyok csoportja, s mondhatom, bátran, nemesen viselte magát mindenik, alig volt egy-kettő, ki némi levertséget mutatott, de látva a többi férfiasságát, ez is büszkén emelte fel fejét – a néző tömegből sokan hozzánk tódultak, kezeinket szorongatták, s biztattak a jó Istennel; a magyarnak akkor nem volt más pártfogója. Ott állott mint néző egy osztrák tábornok is, ki két évre a várba volt internálva; valami cseh mágnás, nevét elfeledtem, de többször láttam, amint kard nélkül, egy hadnagy vagy őrmester kíséretében a vár sáncain sétálgatott. Mi csinosan felöltözve egyenként léptünk a középre, és hajdonfővel hallgattuk a zord ítéleteket: Kötél általi halál!; kegyelem útján 10, 12, 15, 20 esztendő; vagy 10–20 esztendő, s kegyelem útján 5, 8, 10-re szállítva. Kivétel nélkül mind vasban. Én vidáman léptem a középre, a karzatról zsebkendőikkel üdvözöltek a nők; én is köszöntem nekik, és mosolyogva intettem ismerőseimnek még kezemmel is. Megperdültek a dobok, az auditor olvassa: 12 esztendő! – még mindig fölnéztem a karzatra az én ismerőseim felé; a

tisztekre, auditorokra egy pillantással se néztem. Egyik auditor rám kiáltott, hogy megértettem-e, hogy 12 évre vagyok ítélve. »Igen, igen – feleltem én is németül –, jól értettem, 12 évi várfogság!« – s újra fölnéztem a városi közönségre, akkor fordítottak a másik lapra, s olvasták: kegyelem útján 5 év. (Minthogy a kétévi vizsgálati fogság nem volt betudva, összesen 7 évi várfogság lebegett fejem fölött – ebből 5 évet szerencsésen ki is töltöttem.) Mikor vége volt, visszamentem társaim közé; nyakamba borultak, kezem szorongatták, s az az osztrák tábornok hozzám lépve kezet adott, s így szólt: »Derék fiatalember ön, kitartást kívánok nehéz sorsában!«

Vége lévén a szomorú ceremóniának, mégis némi könnyebbülést éreztünk a bizonyosság által; s részint az emberi természet folytán, részint a magyar optimizmus közreműködése következtében egyetlenegy se volt, ki azt hitte volna, hogy azt az időt a fogságban kitöltjük. Forradalom, háború vagy tartós békéből egyiránt szabadulásunkat kombináltuk."

Az elítéltek között nők is voltak, például Török Jánosné; özvegy Kenderessy Elekné Boér Nina; Hajnal Róza; Semsey Tamásné és mások.

Magyarországon kívül főleg a Lombard-Velencei Királyságban hoztak kemény ítéleteket: Veronában 1853 augusztusában 64 börtönt, 17 halálos ítéletet mondtak ki. Észak-Itáliában 1859-ig összesen 960 kivégzés történt.

Prágában 30 börtönbüntetést hirdettek ki 1854 folyamán; 8 főt ítéltek kötél általi halálra. Friedjung szerint 1852–1854 között, három év alatt *3693 ítéletet hoztak államellenes bűncselekménynek minősített ügyekben.*

Túl az említett, kis híján 3700 ítéleten, se szeri, se száma az apróbb büntetéseknek.

Simon Ferenc pékmestert azért ítélték tízhavi börtönre, mert a császár születésnapján rendezett felvonuláson nem volt hajlandó a pékek zászlaját vinni, s mikor erőltették, ezt mondta:

– Ha a császár pénteken született, üssön bele a nehézség is pénteken.

1854 júniusában elkészül a lázongó Pestet és Budát fenyegető erőd, a Citadella; 60 ágyúval helyezik üzembe a *„gellérthegyi Bastille-t"*, mint akkor nevezték.

Csodálhatjuk-e, hogy Francsics Károly, írogató kedvű veszprémi borbélymester, 1853-ban (április 13-án) égeti el féltve őrzött negyvennyolcas relikviáit, iratait és Kossuth Lajos arcképét? Naponta közeledtek hozzá utcájában a házkutató csendőrök; nem bírta tovább idegekkel. Pedig még 1853. március 15-én is, alig egy hónapja, milyen bátran merte emlékeztetni borotválásra váró vendégeit, hogy:

„– Forradalmunk ötödik évnapja van ma. Ünnepet kéne ülnünk emlékére.

Mire az egyik tisztelt úriember ezt válaszolá:

– Ne is említsük. Könnyen azt mondják érte:

»kommen sie mit«. Maga velünk jön. Mikor még azért is hűsre kísérnek, ha olyan kalapot vagy sapkát viselünk, mely a mostani felsőbbségnek nem tetszik."

Maradt hát az olvasás gyönyörűsége; a felesége keze alatt dolgozó varrólányoknak esténként hol a *Tamás bátya kunyhójából*, hol Jókai regényeiből olvas fel hangosan. „Kezeik a tűt ujjaik közt tartva, varrásukon nyugodtak, s a munkálódás helyett az én számra bámultak."

De még ilyen körülmények között is akadtak, akik a halálveszedelem biztos tudatában tovább folytatták a császári önkény elleni harcot.

A régieken kívül – akik közül, mint többször említettük, nem tudtak mindenkit elítélni, például az 1853. február 3-án harmadízben letartóztatott Bátori Bódogot sem, pedig ő egy „hónap" főnöke volt! – két új csoport támadt a szétvertek helyébe. Pontosabban a kettő közül egyik régebbi alapítású, de felderítetlenül működött: az aradi szervezet. Ez 1854 nyarán került rendőrkézre, mégpedig azért, mert a csoport egyik tagjának felőrlődtek az idegei és feljelentette önmagát (Csomortányi Károly). Így jutottak a többiek nyomára. Kosztka Libor, az aradi ferences zárda főnöke, 1854. november 5-én a pesti Újépületben felakasztotta magát; a többieket 1855 júniusában ítélték el, köztük Damaszkin István honvéd őrnagyot, Damjanich volt parancsőr tisztjét.

A székelyföldi mozgalom letartóztatott vezetői-

nek helyébe Várady József honvéd huszárkapitány lépett. Őt 1852 nyarán Mack ezredes küldte be Erdélybe, de később Gál Sándor ezredes (mint emlékezünk: Mack utóda, törökországi székhellyel) irányította.

Várady emberfeletti bátorsággal és kitartással működött, de elszigetelt helyzete egyre inkább a betyársorsba kényszerítette. Házról házra, szénapadlásról szénapadlásra bujkálva szervezett, míg egy pénzéhes falusi bíró föl nem jelentette.

Károlyi Dénes tanulmányából:

„Elhatározta, hogy 1853. október 2-án egy kisebb csapattal Erdővidékre vonul és kitűzi a felkelés zászlaját. A bibarcfalvi parasztság támogatásával felszerelt mintegy 50 főnyi csapatot; az a terve azonban, hogy a maroknyi osztagot a környező vidékekről érkező önkéntesekkel növelje, nem sikerült. A lakosság nem támogatta; amikor 1853. október elején a gerillacsapat élelmezésére nyugta ellenében elrekvirálták a csíkszentmiklósi bíró egyik ökrét, ez összegyűjtötte a falu népét, és megtámadta Várady csapatát. Az incidens megkönnyítette az osztrák katonaság beavatkozását."

Váradyt és csapatának tagjait igen hamar elítélték. Másfél hónappal Török Jánosék kivégzése után, 1854. április 29-én Sepsiszentgyörgyön felakasztották Várady Józsefet és Bartalis Ferencet. május 27-én pedig Marosvásárhelyt Bertalan Lászlót és Benedek Dánielt.

Az udvarhelyszéki lányok sokáig énekelték Váradyról ezt a dalt:

„Tüzet fúj a pejparipa, / Ugy vágtat egy tiszt úr rajta. / »Hová megyen, hadnagy uram?« / »Lovagolok, édes fiam!« / »Ez sem igaz, hadnagy uram. / Aki megyen lovagolni, / Egy-két legényt viszen az csak, / Itt pedig van tizenkettő, / Ki kijedet kisérgeti.« / »Egy pajtásom bujdokol itt, / Azt indultam megkeresni. / Nagyot vétett urak ellen, / De én hozom a kegyelmet, / Nem tudod-e, merre leve? / Várady az igaz neve.« / »Hogyne tudnám, hogyne tudnám! / Ott a falu felső végén / Lakik az ő violája, / Leghamarabb ott találja.« / Pásztor legény úton halad, / Hadnagy uram tovább halad. / A kicsi ház ott fejérlik, / Abba lakik Rofajiné, / A Várady szeretője, / Most is ott vagyon mellette. / »Szép jó estét, Rofajiné!« / »Adjon isten, vitéz uram!« / »Udvarodon van-e vállú? / Ihatnék a kis pejlovam.« / »Ha ihatnék, megitatom, / Ha ehetnék, abrakolom.« / Megy a hadnagy a szobába, / Váradyt ott megtalálja. / »Add meg magad, te gazember!« / A katonák megrohanják, / Kezét, lábát megvasazzák.

Hát ez a fa miféle fa? / Hogy egy betű sincsen rajta. / Ez a fa biz afféle fa: / Váradyt akasszák rajta.

Iſjak, lányok, ügyeljetek, / A németnek ne higgyetek! / Mert a német csúffá teszen, / Akasztófa alá viszen."

Ebben a részegült akasztófavilágban, mikor alig

akadt város, ahol a bíróságok írnokai éjjel-nappal ne körmölték volna a vallatások jegyzőkönyveit, mikor akasztófák tömegét ácsolták, mikor a hóhérok keménykalapos-óraláncos kövér polgárokká gazdagodtak: ekkor kerítette meg magának a magyar szent koronát is a császár, aki pedig még 1850-ben azon viccelődött Kempennel, hogy ha meglenne, se kellene neki. Most viszont már nagyon kellett; nehogy más találja meg, nehogy másnak a fejére találják illeszteni a rebellis magyarok, akiket sehogyan sem sikerül eltörölni a föld színéről. Ennek történetét újabban két könyvben is szépen s érdekesen megírták; nem ecseteljük tehát, csak arra utalunk, hogy Kempenék mester-kémje: Wargha István szimatolta ki ezt is, mint annyi mást. E célból még le is csukták egy kicsit, hadd higgyék, hogy ő is áldozat, majd ezután kiküldték szimatolni Londonba, az emigránsokhoz...

1853 szeptemberében találták meg a koronát, ott, ahová 1849-ben sebtében elásták; körülbelül ugyanakkor, amikor Gasparics Kiliánt felakasztották.

Végeredményben – noha ez jó fogás, nagy siker volt a császárnak – örülhetünk, hogy ez a nemzeti kincsünk előkerült a mocsaras föld alól; ha még tovább ott rejtőzik, a palást végleg elrohad s a korona kijavíthatatlanul megkárosul.

De ha a magyar korona meg is került – amivel természetesen esze ágában sem volt Ferenc József-nek megkoronáztatnia magát, hiszen Magyaror-

ságot jogilag eltörölte a föld színéről –, más bajok nem orvoslódtak, akárhány akasztófa nőtt is a birodalomban.

Kempen borúsan jegyzi naplójába: „Bécsben nyomott a hangulat; *kommunistische Umtriebe in Ischl* (kommunista zavarkeltés Ischl-ben); politikai ügynökök Prágában; összeesküvés Dél-Tirolban; merényletterv a császár ellen Lembergben..."

Ráadásul a hadsereg tisztikarából egyre többen tagadják meg az engedelmességet, ha csendőrezredekhez akarják őket helyezni. Inkább nyugdíjaztatják magukat. Kempen tajtékzik, Grünne főhadsegéd a vállát vonogatja: hiába, kedves Kempen, utálják magát...

Ferenc József birtokot ajándékoz az agg Radetzky marsallnak, nagy kegyként; Radetzky azonnal eladja a császártól kapott birtokot valami jöttment újgazdagnak, sőt eladja saját majdani holttestét is, melyre pedig a császár tart igényt, aki a birodalom megmentőjét, a róla elnevezett induló hősét, a bécsiek kedvencét a családi sírboltba óhajtotta majd temettetni. Egy hadimilliomos, aki holttesteket vásárol, s akiről az a valószínű hír terjed, hogy néhai II. József császár törvénytelen fia, szerződést írat alá Radetzkyvel, hogy holtteste felett ő rendelkezik.

Az ifjú császár arca fehér a dühtől. Pedig Radetzky még él, és jó, hogy él, mert addig rendet tart a Lombard-Velencei Királyságban.

Wimpffen tábornagy holttestét – ezt is megvette

a hadiszállító – viszont már el is temették a milliomos családi kriptájában, Wetzdorfban. Parkfrieder úr furcsa panteonja ma is látható, mutogatják; érdemes megtekinteni, bár kiesik a szokásos turistaútvonalból. Kempen rendőrminiszter is helyet kapott a parkban, ha nem is tetemével – egyszerű csendőr altábornagy létére ez nem járt ki neki –, de bronz mellszobrával.

Koszta Márton volt honvéd százados, amerikai állampolgár 1853 nyarán Szmirna görög városban tartózkodik; az ott horgonyzó *„Ussaro"* (Huszár) nevű császári hadigőzös kapitánya felismeri, jó fogásnak véli, elfogatja, a hajó fedélzetére hurcolja; Koszta a tengerbe veti magát, utánaeveznek, evezővel fejbe verik; erre egy amerikai hadihajó rátámad az *Ussaró*-ra; Ingraham kapitány lövet; kiszabadítja a foglyot; Hackelberg báró, osztrák császári tengerésztiszt holtan marad hajója fedélzetén.

A konfliktus háttere homályos. Lefolyása azonban kisszerű, nevetséges és a Habsburg-birodalom tekintélyének ugyancsak ártott.

Az emigráció gyűlések tömegét szervezte; New Yorkban Mészáros Lázár is felszólalt, Ingraham kapitányt méltatva, pedig a volt honvéd hadügyminiszter kerülte a nyilvánosságot.

Ilyen hisztérikus hangulatban kerül sor 1853. augusztus 18-án az ifjú császár eljegyzésére: jegyese a bajor király leánya, Erzsébet, vagy, ahogyan becézték: *Sissi*. Az esküvőt 1854. április 24-én tartották. Ennek örömére Jellačić grófi, Kempen bárói

címet kapott. A magyar közvélemény által méltán tisztelt és szeretett Erzsébet királyné tehát ezekben a szomorú és véres hónapokban lépett a birodalom trónjára. Megjegyzendő, hogy jegyessége idején, Münchenben, magyart kezdett tanulni, hiszen, mondotta, egy magyar királynénak illik magyarul tudnia. (Ferenc József is tudott magyarul, mert Metternich még gyerekkorában megtaníttatta.) Tanára gróf Majláth János volt, aki 1855. január 3-án leányával együtt ismeretlen okból a Starnberger-tavon öngyilkosságot követett el.

Ferenc József, aki megszerette a bajor királykisasszonyt, unni kezdte az örökös és szoros csendőrkíséretet. Szégyellte magát csudálkozó menyasszonya előtt, hogy egy percre sem hagyják magára, főleg a merénylet óta. Ezért megparancsolta Kempennek, hogy vonja vissza embereit; tűnjenek el. Kempen azonban felelős maradt a császár életéért. Ezért detektívjeit és csendőreit stájer népviseletbe öltöztette. Ettől kezdve a császárt vidáman jódlizó rövid bőrnadrágos, zergetollas kalapú stájer turisták kísérték mindenhová, ami Münchenben érthetően általános derültséget keltett.

A császár goromba szavakkal tiltotta el a stájer dalosokat kíséretéből. Szegény Kempent csak az vigasztalta, hogy az általa felbontani rendelt magyarországi levelekben – emigráns honvédtiszteknek és politikusoknak írtak hozzátartozóik – szíves szavakkal emlékeztek meg a derék Kempen altábornagy úrról, az ő áldott jó szívéről, kívánva Ang-

liának és Franciaországnak is ilyen atyai jóságú rendőrminisztert, mitől Kempen a könnyekig meghatódott, és jutalmul szót emelt az ilyen levelek írói érdekében Albrecht főherceg, helytartónál... (1854. június 13-i naplóbejegyzés.) Kempen is sejthette, miért írnak róla ily hízelgőn olyan levelekben, melyekről szerzőik tudták, hogy felbontásra kerülnek; de annyira kiéhezett a jó szóra, hogy elfojtotta gyanakvását.

Eközben a császári közigazgatás is bohózatian tragikomikus helyzeteket teremtett. Akiket nem tudtak lecsukni, azokat másképp szekírozták. Ujházy László volt kormánybiztos gyerekeit például arra kényszerítették, hogy fizessék be az állampénztárba atyjuk 1848-ban és 1849-ben felvett kétévi fizetését, nagy összeget. Ujházy ekkor már régen az Amerikai Egyesült Államokban élt, a Texas állambeli San Antonio közelében bérelt tanyát, marhatenyésztéssel foglalkozott.

Az idegenek is gyanúsak voltak, különösen Brace 1851-es turistaútja óta. Egy alkalommal például a detektívek a császári nyaraló közelében őzőbe vettek egy angol turistát, aki, látván, hogy polgári ruhás egyének – rablók, bűnözők? – eredtek a nyomába, egyre gyorsabban ment, majd futni kezdett. Erre a detektívek is futásnak eredtek, végül megfogták. Kihallgatása során elmondta, hogy ő azért szaladt, mert kergették. Mindenáron rá akarták kenni, hogy angol kém. (Pénz ütötte volna a markukat, ha ez kiderül.) De nem volt az. Tényleg egy

sétáló turista volt. Ferenc József csúnyán lehordta Kempent. Az angol lapok viszont megírták, hogy micsoda állapotok vannak Ausztriában. Magyar könyvekről, regényekről, irodalmi antológiákról viszont egyre-másra kedvezően írtak.

Az se rossz történet, amikor Kempen színdarabot íratott a csendőrség dicséretére. Gyönyörűen sikerült, a csendőr főhős eszményien mintaember volt. A bemutató közönsége hallatlanul élvezte a drámát. Vígjátéknak fogták fel; a hasukat fogták a röhögéstől. A darabot le kellett venni a műsorról. A lapok képmutatón csudálkoztak: hát már a csendőröket is betiltja a cenzúra?

Ezekre az évekre esik a császárhimnusz revíziója is. A század elején Haydn zenéjéhez Laurentius Leopold Haschka tanár írt Ferenc császárt dicsőítő szöveget. 1853-ban nyilvános pályázatot hirdettek új szöveg írására. A pályázatot Johann Gabriel Seidl, a császári éremgyűjtemény őre nyerte meg. Ez a szöveg 1854. április 9-től kezdve vált hivatalossá. Magyar szövegét ugyanezen év december 11-én hagyták jóvá Bulyovszky Gyula ügyvéd, hírlapíró (48-ban nagyhangú forradalmár) és Nádaskay Lajos lapszerkesztő, librettista fordításában. Bach belügyminiszter köszönetét nyilvánította az uraknak, akik azonban szégyellték nevüket kiírni, s ezért az Érhalmi Gerő álnevet választották, ez került a kottákra.

A magyar köznyelv az Érhalmi Gerőénél is szebb szövegváltozatokat talált ki Haydn szép dal-

lamaira; ezek ismertetésétől a jó ízlés érdekében eltekintünk.

A házkutatásoknak, kihallgatásoknak, pereknek, ítéleteknek, kivégzéseknek és szomorúan nevetséges közigazgatási szekatúráknak ebben a légkörében határozza el a negyvenes évek körülrajongott írója, hölgyek kedvence, akinek még nemrégiben is – 1852–53-ban – szétkapkodták novellásköteteit: Kuthy Lajos, hogy hivatalt vállal. Talán ha nem a kivégzett Battyhány Lajos gróf miniszterelnök elnöki irodájának egykori igazgatója, majd 1849-ben a forradalmi belügyminisztérium tanácsosa teszi ezt, feltűnést se kelt, hiszen annyian mások adták el tollukat kenyérért; neki a közvélemény sohase bocsátotta meg ezt a lépést. Kuthy 1853 decemberétől a nagyváradi kerülethez tartozó Szatmár megye másodosztályú biztosa – később feljebb avanzsált –; fekete-sárga tisztviselő, megvetett személy azok előtt is, akik addig semmit sem hallottak róla. Esetét azért említjük, mert egyfelől a megfélemlítettség légkörének bizonysága: aki 1850-ben, 51-ben, 52-ben még jól bírta, az, ha gyengébbek voltak az idegei, ekkorra beadta a derekát, tehát mintha beválna Bach belügyminiszter terve és jóslata, hogy előbb-utóbb kipusztul a magyarság; másfelől azt mutatja, milyen élénk figyelemmel kísérte a változatlanul éber és a nemzeti függetlenséget konokul védelmező közvélemény az eseményeket, számon tartva azokat, akik az ügyet ilyen vagy olyan okból feladták. Nincs rá más példa, hogy tehetséges írót

ily könyörtelenül kitörölt volna egy nemzet az irodalmából. Kuthy Lajos feltámaszthatatlanul elporladt a közemlékezet temetőjében. Ma már hiába mondjuk, hogy kár érte, nem volt rossz író; hiába igyekeznénk megérteni s megmagyarázni tettének emberi indokait, emlékeztetve magunkat akár Kecskeméthy Aurélra, akár Falk Miksára, akár Kemény *Forradalom után*-jára, akár Egressy Gáborra, akikkel szemben elnézőbbek voltak a kortársak s így mi is; a kortársak ítélete megfellebbezhetetlen, s ez, ha kemény is: a magyar nyelv és a nemzet fennmaradását minden eszközzel védelmező közvélemény életrevalóságának fontos bizonyítéka.

Mint ahogyan az irodalom a fokozódó nyomás ellenére is fejlődik; megjelenik Arany rég a fiókban heverő műve, a *Toldi estéje;* váratlanul s döbbenetes erővel megszólal az 1849 ősze óta búskomoran hallgató Vörösmarty Mihály – akinek erejéből 49-ben is csak két versre futotta, s aki az 1850-ben költött szívszorító *Előszó* után mintha végképp elhallgatott volna; 1854 nyarán megírja *A vén cigány*-t.

Korábban, 1853-ban írott hatsorosa még tompa bánatával fejezi ki a kivégzések híreitől gyötört, rettegésben tartott ország hangulatát:

> ...a sirokkal felszántott földbe halottait
> Hordja koronként a végtelen emberiség.

Hogy az írók és költők, kiadók és közönség eddigi erőfeszítései (a jelesektől a dalidók szervezőiig) mi-

lyen szép és tartós eredményt hoztak, arra az 1854. március 5-én megindított *Vasárnapi Újság* a példa. Ez végre sikeres, általánosan olvasott, a viszonyokhoz képest óriási példányszámú – tízezer példány! –, igényesen szerkesztett, értékeket közlő, tartalmas lap lett. Pákh Albert szerkesztette, Heckenast Gusztáv nyomtatta. A lapot „az alsó középrend" kedvelte, éppen azok, akikről Bach leginkább feltételezte, hogy hamar elfelejtenek magyarul. Az 1921-ig (!) fennálló lap Oltványi Ambrus szerint „valóságos nemzeti intézménynek számított, s meghatározó módon befolyásolta jelentős rétegek világképét és tudásszintjét".

Íme, Pákh Albert programja:

„A népet, melynek pártolására számítunk, nem nézzük öntudatlan, nyers tömegnek, melynek jóindulatát üres szemfényvesztések által szabad kizsákmányolni, hanem látjuk benne amaz ép, józan fajt, melynek megvannak nemesebb vágyai s tiszteletreméltó érzelmei. Azon népet látjuk magunk előtt, mely, *hogyha ezentúl is élni akar, ezt csak ismeretek és művelődés árán válthatja meg.*

Ha a magyar életrevalóságot be akarjuk bizonyítani – és be is fogjuk bizonyítani –, nem kezdjük azt a tőlünk idegen nyelvű fajok kigúnyolásával; hanem azzal, hogy tudunk nekik példát mutatni a közös műveltség felé haladásban."

És most gyorsan olvassuk el a bécsi kormány és rendőrség szolgálatában álló Kecskeméthy Aurél két naplóbejegyzését, 1853-ból és 1854-ből, hogy

átérezhessük: ezek a ma újságírói közhelynek ható, előfizetőket csalogató szerkesztői fogásnak tűnő sorok akkor milyen drámai létkérdést érintettek:

„Az új országszervezés következtében temérdek nem magyar hivatalnok küldetett Magyarországba, politikai főhatóságokhoz... Ha a magyar nemzet még nem szűnt meg, föloszolván, nemzet lenni, s nemzeti egységes eszméje még nyilvánulni elég erős: akkor politikátlan a merészség, mert *e sziklán tört meg mindig az egységes ausztriai uralom századok óta. De ha a magyar már egy csordává desorganizált tömeg, akkor Bach nagy ember, mint aki bátran, tökéletesen fölhasználá a helyesen megítélt pillanatot.*" (1853. július 1.)

„Kutyául mennek a dolgok Magyarországban... Tudatlanság, zsarolás és erőszak mindenfelé; ha elkeseredett magyar panaszolja: nem tesz rám hatást; de ha elfogulatlan s higgadt ember tényeket hoz föl – elkeseredem..." (1854. január 26.)

A *Vasárnapi Újság*-gal párhuzamosan a Császár Ferenc által 1853. április 3-án megindított és Vida Károly által szerkesztett, 1863-ig fennállott konzervatívabb *Divatcsarnok* is színvonalas írásokat közölt: Arany, Bérczy, az emigrációban élő Jósika, Jókai, Kemény, Tompa, Vajda versei és novellái jelentek meg, Dickens-, Dumas-, Musset-, Sue-fordításokkal együtt.

Még az óvatos Császár Ferenc is meg merte kockáztatni beköszöntőjében, hogy

„remélem, meg fogom legalább közelíthetni azon célt, melyet lapom által részben szinte elérni óhajtok: megszüntetni azon itthon most is mutatkozó előítéletet, hogy a mi gyönyörű magyar nyelvünk... kevéssé alkalmas a tudományok kellemes modorban előadására s a csinnal társalgásra..."

Vachott Sándorné Csapó Mária is beadott lapkérelmet; természetesen nem kapott engedélyt – férje a Gasparics-ügy mellékvádlottjaként (Sárosi Gyulát rejtegette) börtönbüntetést szenvedett – de tanulságos, hogy bár Prothmann rendőrfőnök mindezt tudta, mégis mi volt az elutasítás legfőbb indoka:

„Vachottné szellemes, tehetséges nő, de egyszersmind igen szenvedélyesen magyar érzelmű."

Az emigráció is változatlanul törekszik a magyar ügy ébrentartására. Karl Maria Benkert, aki a Kertbeny Károly nevet viseli, Drezdában kiadja *Album hundert ungarischer Dichter 1572–1582* című, 320 verset tartalmazó kötetét (1854). Ez a nagyszabású vállalkozás hosszú ideig volt német nyelvterületen a magyar kultúra követe; bizonyságul, hogy a megszüntetni óhajtott magyar nyelv milyen írói és költői remeklésekre képes.

A buzgalom már-már mosolyt fakasztó tettekre is ragadtatja a nemzeti függetlenség külföldre menekült híveit: Mednyánszky Cézár báró, Görgey seregének tábori főpapja, aki Ausztráliában aranyásóként töltött kalandos hónapjai után – fél karját elvesztette egy rablókkal folytatott küzdelemben

– a Csendes-óceánon és Kalifornián át Franciaországba visszatértében Tahiti szigetének királynője előtt fejtegeti a magyar ügyet, s azzal a jó érzéssel távozik Tahitiből, hogy nagy dolgokat tett a hazáért. A fél karjának csonkját még mindig fájlaló Mednyánszky Párizsban ezt írja:

„Két heti vitorlázás után Tahiti szigetét pillantottuk meg... Magas kúszónövények ezerszínű virágokkal díszlenek. A tenger csöndes, mint egy tó. Zafirkék színével csak az azúrkék égboltozat versenyezhet. A sziget francia fennhatóság alatt áll. Színesbőrű királynője, negyedik Pomare, semmiben sem dönthet szabadon. A francia politikai megbízott akarata dönt. Pomare fiatal, karcsú és bájos nő, aki bizonyára szép is volt fiatal korában. Nem az idő hervasztotta, hanem a bánat... Elmondottam neki, hogy száműzött vagyok. Nem hallott hazámról, de elmondottam neki sorsunkat. Rámnézett és azt mondotta: Akkor kettőnknek közös a sorsunk: ő is rab, mint mi, magyarok."

Nem mindegyik emigráns terjeszti ilyen békésen a magyar függetlenség eszméit.

1854 márciusában Anglia és Franciaország hadat üzent Oroszországnak. Ádáz küzdelem kezdődik a felbomló török birodalom balkáni területeiért. A nyugat-európai hatalmak meg akarják akadályozni Oroszország balkáni terjeszkedését. Az angol és a francia flotta angol, francia, olasz (a torinói Szárd Királyságból) csapatokat tesz partra

Krím félszigetén. Megkezdődik az úgynevezett krími háború.

Ausztria semleges marad, noha a cár joggal reméli Ferenc József segítségét, cserébe az 1849-es magyarországi beavatkozásért. Hiába járt azonban személyesen Olmützben a háború előestéjén, a Habsburg-kormányzat, tekintettel saját ingatag belső helyzetére és joggal tartva attól, hogy az oroszok melletti beavatkozás esetén Anglia és Franciaország tevékenyebben fogja támogatni a magyar függetlenség ügyét, nem mozdult. Ezzel ellenségévé tette addigi feltétlen szövetségesét, viszont szép csöndesen megszerezte magának a román fejedelemségek feletti befolyást, bevonulva oda, ahonnan a cári csapatok kivonultak.

Viszont, természetesen, annál több magyar honvédtiszt jelentkezett, hogy az angol–francia–olasz–török csapatok oldalán küzdjön a nemzet elnyomói ellen. Guyon Richárd honvéd tábornok, Stein Miksa báró honvéd tábornok, Kollmann József honvéd ezredes, Kmety György honvéd tábornok és mások tevékenyen részt vettek a krími hadműveletekben.

A háború 1854 októberében érte el tetőpontját. Megkezdődik Szevasztopol egy éven át tartó ostroma; október 25-én pusztul el Balaklavánál, felelőtlenül könnyelmű hadvezetési hibák miatt, az angol királyi könnyűlovasság. Az orosz haderő szívósan és sikeresen védekezik.

A krími háború lélegzethez juttatta a Habsburg-

uralkodóházat; Európa hatalmasságai mással voltak elfoglalva. Ezért is szánta rá magát a császár és csendőrsége, hogy leszámol a rebellióval, gyökeresen kiirtva minden lázadás írmagját Magyarországon, Észak-Itáliában, Csehországban és Lengyelország általa ellenőrzött területein.

Vörösmarty Mihály a krími háború kellős közepén írta a *Vén cigány*-t. A hírlapokból, mendemondákból, izgatott suttogásokból hozzánk elszivárgó világesemények hatása érződik minden során:

Háboru van most a nagy világban.

Ezért is szabadult el a császári önkény; talán még a vérszomjasság miatt leváltott Haynaun is kezdenek túltenni a császári bírák:

Kié volt ez elfojtott sóhajtás,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban
Ki dörömböl az ég boltozatján
Mi zokog, mint malom a pokolban?
Hulló angyal, tört szív, őrült lélek,
Vert hadak, vagy vakmerő remények?

Remény támad tehát benne, s ez az 1854-es esztendő az ország lakosságának is vakmerő reménye, bármily kitartóan működjenek a császár hóhérai:

Lesz még egyszer ünnep a világon.

De mikor jön el ez az ünnep?

Az 1854. évet írjuk, s mi ma tudjuk, hogy még nagyon sok év fog eltelni a Vörösmarty vágyta ünnepig.

Nehéz átélni, mit jelenthetett akár csak ez az egyetlen sor a korabeli olvasónak. (Először a *Pesti Napló* 1855. június 28-i számában jelent meg.)

Ilyen és hasonló verssorok, strófák, mondatok, biztatások tartották a lelket mindenkiben.

Azaz, mégse mindenkiben.

A huszonöt éves Ferenczy Teréz – a szobrászművész rokona – 1853-ban, öngyilkossága előtt, ezeket a sorokat vetette papírra, oly jellemzően e véres esztendők közhangulatára:

Kín itt a léget szivni s a tavasznak
Piros rózsáin vérszag terjedez
Az erény sírján furiák virrasztanak
S minden szent hitet koporsó fedez.

E ma talán fellengzősen romantikusnak ható s mégis őszintén keserű sorok jellemzik legtalálóbban ezeknek az éveknek a hangulatát.

5. Egy birodalmi tartomány hétköznapjai

„Kín itt a léget szivni..."

A jövőbe vetett hit koporsóba van zárva, s még a nyári pompájában díszlő kert piros rózsái is kiontott emberi vérre emlékeztetik a benne sétálgató fiatal lányt.

Az alig ötvenhárom éves, férfikora teljében levő és mégis aggastyánná őszült költő mindenütt nyitott sírokat lát, ebbe hordja halottait a végtelen emberiség...

Szétszaggatott népeknek átkai
Sóhajtanak fel csonthalmok közül

– írta le ugyanő 1851 februárja táján.

A harminckilenc éves nagykőrösi tanár egy élete alkonyán mélabús beletörődéssel bölcselkedő férfi szomorúságával mondja:

Halnak, halnak,
Egyre halnak,
Szine, lángja a magyarnak.
Itt is egy név,
Ott is egy név,
Hányat elvisz minden egy év.

S aki még él,
Minden névnél
Összerezzen búsan, árván:
Mint a néma
Lomblevél, ha
Egy-egy társa hull le sárgán.
(*Néma bú*, 1856. március)

A huszonnyolc esztendős, életerős újságíró, kedvelt és jól kereső cikkíró, alig hat éve még honvéd századosként napi harminc mérföldes meneteléseket, véres csatákat zokszó nélkül elviselő kemény férfi, mintha maga se hinne vak reményében, hogy az álmosságtól és a gyász kimerültségétől lankadni kezdő virrasztók szeme láttára egyszer majd mégis feltámad a „nagy halott", a független Magyarország:

Álmodunk mi hihetetlent
El se merjük mondani
A holt szeme félig nyitva;
Hátha meg nem volna halva,
S lehetne még valami...

*

És csak oly csöndes ne volna
De ez úgy fojt, úgy ijeszt...
Dalunk is már egyre fárad,
Alig ad még bátorságot...
Égen-földön semmi nesz...
(*A virrasztók*, 1855.)

Csak oly csöndes ne volna...

Az öngyilkosságba menekült huszonöt éves Ferenczy Teréz, Vörösmarty, Arany, Vajda János egy sorvasztó betegség látleletének könyörtelen igazmondásával rajzolják a szavak erejével a döbbenten csudálkozó utókor szeme elé egy halálra ítélt ország vergődését, szinte már agóniáját.

Mi ma már tudjuk, hogy nem volt agónia.

S hogy megmaradtunk, annak magyarázata: a bánaton és az önemésztésen túl épített, alkotott, munkálkodott mindenki, aki tehette.

Valóban majdnem reménytelenül nehéz volt, mert, mint Szabad György írja, *„a pénzügyi kizsákmányolás* (a császári kormány részéről) *tény volt és alaposan meghaladta a forradalom előtti mértéket"*.

Annyi a finánc
Mint a szoknyaránc

– énekelte a nép egy korabeli dalban.

Mégis, az ország minden elnyomás ellenére gyarapodott. Ezt a gyarapodást a kormány is segítette, ha érdekeivel nem ellenkezett. Tagadhatatlan, hogy az uralkodóház igyekezett az 1848 előtt elhanyagolt, semmibe vett kereskedő és iparűző középrétegekre támaszkodni, ezek rokonszenvét megnyerni, bizonyságul, hogy a nemzeti nyelv és függetlenség feladásának fejében a központosított birodalom segíti a szorgosan munkálkodó állampolgárokat, előnyt biztosítva számukra – legalábbis

szavakban – a maradi nagybirtokos főnemességgel szemben.

Legszembetűnőbben a vasúti közlekedés fejlődött. Ez, míg a vasútvonalak épültek, ezreknek, tízezreknek adott kenyeret; elkészülvén pedig, távoli vidékeket összekapcsolva, fellendítette a kereskedelmet és az ipart.

1850 decemberétől (Vácon és Pozsonyon át, a Duna bal partján) vonattal lehetett Pestről Bécsbe és Bécsből Pestre utazni.

1854 tavaszától Cegléden és Félegyházán át Szegedre – és onnan Pestre – utazhatott a lakosság és a feladott áru.

1856 augusztusától Komáromból Győrön át Bécsbe vezetett a vasútvonal. 1857-ben Temesvárig és Debrecenig bővültek a vaspályák.

1858-ban Püspökladányból már nemcsak Debrecen, hanem Nagyvárad felé is elágazott a vasút.

1859-ben Debrecen–Nyíregyháza–Szerencs–Miskolc között indult meg a közlekedés. (Kanizsára, ahogy a közkedvelt dal szövege mondja, majd csak 1861 áprilisától kezdve fog menni a gőzös.)

A mainál sokkal élénkebb volt a dunai (és tiszai) hajóforgalom. Naponta több gőzhajójárat indult mindkét irányba; utasokat és árut egyaránt vittek ezek a kényelmes és kedvelt lapátkerekes hajók Bécsbe, Mohácsra, le Pancsováig és messzebb.

Amerre vasútvonal húzódott, megélénkült az ipar és a kereskedelem, de fellendült a mezőgazdaság is. Malmok, cukorgyárak nőttek ki a földből.

Lendületesen fejlődött a bányászat és a vaskohászat, s ennek áldásait az is élvezte, aki tudta, hogy az osztrák iparbárók a maguk kezébe igyekeztek kaparintani ezeket az üzemeket, ahogyan ezt Jókai a *Fekete gyémántok*-ban megírta. Megalakult a gabonatőzsde, a *Pester Lloyd* 1945-ig fennállott színvonalas napilappal; fokozatosan megkezdődött a gázvilágítás bevezetése; tudományos társaságok alakultak, mezőgazdasági kiállítást szerveztek, épült az Alagút (1853-tól), a Lipótvárosi Templom („bazilika"), az esztergomi főszékesegyház; kereskedők és gyárosok költöztek az országba, akik bár részben a Chownitz-féle gyarmatosítási felhívásra jöttek, vagy már korábban, mégis hazánkat virágoztatták fel. Az óbudai Goldberger család textilgyára 135 állandó munkást foglalkoztat. (Goldberger aranyműveségéd a XVIII. század közepén vándorolt be Németországból, s itt tért át a textiliparra.) A svájci Ganz Ábrahám, aki a szabadságharc alatt fegyvereket öntött, s ezért megbüntették, 1854–55-től kezdve saját kísérletei alapján nagyarányú vasúti kocsikerék-gyárat alapított; Vidats István és fia mezőgazdasági gépgyárat létesített Pesten, a mai Szamuely utca és Kálvin tér sarka közelében. Ifjabb Vidats is részt vett a szabadságharcban, üldözték, börtönbüntetést szenvedett. Mily jellemző, hogy a hazai gépipar e két úttörőjét öngyilkosságba hajszolták. Hajós József takarékpénztárat virágoztat fel; Fischer Móric Herenden porcelángyárat létesít, és az 1853-as New York-i kiállításon díjat

nyer. Kugler Henrik cukrászatot alapít (a mai Vörösmarty-cukrászdát). Lapozzuk fel a róluk készült egykorú képeket. Kugler Henrik ott ül kipödrött bajszával zsinóros magyar ruhás népes családja körében. Mindegyikük hangsúlyozottan magyaros öltözetben fotografáltatja-festeti magát, lett légyen az Kubinyi Ágoston természettudós vagy Fischer Móric. Ne mosolyogjunk ezen a külsőségen; ma annak hat, s mióta a kiegyezés utáni időktől kezdve a nevetségességig lejáratták a magyar ruhát, joggal viszolygunk használatától; de akkor ez öntudatos vállalása volt oly ügynek, amit a hatalom üldözött.

Madách Imre levelezése között ilyen irat maradt fenn, melyet Galgóczy Károly, a *Falusi Gazda* című szaklap levelezési rovatának vezetője írt hozzá, s nyilván másokhoz is, választ várva arra, hogy „Milyen földön, micsoda vetésforgást méltóztatik követni; a föld mi alá, hányadik esztendőben és hány szekér vagy mázsa trágyával szokott trágyáztatni; miféle és mennyi jószág győzi meg a szükséges trágyázást, vagy szokott-e a gazdaság pénzért trágyát vásárlani, kapható-e az s mi áron, különben pedig mily eljárás követtetik a trágyakészítésben s miféle pótlék-trágyaanyagok használtatnak. Miképpen megy a különböző állatoknál a takarmányozás, a különféle takarmányokból miképp van az etetési adagok mennyisége meghatározva. Gyakorol-e a gazdaság nyári istállózást, miképpen... micsoda gazdasági gépek vannak... A juhnyáj milyen ere-

detű, mikor kezdett nemesíttetni... Mi volt az idén a napszám, van-e munkáskéz-hiány..."

Szintén Madáchhoz címezte meghívását Balassa Antal báró nógrádi nagybirtokos, bizonyítva, hogy „megyei szinten" is hány hasznos kezdeményezés született; mert hasznos volt és a haza érdekében történt, hiszen tudjuk, hogy mikor egy Esterházy herceg tudakozódott Kempen altábornagynál: szabad-e neki elmenni egy ilyen gazdasági egyesület ülésére, és ott netán tisztséget vállalni, akkor Kempen eltanácsolta ettől az óvatos herceget. Íme a Madáchhoz intézett levél:

„Tekintetes úr, Nógrád megyében alakítandó gazdasági egyesület alapszabályai s egyéb előmunkálatok iránt f. é. april 12-én délelőtti órákban tartandó tanácskozmányra T. uraságodat kékkői várlakomba ezennel tisztelettel meghívom. Tisztelt uraságodnak kész szolgája: b. Balassa Antal."

A mezei szorgalom eredményeképpen 1854-ben a nagycenki gyár 260 mázsa selyemgubót dolgoz fel. Országszerte megjelennek az első mezőgazdasági gépek.

Mindehhez a kölcsönös érintkezést megkönnyítő posta szükséges. Az országban hétszáz postahivatal működik, távirdahálózatával csak egy évben, például 1855-ben 59 ezer állami és 145 ezer magánsürgönyt továbbítva.

Említettük a gázvilágítás terjedését. 1856 karácsonyától utcai gázvilágítás van Pesten.

Az utcákat is kövezik.

Bár a pesti Duna-part még rendezetlen, a város erősen épül. Évente átlagban ötven új ház készül el, mindenütt építkezések nyomai, állványok, meszesgödrök.

De nemcsak a főváros csinosul; Francsics Károly veszprémi borbély hiteles tanúként jegyzi fel naplójába azt a mondatot, mely az egész országra érvényes:

„Már harmincadik esztendeje lakom Veszprémben, de a huszonkilenc évek lefolyta alatt nem történt városunkon annyi javítás és ékesítés, mint e folyó 1857-ben... A házak előtt négyszegletre faragott kövekből járda készül." (1857. június 18-i bejegyzés.)

Mikor pedig feleségével Pestre rándul, nem győzi csudálni a város szépségét, „az újon épült csodaszép zsidótemplom látványát – (valóban Európa legszebb zsinagógája épült akkor Pesten, ma is áll) –, az Alagútat, a mulatókerteket. Legtöbb időnket azonban Pesten a Múzeumban töltöttük, hol kétszer is megfordultunk, s több óráig benn időztünk."

A múzeumkert már be van kerítve azzal a vasráccsal, mely ma is ékesíti; belül akkor terebélyesnek érzett, gondozott park, sétautakkal.

Pest városa ezekben az években leginkább északi irányban terjeszkedik, s ha valaki ma benéz a Münnich Ferenc utca környékén éppen legújabban rendbe tett, megújított házakba, megérezheti az 1850-es évek hangulatát. Az Országház környé-

kén ugyan piac és mocsaras rét terül el, és a Szabadság tér és Báthori utca között az Újépületnek nevezett börtönkaszárnya irdatlan tömbje terpeszkedik, de a gyártelepek, malmok között azért nappal zajlik az élet. Éjszaka csak a mai Vígszínház tájékán magányosan árválkodó kültelki *Újvilág* mulató ablakai világosak. A mai József Attila utcában *A Kávéforráshoz* címzett kávéházat látogatták szívesen.

A jobb szórakozóhelyek a mai Majakovszkij utcában követték egymást, szinte házanként egy; ha majd ezt az utcát is rendbe hozzák, csudálni fogjuk az épületek építészeti megoldásait, romantikáját. Most is régi fényében áll viszont a templom környékén a neogótikus nagy bérház, annyi Jókai-regény hősének lakhelye.

Nevezetes fogadók a *Tigris,* melyről már kétszer is megemlékeztünk (a mai Münnich Ferenc utca 5. számú telken), és a Duna-parton az *Angol Királynő,* ahol Deák Ferenc is lakik 1854 óta.

A Belvárosban, a mai Kossuth Lajos utcában egymást érik a vendéglők és kávéházak, írók, művészek, polgárok, kereskedők találkozóhelyei: a *Kammon;* körülbelül az Astoria helyén a *Zrínyi,* rebellis viták és találkozások színhelye; a mai Rákóczi út elején, a Nemzeti Színháznak századunk elején lebontott épülete (ma buszmegálló és üres telek) mellett a *Griff,* följebb a *Beleznay-kert* (Puskin utca sarok) és vele szemben, az út túlsó oldalán a *Fehér Hattyú.*

A Váci utca és Régiposta utca sarkán állt a legfelkapottabb kávéház, a *Korona;* annyira zsúfolt, hogy alig lehet benne helyet kapni.

A város hivatalos középpontja a városházával a mai bölcsészkar épületének helyén terült el.

Az álmosabb Buda látszatra a maga csipkerózsika-álmát aludta, bár azért fejlődött és terjeszkedett, hiszen a Lánchíd és az Alagút összekapcsolta Pesttel. Itt a *Horváth-kert* volt kedvelt szórakozóhely, és a Várban már működött a mai Russwurm helyén, boltíves szobájában Müller Antal kedvelt és felkapott cukrászdája.

A „zöldbe" rándulás is ekkortájt kezdett divatozni; Vajda János egyik újságcikkében leírt egy budai kerti vendéglőt; akár ma is megjelenhetett volna:

„Fölballagtunk a *Gyógyforrás* című étkertbe, hol egy pincéri nevezetességre akadtunk, kitől sört kérve, azt felelte hallatlan egyenes szívűséggel, hogy biz az nem meginni való, s jobbat cselekszünk, ha vizet iszunk helyette. Kovászos uborka helyett ecetest hozott, mert úgymond, az jobb amannál."

A korabeli bűnügyi regények és történetek kedvelt színhelye viszont a Gellérthegy ma kerítéssel elzárt rakparti része volt, ahol barlanglakásokban olcsó lányok és felbérelhető gyilkosok tanyáztak.

Munkáskerület volt viszont a Kálvin tértől kifelé vezető Soroksári (ma: Rádai) utca és környéke. Itt állt, mint jeleztük, például a Vidats-gépgyár, vala-

mivel lejjebb pedig, az Üllői útig terjedően, a dohánygyár. Vízvezeték, csatornázás természetesen még nem létezett a ma ismert módon. A bérházak udvarán kutak álltak – sokat, bár nem működnek, ma is látni belvárosi házak kapualjaiban és udvarain –, a mosáshoz pedig lajtokkal hozták-árulták a Duna-vizet.

Aki szívesen elképzelné, milyen is lehetett egy szép, korszerű pesti ház az 1850-es években, nézzen körül a mai Petőfi Sándor utca elejének több udvaros átjáróházában, melynek a Városház utcára is nyílik kapuja. Nyomdák, vendéglők, üzletek voltak itt, az emeleten a Tudományos Akadémia könyvtára és irodái. A tágas udvarokba lovaskocsik is behajthattak, a sürgés-forgás közepette cselédlányok poroltak, üvegesek, drótosok, foltozók hirdették magukat kiáltozva. A kintornásokat, énekeseket viszont kitiltotta Prothmann von Ostenegg rendőrfőnök, mert a lakók nagy örömére rebellis nótákat fújtak.

Ebben a piros és fehér virágú, vaníliaillatú leánderekkel díszített udvarban szinte minden költő, tudós, újságíró, politizáló honpolgár megfordult akkor valamilyen ügyben.

Innen pár száz méterre voltak (valamelyik égtáj irányában) a már említett kiadók, a nemzeti művelődés szerény, de fontos központjai.

Emich Gusztávnál éppen most jelenik meg Vajda Jánosnak két kötete: versei és a *Béla királyfi* című költői beszély, melynek keserű előhangja, történel-

mi témáról lévén szó, úgy látszik, elkerülte a cenzor figyelmét:

> Kik fitymálva szóltok az elmúlt időkről
> Essetek kétségbe inkább a jövőtől.

Müller Emilnél viszont, a Szervita téren, Mocsáry Lajos páratlan visszhangot keltő tanulmánya látható a kirakatban: *A magyar társasélet.* Mocsáry a szabadságharc alatt súlyos betegségét gyógyíttatta Gräfenbergben Priessnitznél, s így a hatóság nem tartotta nyilván a rebellisek között, bár azért közömbösek se voltak iránta, hiszen Wesselényi Miklós özvegyét, Lux Annát vette feleségül, akivel csendes visszavonultságban élt nógrádi birtokán.

Szokatlan műfajú tanulmányában arról elmélkedik, hogy a jelenlegi helyzetben egy okosan és jól szervezett társasélet, az országlakosságnak osztályokat elválasztó korlátokat ledönteni alkalmas baráti érintkezése alapvető fontosságú a nemzeti nyelv és kultúra megmaradása szempontjából. Járjunk össze minél gyakrabban, beszélgessünk, cseréljünk eszmét, éljünk a társasélet nyújtotta lehetőségekkel. Ez a szerény és semmi újat nem mondó tanács gyújtó hatású volt. Mocsáry kemény szavakkal bírálta az arisztokráciát gőgös elzárkózása miatt – „alig volt valaha annyi panasz az aristocratia ellen hazánkban, mint jelenleg" –, és ő is, mint Kemény és mások, a művelődésben látja megmaradásunk zálogát.

„Ugyan micsoda élet lesz e hazában, ha nem lesz többé haza? Hanem csupán különféle vidékek, hegyek, völgyek, térségek összege, melyet minden nyerészkedő szabad tetszése szerint ügyekszik kizsákmányolni?"

Vajda János lelkes méltatást írt Mocsáry könyvéről a Török János által 1855 nyarán Bécsben megindított, majd később Pestre költözött *Magyar Sajtó* című lapban:

„Legfőbb érdeméül tartom Mocsáry könyvének, hogy céljával az eredményt is magában rejti. Azaz, hogy eredménye legyen, alig kívántatik több, mint elolvasni... Aki elolvassa, nem lát maga elé szabva valami nehéz, herculesi munkát célul kitűzve; az egész, mit érez, egy néma, de mély, csöndes, titkos, de erős hatású érzés... (melynek hatására az ember) tevékeny lesz, akarata szülemlik – és saját akarata nélkül egy nemzet sem vész el."

Vajda, saját honvédtiszti múltjára emlékezve, nem is túlságosan allegorikus hasonlatban figyelmezteti az olvasót, hogy olyan állapotban van most a nemzet, mint vesztes hadsereg csata után:

„Ki egy elszánt, keserült hadjárat csatáit végigharcolta; falakat rohant meg, ágyúkat foglalt el, de egyszer-másszor bomlott futásban is részt vett: az jól tudja, hogy a leghatártalanabb bátorság nem a roham megindításához, hanem a kétségbeesett futócsapatok megállításához, rendbeszedéséhez, s ha lehet, visszafordításához kívántatik meg."

Ezt a feladatot végzi el most Mocsáry könyve.

E szerény és csöndes elmélkedés azzal váltott ki országos lelkesedést, hogy először számít író az ország addig figyelembe alig vett – mindig csak felhasznált – polgári lakosságára, ezek munkájára, csöndes szorgalmára; Kemény után ő is meggyőzőbb erővel int, hogy elég már a kesergésből, tenni is kell valamit, mégpedig a lehetőségek, az adott körülmények korlátai között, s nem baj, hogy ez a *tett* nem látványos.

„Mindaz, amit Mocsáry elmond, *szétrakva* már mások által is elmondatott" – állapítja meg Vajda; így, ebben az összefüggésben azonban mégis ő fogalmazza meg először az ötvenes évek hétköznapjainak szürke hősiességét. Mocsáry könyvének megjelenése azt is jelezte, hogy az irodalom bátrabban lép közéleti területre, közéleten ezúttal nem a politikát, hanem a napi munkában való részvételt értve. Mivel az ilyen buzdítással, hogy tudniillik dolgozzunk, s ne hánytorgassuk a közelmúltat meg a keserves jelent, a kormány is egyetértett, a hírlapi cenzúra ilyen jellegű cikkekre kevésbé figyelt, s így éppen ezekbe rejtőzött, illetve költözött át a „rebellió". Fényes Elek például a *Pesti Napló* 1856. június 24-i számában *„Az életbiztosító társulatok némely célszerűtlen szabályairól"* értekezett, s a cenzor nagyon unhatta a szakszerű fejtegetést, mert bennefelejtette a szövegben az alábbi mondatot:

„Elég ártatlan és becsületes ember vérzett már el hóhér keze alatt, vagy sötét börtönben."

Emiatt persze feljelentés, vizsgálat, betiltással való fenyegetőzés következett.

Hasonló fogással lépett néhány évi hallgatás után a közvélemény elé Dessewffy Emil gróf. 1856 augusztusában *„Über die schwebenden österreichischen Finanzfragen"* címen publikált egy dolgozatot, mely egyszerre jelent meg Pesten Hartlebennél, Bécsben és Leipzigben. (November végén Falk Miksa fordításában magyarul is kapható lett, *A fennforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről* címen.) Ez a tanulmány egy Bruck pénzügyminiszter által sugallt könyvvel polemizál, melyben a szerző a pénzügyi kibontakozást az adó és földadó jelentékeny emelésében látja.

Hogy a honi és külföldi közvélemény ne menjen el közömbösen az unalmas című könyv mellett, Falk Miksa (a kötet magyarra fordítója) a *Wanderer* című német nyelvű lapban ismertetést írt róla, melyben közli:

„Az úgynevezett ókonzervatív párt és vele legtehetségesebb vezetője jó öt éve nem hallatott magáról; így hát egy ilyen jelentős személyiség váratlan fellépte már önmagában is figyelemre méltó esemény."

Ilyen és hasonló módokon sikerült felhívni a közvélemény figyelmét arra, hogy a császári kormányzat Magyarországon újabb gazdasági megszorításokra készül; sikerült is részeredményeket elérni.

Dessewffyt persze újra figyeltetni kezdték, Kempen felbontatta a postáját, és mikor az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapszabályai-

nak megerősítését kérte Bécstől, húzták-halasztották a választ, gyanítva, hogy ismét valami furfang lesz a dolog mögött. A vezetőség tagjai ugyanis, mint Kempen rendőrminiszter jelenté, *„oly nyughatatlan elméjű urak, akik csak a magyar nemzetiség erősítésén fáradoznak, bárminő ürüggyel szövetkezzenek is."* E nyughatatlan elméjű urak közé nemcsak Dessewffy grófot és Somssich Pált, hanem uram bocsá' még a velejéig dinasztiahű Apponyi György grófot is odaszámította Kempen... (Őt valószínűleg azért, mert egyszer magánkihallgatáson igyekezett a császárt egynémely magyarellenes intézkedéséről lebeszélni.)

E magyarországi tevékenységgel párhuzamosan a Kossuth vezette emigráció is változatlan lendülettel működik; Londonban 1855-ben, majd 1856-ban második és harmadik kiadásban megjelenik Jókai novellafüzére a szabadságharcról *(Hungarian Sketches in Peace and War)*, az *Enciklopedia Britannica* 12. kötete pedig *Hungary* címszó alatt részletesen ismerteti a magyar történelmet, a nemzeti függetlenségi törekvéseket és áttekinti a magyar irodalom történetét, Janus Pannoniustól és Balassi Bálinttól Rimayn át Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany méltatásáig. Reményi Ede Londonban udvari hegedűsként Viktória királynőt szórakoztatta magyar dallamokkal.

Jogos elégedettséggel és bizakodással írja Teleki László 1856-ban Vukovics Sebőnek:

„Tudom, hogy honunkat a német tartományok sorába kívánják süllyeszteni, de ez szerintem még egyhamar nem fog sükerülni. Sokkal több még nemzetünkben az erő, hogy sükerülhessen... Azokba vetem bizalmam, kiknek nincs nevük: a népbe..."

Klapka György 1855-ben magyar–román–délszláv államszövetség létrehozását javasolja... Hasztalan reménykedett hát a dinasztia, hogy az 1852 óta császárként uralkodó III. Napóleon gátolni fogja a magyar ügyet; az emigráció tevékeny; minden belső torzsalkodása és légvárépítgetése mellett is használ a hazának.

Ezért nem elégednek meg Kempenék a besúgók alkalmazásával; szaporodnak tettleges akcióik. Horváth Mihály volt csanádi püspököt, a forradalmi kormány miniszterét 1855 nyarán Aachen németországi városban letartóztatják – távollétében őt is halálra ítélték –, de sikerül megszöknie, s Brüsszelben telepedik le. Az aacheninél látványosabb és ha lehet, még sikertelenebb akció volt Türr István bukaresti letartóztatása 1855 decemberében. Türr, az 1849-es badeni német forradalom tisztje, a krími háború idején az angol királyi hadsereg ezredese, Bukarestben a magyar nemzeti ellenállás ügyeit intézte, amikor egy hajdani tiszttársa feljelentésére elfogták és Bécsbe vitték. Mivel azonban Türr az angol hadsereg katonája volt, a brit kormány erélyes közbelépésére szabadon kellett engedni. Grünne főhadsegéd ingerülten közölte

a nagy fogás hírére kezét dörzsölő Kempen altábornaggyal: „*Mit Türr wird es nichts.*" A Türr-ügyből semmi sem lesz. Nem is lett. Néhány év múlva Türr a Garibaldi-alakulatok egyik hős tábornokaként fog bevonulni az olasz történelembe és Szicília városainak utcatábláira.

Nehéz e menekültek élete. Nehéz anyagilag, de lelkileg is. Veress Sándor mérnök, honvédtiszt Bem seregében – később az első romániai vasútvonal építője – írta le ekkor az örökké érvényes vallomást:

„A honvágy azon betegség, mely elűzi álmaidat, megkeseríti étkeidet, elveszi az életkedvet, búskomorrá, aggá tesz, mielőtt ifjú lehettél volna, és vagy megöl, vagy őrültté tesz, vagy rád nyomja azon komor, bánkódó jelleget, mely elkísér a sírodig."

Még az otthoni mozgolódások irányítására is van ereje az emigrációnak. Libényi merénylete után alig két esztendővel letartóztatják Szakmáry (vagy Szathmáry) Nándor szolgálaton kívüli századost, a császár élete ellen tervezett összeesküvés irányításáért.

A Szathmáry-ügy hátteréről szinte semmit se tudunk, nyilván a hatóságok is jónak látták minél nagyobb titokban tartani az ügyet, érdekükben állt azt a látszatot kelteni, mintha az 1853–54-es nagy kivégzés- és büntetéssorozat után végleg sikerült volna „rendet teremteniök" – de kétségtelen tény, hogy volt ilyen ügy. Egyik bizonyítéka Wertheimer Andrássy-életrajzának egy utalása, másik pedig

Földy János volt honvéd forradalmi bíró, josefstadti rab naplóbejegyzése:

„Ma ismét megszaporodtunk. Szathmáry Nándor nyugalmazott kapitányt hozták ide Pozsony városából. Valami pokolgépet készített és ítélete úgy tartja, hogy az ausztriai császárt akarta véle kivégezni. Húszévi várfogságra ítélték, vasban. Ma ötvenéves, de legalább tíz esztendővel tetszik öregebbnek, mert beteges. Szegény, aligha fogja viszontlátni hazáját. A mi szeretett, szegény, árva hazánkat, Magyarországot. Nem beszélhettem vele, nem kérdezhettem, hogy igaz-e, amivel vádolják. Ha igaz, szerencsétlen volt a pillanat, melyben a gondolat fogantatott. Ausztriában nem a fejedelmi székben ülő személyhez van kötve az elv, vagy a politika, mely a birodalmat kormányozza." (1855. március 17.)

Ez a naplójegyzet annak is bizonysága, hogy az immár hatodik éve raboskodók még mindig éber szemmel figyelik a kívül zajló világ eseményeit. És nem csupán az odakerült rabok sorsa ad számukra útbaigazítást. Még az emigráció dolgairól is értesülnek. Tanulóköröket szerveznek és eszük ágában sincs lelkileg megtörni.

Földy még arról is tud, hogy „Mednyánszky Cézár, a volt tábori főpap szerencsétlenül járt, mert útjában rablók támadták meg és védekezés közben oly veszélyes sebet kapott egyik karján, hogy azt el is veszítette." Ez 1855. január 9-i bejegyzés; az ese-

mény az ausztráliai homoksivatagban 1854. április 2-án történt...

Hogyne tudnának hát a hazai eseményekről. Földy leírja és bemutatja a Székelyföldről idehozott rabokat, közli, hogy „Theresienstadtban tán kétszázra is megy a politikai foglyok száma. Az itteni várfoglyoknak majd a fele újabb eseményekért került Josefstadtba. Sokan vannak Erdélyből, a Székelyföldről..."

Valóban sok az új letartóztatott, bármily titokban kezeli is újabban ezeket az ügyeket a rendőrhatóság. Hatvani Imre, akit 1852 óta köröznek mint Mack ügynökét, 1856 januárjában Esztergom közelében kerül a csendőrség kezére. 1856 januárjáig bujkált, működött, szervezett; négy éven át rejtegették ismeretlen honfitársai. Hatvani Imre börtönében éhségsztrájkkal tüntetett; 1856. március 15-én, mintha a napot is kiszámította volna – ami nem lehetetlen! – holtan találták börtönében.

Földy naplója annak is fontos dokumentuma, hogy a birodalmon belüli lázadók közül a magyarokkal bántak legszigorúbban; a Lombard-Velencei Királyságban nem üldözték az olasz nyelvet s meghagytak bizonyos helyi önadminisztrációt.

„Olaszok is igen nagy számmal vannak és mind újabb eseményekért. De az olaszok nem oly mostohagyermekei az ausztriai háznak, vagy kormánynak, mint a magyarok. Őket vagyonvesztésre sem ítélték..." Olaszok és magyarok közös sorsban köl-

csönös rokonszenvét az azonos politikai célok is táplálták: példaszerűnek tekinthető tény, hogy a császáriak által megszállott Észak-Itália utolsó politikai jellegű halálraítéltje, a Mantovában 1855 júliusában kivégzett Piero Calvi, volt cs. kir. tiszt Kossuth leveleit őrizte iratai között, amikor letartóztatták.

Tanúja, amikor Boér Antal volt alispánt, vasra verve elvezették húga, Boér Nina cellája előtt. Ugyanitt raboskodott nagybátyjuk, Boér János is.

„Kenderessyné éppen ablakánál ült és kézimunkázott, midőn Boért átvezették a Zwingeren. Borzasztó jelenet volt. Kenderessyné, aki hat esztendeje nem látta fivérét, fölsikoltott, homlokával a vasrácsnak dűlt, és abba görcsösen belekapaszkodott. Fivére egy darabig némán állt, sápadtan meredve a rácsos ablakra, mely mögött megpillantotta rég nem látott testvérének megviselt arcát." (1855. június 11.)

Lebilincselően érdekes olvasmány Földy naplóját a vele egy börtönben, Josefstadtban raboskodó Deák Farkaséval összehasonlítani. Az idős jogtudor és a gyermekember székely diák hajszálra pontosan írják ugyanazt, véleményük is egyforma rabtársaikról. Leutsch Albert és Ericson porosz tisztekről, a honvéd hadsereg katonáiról mindketten ugyanazt a dicséretet mondják; Fornszek kitartását, erkölcsi erejét egyaránt csudálják; az egyénileg tisztelt és szeretett olasz rabokkal kapcsolatos enyhébb bánásmódról ugyanúgy írnak.

„Itt halt meg Magos Ernő. A szocializmus tanait még Josefstadtban is hirdette... régi testi bajai hirtelen kiütvén rajta, s különben is gyenge lévén, öt nap alatt meghalt. Sok olvasottsága volt s érdekes előadása, sokszor hallgattuk élvezettel beszédeit. Még ott is többnyire nagy veres tollat viselt, s nemzetőri kék atillában járt."

Figyelemre méltó mozzanat, mikor Kisslinger altábornagy, börtönparancsnok ezt mondja a magyar raboknak:

„Kinyilatkoztatom, hogy én nem olyanoknak találtam önöket, mint hallottam; én... becsülni tanultam önöket azon méltóságteljes türelemért, mellyel nehéz sorsukat hordozták."

Milyen messze van ezektől a „Jókai regényhősöktől" a huszadik század!

Deák Farkas arra is tud példát, hogy a rabok miképpen találtak és tartottak kapcsolatot a cseh lakossággal. A cseh polgárok gondoskodtak a posta lebonyolításáról.

Íme Deák Farkas szövege:

„A dolog ilyenformán történt: káplárjaink, őreink, katonáink, zárnokaink, szóval azok közül, kik velünk közvetlenül érintkeztek, találni kellett egy bátor, jóindulatú s ezek folytán ajándékot elfogadó vagy ezek mellett megfizethető egyént. Ez azután keresett magának társat a városban; ennek is ugyanazon tulajdonokkal kellett bírnia. Ezek által aztán levelet küldöttünk a világ bármely részébe, például Bécsben volt egy megbecsülhetetlen s

mindnyájunk tiszteletére és hálájára méltó ágensünk, Jenei Károly, jelenleg marosvásárhelyi gyógyszerész; ennek írtunk Józsefstadtból, s ő aztán előfizetett a lapokra egy józsefstadti polgár vagy polgárnő nevére. Valamint az országból Bécsbe hozzá intézett leveleket is ugyanazon címzet alatt oda küldötte.

A posta híven teljesíté a maga kötelességét. A velünk való érintkező katonai egyén s a józsefstadti polgári egyén pedig vagy utcán vagy templomban, sétatéren stb. véletlenül találkoztak, s egymásnak átadták az adandókat, vagy kerestek egy közös harmadik személyt, egy vén szatócsnét, egy vén szivarárust, kihez egy szép leány elment, s könnyezve megkérte, hogy ezt a bepecsételt levelet adja által az ő kedvesének, X. X. káplárnak, s ha mindennap megteszi, ő örök hálával lesz, és fizet, amit kíván. Az illető úr aztán belépett egy pohár snapszra, borovicskára vagy egypár szivarért, s a levelet kezéhez kapva, egyenesen rohant a Zwingerbe, hogy nála minél kevesebb ideig tartózkodjék a csempészet e rettenetes tárgya!

Nevezetes körülmény volt, hogy kinek adja által. Ezek az emberek szorosan ahhoz tartották magokat, hogy két emberrel egyszerre sohase beszéltek ily kényes tárgyról, annyival kevésbé adtak át vagy fogadtak el valamit tanú előtt; s ezenkívül, csodálatos, de megvoltak nekik is a magok szimpátiáik – némely ember nem boldogult velök, akármennyit ígért, másik hamarább és olcsóbbért is.

Ha reggeli vagy ebéd ideje volt, a káplár (ha az illető megbízó az ő keze alá tartozott) ment egyenest hozzá, kihívta az előszobába, s hirtelen kezébe nyomva a csomagot, szó nélkül továbbállott; néha, hogy a sáncos vagy az ott ácsorgó tiszt meg ne lássa, hátat fordított, s mi vettük ki hátulsó zsebéből; sőt a kabátmelléből is vettem ki, míg ő két kezével hadonászott és gestált; ez az eljárás legtöbb ügyességet követelt, ha a sétatéren vagy az udvaron sok ember jelenlétében kellett megtörténnie. Sokszor megesett, hogy a zárnokokat kicserélték, s ilyenkor a már biztos egyén keze alól más keze alá került a fogoly; ilyenkor aztán pár napi baj támadt, mert ezek a katona urak egymástól féltek is, s egymásra féltékenyek is voltak, ennélfogva egymás alattvalóival nem érintkeztek. Tehát a katona úr ilyenkor az ő megbízójával értekezletet tartott, hogy hát már most az ő keze alá jövő foglyok közül ki legyen az átvevő. És így gyakran beállott az a körülmény, hogy más volt a megbízó s más az átvevő. Ilyen átvevő én is több ízben voltam, hónapokon át, s ezzel azon előnyöm volt, hogy ilyenkor a lapokat legelőször olvastam.

Már fennebb említém, hogy ezeknek a katona uraknak is megvoltak a magok szimpátiáik és szeszélyeik, némely emberrel nem geschäfteltek, de aztán volt nekünk is egypár bajtársunk, kik a legmakacsabb németet vagy legvadabb szlovákot is pár nap alatt megszelídítették, szép szóval, jó szivarral, pénzzel és más ajándékkal, különösen pedig

tapintatos és éppen az illető egyénhez alkalmas modorral; ilyen volt mindenekfölött Jenei József, aztán Földy János s mások.

Természetes, hogy ez úton támadtak olyan viszonyaink is, melyekben az illetőkkel leveleztünk, izengettünk, ajándékokat küldtünk nekik anélkül, hogy valaha láttuk volna. És megesett az is, hogy a katona úr megbízottja a városon megváltozott, s mi csak egypár hónap múlva értesültünk. Ezek némi magyarázatára álljon itt egy levél, melyet egy városi megbízott hölgy küldött hozzánk:

»Tisztelt Uram! Örömmel vettem sorait, mert reméltem, hogy meg fogom tudni, kinek is végzem ezt a baráti szolgálatot. Nagyon fájt nekem, ahogy a dologba keveredtem, mivel e tárgyban egészen járatlan vagyok, s mert nagyon gyakran jöttek levelek, s én nem tudtam, kitől és kinek szólnak. És én egész nyíltan megmondom, erősen bosszantott, hogy nem érek annyit, hogy az egyik fél e dologban igénybe vehessen – egyszóval nagyon haragudtam.

De mennyire megijedtem, mikor láttam, hogy ezt a kis szívességet megfizetik; szóval, tisztelt uram, ön azt gondolja, hogy egy szerencsétlennek a legkisebb szívességet is meg kell köszönnie? Ó, nem, tisztelt uram, ön tévedett személyemben, mert én kész vagyok minden áldozatot meghozni, csak hogy egy szerencsétlen óráit megrövidítsem s önnek nehány boldog percet szerezzek, mert szívem nagyon is átérzi, mit jelent a hazától, sőt még szeretteinktől is távol lenni! S a nehéz órákban még

vigasztalást sem kapni drága hozzátartozóitól! Bízza magát egészen reám, kedves, mert amíg csak tehetem, nagy örömmel fogom tenni; csak arra kérem, ne olyan gyakran... mert feltűnhet, mivel azok mindig duplán vannak lepecsételve – ön is tudja, most szigorúság van.

Tehát fogadja leghálásabb köszönetemet, mert ez életem végéig drága emlék marad számomra, s maradok tisztelője

N. N. kisasszony.«

»Drága kisasszony! Szép szavai gyógyírként hatottak fájó szívemre. Köszönöm ezt a vigaszt! Bocsásson meg, hogy korábban nem jelentkeztem, mert azt hittem, minden rendben van! Különben már minden elmúlt – már jó barátok vagyunk –, s én szeretném ezt az új, de bizalmas barátságot egy csendes csókkal vagy legalább kézszorítással megszentelni! Legyen biztos benne, hogy azok a dolgok, amelyekért aggódik, nem fognak olyan gyorsan jönni és nem dupla pecséttel.

Most pedig, kedves barátnőm, mellékelek egy kis kendőt, a mi kézimunkánk, fogadja mint rokonszenvem jelét, és viselje olyan boldogan, ahogy csak azt az ön által megvigasztalt szívek kívánni tudják.

Viszontlátásra drágám, s maradok kebelbarátja.«

E levélkéket beírtam a hivatalosan megengedett angol fordítások közé, mert már akkor nagyon érdekesnek tetszett előttem a jó cseh leány levele.

A magyar ifjú válasza most egy kissé huszárosnak tetszik, de néha az ily tempó is éppen helyén van, és annyi bizonyos, hogy a levelek íróiban a nemesebb érzések és a diplomáciai hajlamok teljes mértékben észlelhetők.

A cseh kisasszonynak és magyar ifjúnak e németséggel kötött barátsága meg is tartott egész szabadulásunk napjáig, s akkor egy szívélyes találkozáson és ismeretségen végződött. A hölgy szabályos halvány arcú, mintegy húsz-huszonnégy éves és igen csinos, művelt leány volt. Még most is szemem előtt áll, amint a várból elinduló szekerünk után fehér kendőjét lobogtatá, aztán sűrűn pergő könnyeit elfedé!..."

E kufsteini, josefstadti, olmützi rabok előtt tiszteleg Dózsa Dániel verse:

Penészes fal között
Börtönnek mélyiben
Sápadtan ül a rab
Búban s örömtelen

Ki vérrel áldoza
Szabadság harcain
Most elhagyatva nyög
Kemény rabláncain...

*

..lehull a büszke zár
S a rab szabadba hat.

És egy hont lát meg itt
Egy dúlt, szegény hazát
Kizsarlott térein
A jogtipró hadát.

„A börtön mélyiben
nem ily büzhödt a lég"
– Rezgő hang kebliből
Ekként emelkedék

„Ily dúló sérveket
A sziv nem érez ott."
Szólt, s újra fölvevé
a zörgő láncokat.

Gyenge verselmény, s mégis érdemes felidéznünk, mert tömegkiadásban is megjelent, igaz, hogy 1859-ben (*Gyöngyök és virágok a magyar költészetből*); és mert a nemzeti ellenállás makacs kitartásának bizonyítéka.

Ezekben az esztendőkben valóban, mint a vers mondja, lassacskán szabadulni kezdenek a 49-ben és 50-ben a függetlenségi háborúval kapcsolatosan elítélt rabok. 1856 júliusában szabadul például Csudaffy Mihály, hogy alig egy hónap múltán Itáliába szökjék, Garibaldi csapatába... De ekkor szabadul – többek között – Psotta Móric, Sárosi Gyula is.

Valamennyiük esetében azt fogja tapasztalni a császári hatalom, hogy nem törtek meg, nem vál-

toztak, véleményüket, melyért leülték a rájuk rótt büntetést, fenntartják.

Feltűnő, hogy a rabok mily csekély lelkesedéssel fogadták az amnesztiát. (Korábban már szóltunk arról, hogy eleinte azért voltak gyanúsak az idő előtt kiengedett rabok, mert néhányukat beszervezték spiclinek.) Földy János jegyzé fel 1855. március 10-én:

„Ma szabadult ki Zombory Sándor volt cs. kir. huszárezredes. Büntetését kitöltötte. Az utolsó napokban attól félt, hogy megkegyelmeznek neki és néhány napot elengednek, amit aztán a lapokban ki is hirdetnek. Úgy vélte, ha már kitöltötte a büntetését, legalább ne mondja senki, hogy kegyelmet fogadott el."

A fokozatos és nagy körültekintéssel, óvatosan végrehajtott amnesztiák magyarázata, hogy a császári hatalom megszilárdult. A krími háború eltérelte a figyelmet a semleges Habsburg-birodalomról, főleg pedig (átmenetileg) elvonta az olasz szárd királyi haderő csapatait. Egy jelentős esemény is fokozta Ferenc József önbizalmát: a Vatikánnal kötött egyezmény vagy konkordátum. Ez az egyezmény (1855. augusztus 18.) szinte korlátlan befolyást és hatalmat biztosított a katolikus klérusnak; Ferenc József még a magyar királyok apostolinak nevezett jogairól is nagyrészt lemondott. Ennek fejében fenntartások nélkül megkapta a katolikus egyház és a pápa támogatását, propagandáját. Gyakorlatilag Rauscher és Schwarzenberg bíboro-

sok (az elhunyt miniszterelnök fivére) politikai hatalomátvételét jelentette ez a konkordátum, ezzel párhuzamosan pedig a rebellisnek tartott magyarországi protestáns egyházak üldözését és háttérbe szorítását.

Ennek azonban lett egy előre nem látott érdekes következménye. Az addig feltételek nélkül császárhű hercegprímás és bíboros: Scitovszky János – háttérbe szorítva érezte magát a bécsi főpappal szemben; ősi jogainak és hatalmának csorbítását látta, s így ettől kezdve fokozatosan a nemzeti függetlenségi törekvések pártolójává vált, először csak a konzervatív ellenzékkel, majd a haladottabb rétegekkel is kapcsolatot keresve és találva. Köpönyegforditása könnyen ment, mert papjai nagy részének helyeslésével találkozott. Kempen feljegyzése szerint Magyarországon minden paplak a forradalom egy-egy fészke volt; Szabad György 1979-ben kiadott könyve szerint pedig „soha addig Magyarországon annyi katolikus papot nem vetettek fogságba haladó törekvései miatt, mint az önkényuralmi rendszer idején."

Valóban, már eddig is találkoztunk Gasparics, Bobory esperes, az aradi ferencesek példájával.

Haynau már 1849 júliusában agyonlövetett két dunántúli papot: Mansbart Antal plébánost és Szikszai János református lelkészt. Továbbá kivégeztette Gonzeczky Jánost, Mészáros Dánielt és Streith Miklóst.

A katolikus főpapok közül a forradalom minisz-

tere volt Horváth Mihály csanádi püspök és báró Mednyánszky Cézár honvéd tábori főlelkész.

Bémer László báró (1784 1862) váradi püspököt először halálra ítélték, amit húsz évre módosítottak, majd egy ausztriai kolostorba internálták. Ő a függetlenségi nyilatkozatot is kihirdette. A börtönben megvakult.

Jekelfalussy Vince szepesi püspököt is börtönbüntetéssel sújtották. Öccse, Lajos honvédtiszt a Noszlopy-ügy vádlottja volt.

Lonovics József (1793–1867) egri püspököt a melki apátság kolostorába internálták.

Rudnyánszky József (1788–1859) besztercebányai püspököt hat évre ítélték, először Kufsteinben raboskodott, majd Klosterneuburgba internálták.

Helyükbe császárhű püspököket neveztek ki. Még Hám János érsekprímást (1781–1857) is mellőzték, pedig 1849 májusában a császári csapatokkal együtt menekült Bécsbe. Schwarzenberg, akkor salzburgi érsek lemondatta. Pápai megerősítést úgysem kapott, mert 1848 júniusa óta, mikor székét elfoglalta, erre nem kerülhetett sor. Attól kezdve szatmári püspökként, visszavonultan élt.

Az új püspökök közül – kisapponyi Bartakovics Béla egri, Farkas Imre székesfehérvári, Haas Mihály szatmári (Hám utódaként), Karner Antal győri, Kunszt József kalocsai, gróf Nádasdy Ferenc (1851-ig) kalocsai, Peitler Antal váci, Ranolder János veszprémi, Roskoványi Ágoston váci (Peitler előtt), Simor János győri (Karner utódaként) püs-

pökök a konkordátum előtt semmit sem tettek a magyar nyelv és a haza ügyéért. Közülük Peitler, Thun kultuszminiszter kegyence, és Haas gyűlölte és megvetette a magyar nemzeti kultúrát.

Az alsóbb papság azonban túlnyomó többségében hű maradt hazájához. Rájuk is támaszkodhatott nagykéri Scitovszky János (1785–1866) hercegprímás, bíboros, aki jól belelátott a birodalom zilált ügyeibe, és 1855-től kezdve hasznosnak ítélte a magyar nemzeti függetlenség ügyének képviseletét.

Így tehát a felszínen egy újfajta nemzeti egység látszata zavarta a dolgokat a maga módján rendbehozni vágyó császári kormányt: a főpapság vezetője és a főnemesség a hazafias nemességgel és polgársággal együtt küzd a nemzet létjogosultságáért. Tudjuk, hogy mindezt az érdek is magyarázza; tudjuk, hogy Dessewffy és köre, melyhez immár Szécsen Antal gróf és Szőgyény birodalmi tanácsos is csatlakozott, noha a maga osztályérdekeit képviselte (pénzügyminiszteri adórendeletek), szám szerint nagyon kicsi kör maradt, mert hiszen a főnemesség legnagyobb részét megérdemelten sújtotta a kortársak és az utókor megvetése; nem véletlen, hogy Teleki László és Mocsáry Lajos egyaránt szemrehányó szavakkal illeti az arisztokráciát – (Teleki: „az arisztokráciától ezúttal mit sem várhatunk. Gyalázatosan viselik magukat", Lugano, 1856. 9. 11.) –, mégis: egy mégoly felszínes és mégoly látszategység is nyugtalanította az uralkodóhá-

zat, s ami a fő, terveik megvalósítását igenis zavarta. Érthető: tudták, hogy itt most már nem börtönök és kivégzések elől rejtőzni vágyó emberek ösztönös egymást segítéséről van szó, mint a Világos utáni első években: ezek az emberek már saját jövőjüket igyekeznek alakítani, s másképp, mint ahogyan azt Bach, Thun, Bruck, Grünne és az osztrák klérus előírni szándékozik számukra.

Ennek az új helyzetnek első látványos megnyilvánulása az 1855. november végén Pesten meghalt Vörösmarty Mihály temetése volt. Rendőri jelentések és emlékezések egyaránt tízezrekről, legkevesebb húszezer emberről beszélnek. Ez a tömeg a Váci utcától a mai Kossuth Lajos utcán és Rákóczi úton át vonult a Kerepesi temetőbe. Énekek, gyászbeszédek, könnyek: 1848 óta nem tapasztalt érzelmi kitörése egy bármekkora katonaság számára is szétverhetetlen tömegnek. A rendőrség, miniszterével az élén, szinte bénulttá döbbent a nem várt jelenségtől; hiszen még mindig ezrek és ezrek sínylődnek börtönökben, működik a cenzúra, mindenütt spiclik, és mégis? Mikor tehát Dessewffy Aurél, a Tudományos Akadémia elnöke engedélyt kér arra, hogy Vörösmarty özvegye és árvái számára országos gyűjtést indíthasson, arra hivatkozva, hogy a család elesett az ötszáz forintnyi akadémikusi fizetéstől, Albrecht főherceg helytartó elutasítja a kérelmet, írván, hogy „a nyilvános gyűjtés tűzvész, áradás, vagy más országos csapások alkalmából van csak megengedve".

Természetesen így is összegyűlik a pénz, Deák Ferenc irányítja az akciót „magánkezdeményként".

Ebben a közhangulatban sikerült Scitovszky hercegprímásnak a hazafias érzületre számítva önmaga iránt rokonszenvet ébresztenie, amikor a hosszú évek építkezése után elkészült esztergomi bazilika felszentelését nemzeti ünneppé tette, s meghívta Liszt Ferencet, aki 1856. augusztus 31-én előadta *Esztergomi mise* néven ismert kompozícióját. Nyolc érsek és tizenkilenc püspök jelent meg a felszentelésen. Maga a császár is részt vett az ünnepi misén, az érsek-bíboros magyar nyelven, mint magyar királyt köszöntötte Ferenc Józsefet, aki erre szintén magyar nyelven válaszolt. Jelentéktelennek tűnő mozzanat, az uralkodó részéről mégis rendkívüli kompromisszum.

Liszt pezsdítőleg hatott az ország egyébként jelentős zenei életére. Augusztus 26-án a Nemzeti Múzeum dísztermében nyilvános főpróbán vezényelte az *Esztergomi misé*-t, majd szeptember negyedikén a belvárosi plébániatemplomban újra; nyolcadikán pedig a Nemzeti Színházban a *Les Preludes*-öt és a *Hungáriá*-t.

A zenei kultúra mellett felvirulóban volt a képzőművészet is. A mai József Attila utca Duna-parti sarkán, a Diana-fürdő első emeletén megnyílt egy kiállítócsarnok, s itt tárlatokat rendeztek.

Ilyen tárlaton mutatták be 1856-ban az akkor már Párizsban élő Madarász Viktor, negyvennyol-

cas honvéd 1853-ban Bécsben festett képét, a *Kuruc és labanc*-ot. Székely Zoltán így írja le a képet: „A képen egy üldözött család templomba menekült, ahol az apa már bekötött fejjel, halva fekszik; felesége kis gyermekével ijedten hajol fölé – közben a kapu irányába néz. A kapun behatoló férfi – ellenség! – bátyját ismeri fel a halottban. Háttérben a pap áldólag emeli kezét mindannyiukra."

Radocsay Dénes elmondja, hogy a kép tömegeket vonzott: „A látogatók heteken át zsúfolásig töltötték meg a termet."

Mindenki tudta, hogy a festmény az uralkodóház által megosztott nemzet ellenállásának jelképe. Prothmann rendőrfőnök ezért el is rendelte, hogy a kép címét változtassák meg – *A két testvér* felirat került a kép alá, ami azonban a lényegen mit sem változtatott.

Más festményekről is tudunk hasonló történeteket.

A nemzeti függetlenség és megmaradás vágya tehát új meg új formákban, változatlanul a művészetek segítségével tör felszínre és érvényesül leghatásosabban.

Ilyen új forma az alapítvány. A jótékony célú alapítványok és végrendeletek ismert változatai helyett most egyre több a nemzeti célokra történő alapítványozás.

A legtöbb feltűnést Tomori-Theodorovics Anasztáz nagykőrösi tanár alapítványa keltette. A szerb–magyar kereskedőcsaládból származó

mérnök Világos után tanárként húzódott meg Nagykőrösön, ahol görög-szláv vallása ellenére szívesen fogadták – (egy református felekezeti iskolában) – és ahol 1854-ben hamburgi kereskedő rokona elhalálozása folytán milliós örökségéről értesült. Alapítványt tett magyar történelmi dráma évenkénti jutalmazására. Pályázatot is hirdetett. A határidőre, 1855. augusztus huszadikára beérkezett 18 pályamű közül a bíráló bizottság egyetlen drámát sem talált jutalmazásra méltónak, Tomori azonban átlátva a szitán, ragaszkodott a jutalomösszeg kiosztásához. (Madách is pályázott a *Mária királynő*-vel.) Így hát a két viszonylag legjobbnak ítélt mű kapott díjat: Jókai Mór: *Könyves Kálmán*-ja és Hegedűs Lajos színész-szerző *Bíbor és gyász között* című drámája. 1855. december 18-án mutatták be a *Könyves Kálmán*-t, mint a Tomori-jutalom egyik nyertesét, Jókainé Laborfalvi Róza jutalomjátékaként. (A bécsi Burgtheater is műsorára tűzte.)

Így termékenyíté meg egy gazdag szerb–magyar mérnök-matematikus az önkényuralom korának magyar színiéletét.

Tomori példáját megelőzte az 1855-ben elhunyt Teleki József gróf alapítványa, s követte 1858 márciusában gróf Karátsonyi Guidóé, aki tízezer arany forintot rendelt adományozni a legjobb drámának.

Az egyetlen terület, ahol alig történt előremozdulás, a közoktatás volt.

A Thun miniszter által irányított oktatásügy érthető merevséggel ragaszkodott elveihez, hiszen a

magyar nyelv és a magyar nemzet megsemmisítésének az iskola volt egyik legfontosabb eszköze s itt a császár nem ismert tréfát.

Az 1854-ben hozott és 1855-től érvényes császári rendelet szerint:

„Az oktatás nyelvét illetően legfőbb alapelvként kell érvényesülnie annak, hogy a tanítás mindig és mindenütt olyan nyelven történjék, *amelyen a tanulók képzése a legjobb eredménnyel járhat*... Ott, ahol ennek következtében a német nyelv nem lehet kizárólagos oktatási nyelv, *a legfelső osztályokban túlnyomórészt német nyelven kell folynia a tanításnak*... Kivéve a Lombard-Velencei Királyságot."

Nem véletlenül jegyezte tehát naplójába még a cinikus Kecskeméthy Aurél is, hogy „e nemzet művelődési képességének igen szűk korlátok szabvák". (1856. június 22.)

Kétségtelen, hogy elvileg nagy és dicséretes vívmány, hogy a császár hattól tizenkét éves korig ingyenessé és kötelezővé tette birodalmában az elemi oktatást – ez érdeke is volt, hiszen a tizenkilencedik század közepén egy jó szakmunkásnak kellett írniolvasni tudnia, számtani alapműveleteket ismernie –, de kétségtelen az is, hogy ez az oktatás a német nyelv egységes elterjedését tűzte ki célul. Tanári oklevelet például csak az szerezhetett, aki a bécsi, innsbrucki, prágai, lembergi vagy padovai tanárvizsgáló bizottságok előtt vizsgázott. A pesti egyetem elvégzése ilyesmire nem képesített! A magyarországi középiskolák túlnyomó többségét né-

met tannyelvűvé nyilvánították. Még a magyaróvári mezőgazdasági főiskolán is németül oktattak; a keszthelyi tanintézet átmenetileg megszűnt. Mivel leginkább a református és evangélikus iskolák igyekeztek makacsul magyar tannyelvüket megtartani (lásd Nagykőrös, ahol Arany János is tanít!) – rendelet született, hogy állami érvényű evangélikus-református iskolai bizonyítvány csak Hódmezővásárhelyen, Debrecenben, Nagykőrösön és Felsőlövőn állítható ki.

Bernhard Meyer császári minisztériumi tisztviselő Bach belügyminiszter sugalmazására írott és még említendő *Rückblick*-jében egyenest henceg azzal, hogy a magyar nyelvet nem elfogultságból kell kiiktatni, hanem mert a magyar nyelv alacsonyrangú, nem kultúrnyelv; bonyolult fogalmak kifejezésére alkalmatlan...

Mindebből következik, hogy a magyar nyelvért vívott küzdelem éppen 1855-től (a császár rendelete 1854 decemberében kelt) keresett és talált új formákat; most már múlhatatlanul szükséges volt a magyar nyelv tömeges terjesztése, akár színvonalengedmények árán is. Ezért felmérhetetlen jelentőségű ebből a szempontból a magyar nyelvű naptárak, ponyvafüzetek, bolti feliratok, árjegyzékek, katalógusok, vendéglői étlapok, templomi hirdetmények és prédikációk, imakönyvek, menetrendek tömeges elterjedése! Viszolyogjon bár esztétikai érzékünk a konjunktúrát ügyesen felismerő Bucsánszky Alajos vállalkozásának ponyvakiadványai

láttán-olvastán, a magát Tatár Péternek nevező dálnoki és mezőmadarasi Medve Imre ügyvéd *Regekunyhó*-jának (1857-től) ízléstelenségein: tény, hogy százezres olvasótábora *magyar nyelven* silabizálhatta ezeket a füzeteket.

Szigeti József: *Falusiak* (1858) című színdarabjában mondja Óváry János nemesúr a közönség nagy tapsa közepette: „Mindég örvendek, ha új magyar könyvet kapok... *Nem bánom én, ha rossz is, csak magyar legyen.*"

S hogy ez nem volt csupán demagóg színpadi fogás, annak naivságában megható bizonyítéka egy mezőgazdász szakkiadványának előszava; a szerzőt a Magyar Gazdasági Egyesület küldte Nagy-Britanniába az ottani mezőgazdasági gépeket tanulmányozandó. Így köszönti az olvasót: „Lehet-e főleg egy magyar hazafira nézve megnyugtatóbb, mint *irodalmának bárki általi gazdagítását* látni?"

Sokat köszönhetünk a magyar elemi iskolai tanítók névtelen seregének: falukban, tanyákon, mezővárosokban hintették el nebulóik lelkébe a magyar történelem és irodalom eszméit, tanulságait.

De nemcsak az ekkori kisdiákok, az 1850-es évtizedben született gyerekek tanítása volt ekkor alapvetően fontos kérdés.

A most fellépni vágyó, húsz-huszonöt éves író és költő nemzedék sorsa is nehéz, sőt válságos.

Érdemes közelebbről szemügyre vennünk ezt a nemzedéket. Ők azok, akik minden sorukat cenzorok fürkész tekintete elé kell, hogy szánják; akik

mögött nem áll a megszerzett, kivívott tekintély; ők még olyan utalásokat, dacos sorokat, célzásokat sem engedhetnek meg maguknak, mint az 1848–49 előtt feltűnt nagyságok vagy bemutatkozott egykori fiatalok, Vörösmartytól Aranyon és Tompán át Vajda Jánosig, aki szintén ismert volt már 1848-ban.

Ijesztő, hogy ez a nemzedék mennyire eltűnt! Figyeljük meg, hogy mindig Arany, Tompa, Vajda verseit idézgetjük e korszakból; de hol vannak, akik 1830–1840 között születtek, most húszévesek és költők-írók szeretnének lenni?

Lapozzunk fel egy korabeli gyűjteményt: a Hartleben-nél 1859-ben megjelent *Gyöngyök és virágok a magyar költészetből* című antológiát. Ez a Balassitól Thaly Kálmánig 152 magyar költő verseit adó gondos válogatás már tartalmazza az 1855 körül feltűnt, 1830–1840 között született nemzedék verseit is.

Ezek közül az alábbiak szerepelnek huszadik századi irodalmi lexikonjaink valamelyikében (Szinnyeyt leszámítva):

1.	Balogh Gyula	1833–1855
	Balogh Zoltán	1833–
	Boruth Elemér	1833–
	Bozzai Pál	1833–1852
5.	Concha Károly	1836–
	Csermelyi Sándor	1834–
	Dalmady Győző	1836–

	Ferenczy Teréz	1830–1854
	Győrffy Gyula	1835–
10.	Majthényi Flóra	1837–
	Szász Polyxéna	1832–1853
	Nyilas Samu	1830–
	Sal Ferenc	1835–
	Szathmáry Károly	1831–
15.	Thaly Kálmán	1839–
	Tisza Domokos	1837–1856
	Tóth Kálmán	1831–
	Vachott Sándorné Csapó Mária	1830–
	Vadnay Károly	1832–
20.	Vida József	1833–

(A halálozási évet csak azoknál jelöltem, akik 1859, tehát a gyűjtemény kiadása előtt haltak meg.)

Vegyük most hozzájuk azokat, akik e gyűjteményben nem szerepelnek, de a jelzett nemzedékhez tartoznak, és akiket századunk irodalomtörténete is számon tart:

21.	Abonyi Lajos	1833–
	Riedl Szende	1831–
	Tolnai Lajos	1837–
	Vértesi Arnold	1836–
	Szini Károly	1829–
26.	Zilahy Károly	1838–

Ismételjük: azokat, akiket századunk irodalomtudománya elfeledett, de a gyűjteményben szerepelnek, meg sem említettük. (Autunovics József, Balogh Melanie, Bárczai Ferenc, Burián Imre stb. stb.)

Döbbenetes kép. Kiket őriz a mai művelt olvasók emlékezete? Tolnai Lajost kivéve senkit. De őt is, Arany nagykőrösi tanítványát nyögve nyeli csak a ma embere, s inkább tud róla, semmint gyönyörűséggel olvasná.

Tóth Kálmánról utca van ugyan elnevezve, de ki ismeri ma már verseit. Ferenczy Terézt Weöres Sándor élesztgeti *(Három veréb hat szemmel)*, mégis kuriózum maradt. Riedl Szendét, Vértesi Arnoldot becsüli az irodalomtudomány, de ki olvassa őket? Pedig Vértesit a szigorú Arany János is nagyra tartotta. Thaly Kálmánon mint kuruc versek hamisítóján mosolyognak a művelt beavatottak.

Ők, szegények, képtelenek voltak kikapaszkodni koruk ingoványából az örökkévalóság biztos partjára. Előttük jártak a forradalmat megélt óriások: Arany, Tompa, Madách, Vajda, Jókai; utánuk jöttek a felléptükkor még elemista vagy ekkoriban születő nagyok: Mikszáth, Reviczky, Komjáthy... Ők belevesztek a Heinét és Petőfit utánzó szerelmi líra holdvilágos semmitmondásaiba, s mi mást írhattak volna, mi mást közöltek volna tőlük akkor? Még az igazándi petőfieskedést, a honfibú gyönyörét, a szavalataikat hallgató kapatos mezővárosi polgárok éljen-kurjantásainak kétes mámo-

rát is elvették előlük a szabadságharcot megjárt Petőfi-kortársak, Lisznyai Damó, Szelestey és mások...

Így aztán a kiegyezés után belemenekültek az álellenzéki politikába (Thaly), az italba és a nőkbe (Tóth), a hivatalnokoskodásba, újságírói névtelenségbe; vagy emigráltak, mint Majthényi Flóra, aki spanyol költőnőként spanyol verseskötetet adott ki (*Adorationes*, Sevilla, 1890.), meg olaszul és németül írogatott széplelkű novellákat...

Vértesi Arnold, aki 13 éves fővel állt honvédnek és az 1849 nyári temesvári csata árnyai kísérték egész életén át, 1888-ban így tűnődik életén és a századvég bölcs rezignációval figyelt társadalmán:

„Csalódott egzisztenciák, kik elkeseredetten tengetik tovább nyomorult életüket, eltiport ártatlanság, elárult szerelem, rombadőlt nemes szándékok, megtört szívek, amelyekkel hosszan ki van rakva az élet országútja; hitványak kenyérharca, akik egymást taposssák, hogy ki juthasson zsírosabb falathoz; becsület, mely koldulni jár, s gazság, melyet fényes hintóban ünnepelnek, szemérmes szegények, akiket mindenki hátrataszigál, s nyegle, ravasz, lelketlen emberek, kik mindenütt boldogulni tudnak. Körülöttem zsibong az élet nagy vására, hivalkodásával, csillogásával és nyomorúságával, álhőseivel, törpe nagy embereivel, vásárra vitt erényeivel, titkos szégyenével és mosoly alá rejtett kétségbeesésével. Hová nyúljak?"

Ebből az önhibáján kívül kallódó, elveszett nem-

zedékből Tóth Kálmánt (és feleségét, kesselőkeői Majthényi Flórát) legalább a maga kora becsülte; az ötvenes években tényleg ünnepelt költők voltak, sokan egy új Petőfit tiszteltek Tóthban.

Tóth is 48 fia: a bajai uradalmi számtartó tizennegyedik gyermeke Mészáros Lázár rövidéletű hadi főtanodájának növendéke, majd 1851-től a *Hölgyfutár* újdondásza; 1854-ben jelenik meg első verseskötete. A gazdag és előkelő Majthényi Flóra, egyébként szintén negyvennyolcas eszméket dédelgető család leánya, aranyserleget küld neki e kötet olvastán; szerelmük, házasságuk, pesti lakásukban adott estélyeik az akkori társaság mindennapos beszédtémái lettek.

Szerb Antal így jellemzi Tóth Kálmán költészetét:

„Költészetük sokkal következetesebben a hétköznapok költészete, mint Petőfié volt. A nagy általános témák úgyszólván egyáltalán nem szólalnak meg ebben a lírában – nem is igen szólalhatnak meg, mert a cenzúra nem engedi meg a legfőbb, az ekkor egyetlen általános mondanivalót, a nemzet gyászának kifejezését. A költők teljesen az élményelmondásos lírában élik ki magukat."

Komlós Aladár is találó szavakat lel Tóth Kálmán bemutatására:

„Legtöbb dala mintha arra készülne, hogy a cigány eljátssza egy kislány ablaka alatt, vagy a kocsmában egy dolmányos, sarkantyús, csizmás ifjú-

nak, aki az asztalra könyökölve, könnyes szemmel mereng a levegőbe."

Mit fűzhetnénk ehhez? A kortárs bíráló, Erdélyi János sárospataki tanár is ugyanígy látja:

„A népi forrás már-már kiapadt, s a népi elem korántsem elegendő arra, hogy belőle alkottassék fel a magyar műideál. Arany, Petőfi, ha nem csalódom, kimerítették." (*A magyar lyra, Budapesti Szemle,* 1859.)

De akkor hát merre tartson a líra s az irodalom?

Az új irányt nemzedéke legifjabbja, Zilahy Kiss Károly szabja meg 1856-tól a *Magyar Sajtó*-ban és a *Pesti Napló*-ban közreadott cikkeiben. A tizenhét éves ifjú, akárcsak más vonatkozásban Mocsáry Lajos, Klapka vagy Kossuth, a nemzetiségekkel összefogásban látja mind nemzeti fennmaradásunk, mind pedig irodalmi előrehaladásunk zálogát is:

„A szerb, oláh, tót, de még a cigány kedélyben is a poézis oly magvai vagynak elvetve, melyek irodalmunkat becses darabokkal gazdagíthatják." (*Erdélyi Múzeum,* 1. sz., 1856.)

Íme, a bartóki program egy korai előrevetülése 1856-ban!

Ugyanígy vélekedik Medgyes Lajos; döcögő verssoraiban mintha egy új, egy demokratikus koncepció kezdene kibontakozni a nemzetsiratás gyászos évei után; bár megfogadták volna ezt a politikai élet vezetői 1867 után!

Hazámnak ős lakosai!
Feledjétek a pártviszályt,
Mi eddig vért és gyászt hozott
S elundoritá a hazát;
Megszüntek már a különcérdekek
Egy csillag virraszt a népek felett.

*

Testvérkezet! Testvérkezet!
Magyar, szláv és oláh elem!
Az átkos különszakadás
Örökre számüzött legyen!
Megváltásunk igéje abban áll,
Ha felszakad köztünk minden viszály.

Vessétek el, vessétek el
A bosszú vértelt poharát!
S a haza jövő üdveért
Igyatok szentelt áldomást.
Békére int a kor jósszózata:
Elvész a nép, mely félen szitana!

6. „Hadd látom, úgymond, mennyit ér a velszi tartomány?"

A császár 1857 tavaszán ismét elhatározta, hogy ellátogat a magyar tartományokba. Újdonsült feleségének is meg akarta mutatni birodalmát. A télen már jártak Itáliában, most Magyarország került sorra. Nagy körültekintéssel szervezték meg az utat. Csendőri, rendőri, titkosszolgálati konferenciák gondoskodtak jól fizetett éljenzőkről, megrendelt lelkesedésről, útvonalbiztosításról. Kegyelmet is hirdettek; csak Josefstadtból több mint száz rab szabadult. (Földy János is; aztán Deák Farkas, Teleki Blanka, Petőfi István...) Viszont elfogtak és lakat alá tettek egy sereg addig inkább tessék-lássék üldözött betyárt és rablót. Különösen Rózsa Sándorra fájt a foguk, ami érthető, mert nem kockáztathattak meg egy újabb Noszlopy-ügyet. Május elején két csendőr egy gabonatáblában rátalált a rejtőzködő Rózsa Sándorra, aki lövöldözve elmenekült; de rátámadt sógorára, Katona Pálra, gyanítva, hogy az árulta el; Katonát halálosan megsebezte, aki azonban holtában is oly erősen markolta a betyár ruháját, hogy a csendőrök utolérték, s elfogták.

Nagy gonddal figyelték a konzervatív-ellenzéki főnemességet. Ferenc József egy március 20-i koronatanács-ülésen figyelmeztette Kempen rendőrmi-

nisztert, hogy szerinte a magyarországi tartományokban a helyzet rosszabb, mint 1848 óta bármikor. Kempen erre megkockáztatta a kérdést, hogy akkor miért az amnesztia? Így ő nem felelhet semmiért... Ferenc József kicsinyesnek nevezte Kempent, felszólítva a hűséges, de buta altábornagyot, hogy használja inkább az eszét. Még a muszkavezetőnek csúfolt Zichy Ferenc grófot is eltávolították, még őrá is gyanakodtak, hogy netán rebellis; minden tiltakozása ellenére áthelyezték Milánóba, a császár öccsének, Miksa helytartónak környezetébe udvarmesterül.

A költők is felszólítást kaptak: írnának üdvözlő verseket őfelségéhez.

Ilyen gondos előkészítés után szállt hajóra a felséges pár május 4-én.

„Hadd látom, úgymond, mennyit ér
A velszi tartomány."

Este, a budai várpalotában Ferenc József az alábbi két bővített mondatot nyilatkozta magyar nyelven:

„– Eljöttem, hogy az ország állapotáról személyesen meggyőződjem és annak kívánatait lehetőleg teljesítsem. Örvendek, hogy ismét idejöhettem, a császárnénak e szép hazát megmutatni."

Erre a semmitmondó kijelentésre, mert magyarul hangzott el, akkora üdvrivalgás tört ki, hogy Szőgyény birodalmi tanácsos szerint Karl Graf

Grünne és Hauer István báró polgári közigazgatás főnök belesápadt.

Rosszat sejtettek, és balsejtelmük valóra vált.

Szőgyény írja:

„Már hónapok óta foly köztünk Bécsben a szó, hogy ha Pesten megjelenünk, valamit tennünk és a felség előtt nyilatkoznunk szükséges, nehogy megjelenésünk a közállapotokkal való megelégedésünkre és a kormány rendszerében való megnyugvásunkra magyaráztassék."

A konzervatív párt tehát elhatározta, hogy az uralkodó pár látogatását nyílt fellépésre használja fel.

A mai József Attila utca és Október 6. utca sarkán lévő Ürményi-lakáson folytak a megbeszélések, s miközben Ferenc József „külszínre fényes, de belbecsben csekély" ünnepségeken vett részt, „melyek csak a hivatalnokok parancsai, fenyegetőzései s önkényes kivetései, rendelkezései következtében" sikerültek külcsínre fényesen: Dessewffy Emil emlékiratot fogalmaz gróf Apponyi György, Jósika Samu, Sennyey Pál, Szécsen Antal és Szőgyény László jelenlétében. A beavatottak köre napról napra bővült, a titkosrendőrség nem tudta mire vélni, hogy egyre több főnemes jelenik meg az akkor Bálvány utcának nevezett lipótvárosi utcában. Csatlakozott gróf Andrássy György, Barkóczy János, Cziráky János, Fiáth Ferenc, Majláth György, Zsedényi Ede... A végén Scitovszky bíboros is egyetértett velük. „A magyar szöveget Szécsen An-

tal németre fordítván, tollba mondta Zichy Henriknek." Azután aláírták a beadványt, mely körmönfontan alázatos hangon, hódolattal üdvözli a császárt, és arra kéri, fontolná meg magyarországi politikáját, lévén az tarthatatlanul magyarellenes és kihatásaiban kártékony.

Elsőnek Scitovszky hercegprímás írta alá, majd összesen *százharmincegy főnemes*. Scitovszky Ranolder veszprémi, Csajághy csanádi püspököket és Kunst kalocsai érseket is rávette az aláírásra. Egyedül az idős Esterházy Pál herceget nem sikerült együttműködésre bírni.

A hódoló feliratnak nevezett írásművet 1857. május 9-i dátummal Leipzigben nyomtatásban is kiadták: *„Adresse der ersten Notabilitäten Ungarns"* címen.

Innen már nem volt visszaút.

A császárhű magyar főnemesség, melynek nagy része ellenezte a negyvennyolcas forradalmat és üdvözölte a dinasztia 1849. őszi győzelmét: nyíltan követeli a magyar nemzeti függetlenség visszaállítását!

Az udvari bálon, a budai várban Scitovszky hercegprímásnak kellett volna átadnia a hódoló feliratnak nevezett tiltakozást, Ferenc József azonban, aki megrökönyödve látta, hogy holmi papirost akarnak mindenáron a kezébe nyomni, nem vette át.

Erre Scitovszky átadta azt Albrecht főherceg helytartónak, aki dührohamot kapott.

A bál botrányba fulladt; kiderült, hogy a meghívott fényes társaságnak ezen a beadványon jár az esze, mindenkinek ott van a zsebében, és csak arra vár, hogy őfelségének kifejezhesse fenntartásait a dinasztia magyarországi politikájával kapcsolatban.

Vissza sem lehetett csinálni a dolgot, hiszen az irat – hogy ne lehessen letagadni, vagy szövegét meghamisítani! – megjelent nyomtatásban.

Tagadhatatlan, hogy a magyar főnemesség itt és ekkor, a történelem folyamán utoljára, a maga osztálykorlátai közül ugyan ki nem lépve, de egységesen képviselte az uralkodóval szemben a magyar nemzeti függetlenség érdekeit.

„Hazánk mindenre kész az uralkodóért, csak egyre nem: hogy önmagához hűtlenné legyen."

Ez Ferenc József számára nagyobb csapás volt, mint betyárok rémtettei, mint összeesküvő negyvennyolcas ügyvédek, honvédtisztek és újságírók mozgolódásai.

„Ti urak, ti urak! hát senkisem koccint értem pohárt?"

Pedig milyen gondosan válogatták össze a meghívottakat! Milyen sokáig töprengtek a névsoron!

Másnap gróf Apponyi György kereste fel a császárt.

Szőgyény:

„A felség kegyesen fogadta Apponyit, de megértvén jövetele célját, elkomorodott s igen kedvetlenül nyilatkozott egész lépésünk iránt, melyet agitációk nyomása alatt keletkezett demonstrációnak neve-

zett; a nép hangulatát jónak s egyedül az urakat állította elégedetleneknek; ha a felirat elfogadtatnék, akkor mindjárt az országgyűlés engedélyeztetése is követeltetnék; a főherceg mellőzését az egész dolognál kiválóan rosszallta, s végül azt mondta, hogy az igazat mindenkitől szívesen meghallgatja, de tömeges kérelmezéseket s így feliratunkat sem fogadhatja el, s meglepetését nyilvánította, hogy abban Apponyi is részt vett. Apponyi mindezekre töredelmesen és határozottan megfelelt, s a felség azon nyilatkozatára, hogy az igazat szívesen meghallgatja, megjegyzé, hogy úgy akkor kénytelen kimondani, hogy a mostani kormány az egész ország által gyűlöltetik s hogy a kormányrendszer a nemzetben minden monarchikus és dinasztikus érzelmet megsemmisít..."

Apponyi kimondta, amit a felirat csak körülírt. Visszaszívhatatlanul:

„A mostani kormány az egész ország által gyűlöltetik, a kormányrendszer a nemzetben minden dinasztikus érzelmet megsemmisít."

Ilyen szavakat még nem hallott őfelsége, ez a harmincadik életévét be sem töltött, ifjú uralkodó, aki szépséges feleségének óhajtotta bemutatni leigázott tartományának hódolatát.

Bármint vélekedjünk is a konzervatív magyar főnemesség e 131 tagjáról, annyi tény, hogy nagyot tettek a hazáért.

Érdekből-e, számításból-e – megtették.

„Ti urak, ti urak! hát senki sem
koccint értem pohárt?"

Arany János júniusban írta *A walesi bárdok*-at, a főnemesség e fellépése után, a beadvány ismeretében.

Ferenc József nem tudta elviselni ezt a megaláztatást. Leánygyermekük betegségének, majd a csecsemő halálának hírére megszakította körutazását, és hazautazott Bécsbe.

Szőgyények továbbra is próbálkoztak: a hercegprímás Bécsben is jelentkezett a császárnál, hasztalan; Szőgyény felkereste a papát, Franz Karl főherceget, aki kijelentette, hogy ő is helyteleníti fia politikáját, de hát mit tehet? Apponyi gróf Bach belügyminiszternek magyarázgatta álláspontját; hasztalan.

Szőgyény László birodalmi tanácsost a császár ősszel elbocsátotta, illetve, miután írásban megrótta, elfogadta lemondását.

Kempen utasítást kapott, hogy írjon cáfolatot a Dessewffy fogalmazta beadványra, pontról pontra kimutatva lázadó mivoltát. Kempen tanulmányozni kezdte az iratot, és lehangoltan volt kénytelen elismerni: „Mit beachtenswertem Freimut schildert er die traurige Lage seines Vaterlandes." „Figyelemre méltó merészséggel ábrázolja hazájának szomorú helyzetét." Miután Kempen ezt nehezen tudta volna megcáfolni, hiszen egyebet sem tett, mint feladatához híven igyekezett szomorú hely-

zetbe hozni Magyarországot, Ferenc József utasította Albrecht főherceget: *„töretlenül ragaszkodni az eddigi alapelvekhez”* – bár azért „a nemzeti nyelv tekintetében az eddiginél nagyobb méltányosság engedhető meg”. „Bei der Pflege ihrer Sprache soll die gebührende Rücksicht gewährt werden.”

Ez is eredmény...

Mégis: a főnemesség ezután nyílt támadásba ment át.

Olyan látványos tiltakozást szervezett meg, amit csak nagyon sok pénzzel lehetett sikerre vinni, de ami aztán nagyot szólt és még kifogásolni sem lehetett!

Szeptemberben, mire a császár májusban megszakított magyarországi körútja befejeződött, a hercegprímás zarándoklatot hirdetett Mariazell stájerországi kegyhely meglátogatására.

A Szűz Mária tiszteletére emelt középkori kápolnát Nagy Lajos magyar király 1363-ban egy törökök feletti győzelmének emlékére díszes templommá bővíttette, s ez a falucska azóta a Magyarok Nagyasszonyának kedvelt kegyhelye, magyar hívők zarándokhelye lett.

Mi kivetnivaló lehetne abban, hogy éppen most, a konkordátum után, vallásos, buzgó hívek Ausztriába zarándokolnak? Ausztriába, és nem máshová!

Kempen altábornagynak sem jutott más az eszébe, mikor Scitovszky érsek e szándékát szabályszerűen bejelentette, hogy de hát hol fog szállásra ta-

lálni az a sok zarándok? Scitovszky megnyugtatta, hogy ő már minden szállodát, szállást, fogadót, a környékbeli falvak pajtáit, csűrjeit, szobáit kibérelte, kifizette, élelmezésről is gondoskodott. Kempen e nyájas megnyugtatásra gyanút fogott, hogy itt valami készül.

Készült is.

Szeptemberben huszonötezer embert mozdítottak meg az ország városainak templomaiban prédikáló papok. Huszonötezer ember kerekedett fel, indult útnak, s menetelt végig, gyalog, Magyarországon át Ausztrián, magyar nyelvű egyházi énekeket énekelve.

Huszonötezer ember folyamodott Istenhez, a császár felett álló felsőbb hatalomhoz, a magyar függetlenség ügyében.

Csendőrfüleknek és besúgók korlátolt agyának váratlanul lázító szövegként hatottak az untig ismert egyházi énekek: „Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga, ki voltál valaha országunk istápja, hol vagy István király, téged magyar kíván, gyászos öltözetben teelőtted sírván."

„Boldogasszony anyánk, régi nagy pátrónánk, nagy ínségben lévén, így szólít meg hazánk: Magyarországról, édes hazánkról, ne feledkezzél el szegény magyarokról."

És zengett az ének, templomi zászlók alatt – melyekbe a piros-fehér-zöld színek is be voltak kombinálva –, népviseletbe öltözött tömegek vonultak az utcákra sereglett, meglepett osztrákok bámuló sor-

fala között. Lovascsendőrök; könnyűlovasság; helyenként vértesek kísérték a menetet, s alig lehetett eldönteni, hogy díszkíséretet adnak-e a komor csöndben lovagló katonák, vagy inkább őrségül rendelték a nyihogó-horkantó lovakat a vonuló menet mellé? Parasztok, polgárok, nemesek, arisztokraták, püspökök, papok, papnövendékek, szerzetesek, nagyobb iskolásgyerekek vonultak Ausztria útjain és hófödte hegyei között, leplezetlenül mutatván a nemzet sebeit annak a népnek, melynek nevében elnyomták őket.

Kempen altábornagy Heiligenkreutz városában személyesen is megtekintette a végtelenül kanyargó menetoszlopot; naplójában nem titkolja, hogy ez a „religiös-politische Demonstration" mélyen megrendítette. Bécsbe érve viszont javasolta Ferenc Józsefnek Scitovszky hercegprímás leváltását, s csüggedten értesült őfelségétől, hogy egy bíborost nem lehet csak úgy leváltani, inkább cserélje le a Magyarországra küldött német nyelvű bírákat és tisztviselőket, mielőtt nagyobb baj lesz. (1857. szeptember 7.)

Hát még, ha tudta volna Kempen tábornok úr, hogy Mariazellbe érve minden zarándok egy-egy szentképet kapott, ezzel a felirattal: *„Legyen boldog a magyar haza!"*

Mészáros Lázár az amerikai Flushingből így tudósítja az Európában élő Vukovics Sebőt a zarándoklat hozzá eljutott híréről:

„Éljen Scitovszky! – ha igaz, amit egy Albrecht

főherceg udvarában jártas férfi beszélt el. Tudniillik a mariazelli processzió nem csak áhítatosság, de *contra germanos* demonstráció is volt. Minden párt, nemzetiség, rend s vallásbeli felekezet képviselve volt és 36 *magnates* lettek volna jelen. A dísz-bemenet után Scitovszky prédikált s ezt mondá:

– A tatárjárás rossz következményeiből a Szűz Mária segített ki; a török járom alól szintén Szűz Mária; az éhség, kolera, pestis és más meglátogatásokban is mindig a Szűz Mária – kérjük azért a makula nélküli Szűzanyát, hogy az új csapástól, mely a nemzetet nyomja és nyűgözi: a némettől is szabadítson föl és meg.

Ha igaz: *bene dixit et vivat!*

Megbocsáss, ha tudtad ezt; noha úgylátszik, mintha nem hallottad volna. Azért örüljünk, hogy a magyar papban ki nem halt a magyar érzelem."

A zarándoklat híre tehát a szó szoros értelmében bejárta a világot.

Tagadhatatlan, hogy a mariazelli zarándoklat a főnemesi beadványoknál is jobban elgondolkoztatta a császárt, különösen, mert a Vatikán rokonszenvéről és támogatásáról biztosította a magyar hercegprímást, dicsérve vallásos buzgalmát. Ferenc József elrendelte az első, óvatos, enyhítő lépéseket, bár itt és most is hibázott, mert közigazgatása, mintegy kárpótlásul, fokozódó nyomással nehezedett a magyarországi protestáns felekezetekre, amiből újabb kellemetlenségei származtak.

A császár sikertelen magyarországi körútjának, a

nemesi beadványnak és a mariazelli zarándoklatnak volt következménye egy Bach belügyminiszter sugalmazására névtelenül kiadott irat is, mely a Világos óta eltelt esztendők hivatalos politikáját volt hivatva igazolni. Ez az irat 1857 októberében jelent meg *„Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns"* címen, először csak 500, majd több példányban.

A 78 nagyalakú lapot kitevő szöveg szerzőjéről hamar kiderült, hogy az a *„Vérszomjas Béni"*-nek csúfolt Bernhard Ritter von Meyer belügyminisztériumi tisztviselő, Bach bizalmasa, aki 1847-ben egy sikertelen reakcionárius államcsíny után szökött Svájcból Ausztriába, és azóta mindennemű elnyomás lihegő híve. A *Rückblick* végeredményben nem más, mint egy kormányt igazoló statisztikai jelentés, kimutatások halmaza, azonban oly erőltetett csoportosításban, és a germanizáció helyességét oly ellenszenves fennhéjázással bizonygatva, hogy általános felháborodást váltott ki. Akkora volt a felháborodás, hogy Kempen nyomoztatni kezdett a szerző után, nem akarta elhinni, hogy a kiadványt a belügyminisztérium sugalmazta.

Walter Rogge, a többször idézett osztrák történész írja:

„Amitől aztán végképp betelt a mérték, az a *Visszapillantás Magyarország legújabb fejlődési korszakára* című irat volt, melyben Bach belügyminiszter a császár körutazásának és saját hivatali működésének dicsőítését fogalmaztatta meg Bernhard Meyer

svájci ellenforradalmárral. Minden »keleten« létesített mérföldnyi út, vasút a belügyminiszter úr őexcellenciájának saját érdeméül volt betudva; mint amikor egy kocsmáros kertvendéglőjének megnyitásakor a faágak között fészkelő énekesmadarakat is beszámítja a zenekarba."

„Pedig – folytatja Rogge, az általa is megvetett főnemesség beadványára célozva – a legkezdőbb újdondász is megmondhatta volna őfelségének, hogy egy kis ügyességgel bármit elérhetett volna Magyarországon – de hát ezek a zseniális politikusok nem azt tekintették feladatuknak, hogy az ország ütőerén tartsák kezüket, hanem hogy minél tovább meghosszabbíthassák bizánci önkényuralmukat."

Ez tehát egy osztrák kortárs-történetíró véleménye.

Ezt a *Rückblick*-et mégis elfelejtette volna a közvélemény, ha a végképp mellőzött főnemesség nem adja a döblingi ideggyógyintézetben lakó Széchenyi István gróf kezébe. Széchenyi aztán, mint majd látni fogjuk, alaposan „kikészítette" a *Rückblick*-et és vele a császári önkényuralmat.

Szögyényék ugyanis most már nem tudtak, de nem is akartak megállni. Elszámították magukat: biztosra vették, hogy a császár kedvezően fogadja beadványukat, hiszen az valóban ésszerű és a birodalom érdekeit annyiban képviselő javaslat volt, amennyiben számolt az előbb-utóbb kirobbanó elégedetlenséggel, s azt akarta megelőzni. Ferenc

József azonban elszigeteltségében, makacsságában, katona-hivatalnokainak és hivatalnok-katonáinak, öntelt osztrák főpapjainak és korlátolt rendőreinek mintegy szellemi foglyaként nem tudta és nem is akarta felmérni a reális helyzetet.

A trón lábához és az udvarhoz vezető út így végképp elzárulván, a főnemesség legokosabb, és, tegyük hozzá, hazáját leginkább szerető tagjai nyíltan ellenzékbe vonultak. Nem elégedtek meg a látványos és hatásos mariazelli tüntetéssel, annak bizonyításával, hogy, ha akarják, ők is tudnak tömegeket az utcára vinni; kapcsolatot létesítettek Széchenyi István gróffal, akit a nemzet még mindig bálványozott.

Nem tartozik tárgykörünkbe annak feszegetése, hogy meddig tartott Széchenyi István idegösszeomlása és az ebből fakadó önkívületi állapot, melynek hatására 1848 szeptemberében mintegy bemenekült a Bécs melletti ideggyógyintézetbe; tény viszont, hogy az 1850-es évek közepén már teljes szellemi frisseségben figyelte a politikai eseményeket, és a szanatórium önkéntes lakójaként egyre szorosabb szálakat szövögetett a nemzeti függetlenség képviselőihez. Azok is hozzá. Az ötvenes évek közepén már rendszeresen látogatták, tanácsait kérték; Szőgyény 1857. nyári látogatása jelképes lépésnek is tekinthető: ettől kezdve Széchenyi István ismét a magyar közvélemény egyik szellemi vezére. Bármit elér, amit igazán akar: cikkeket közöl angol és német lapokban, szelíd kérésnek tűnő utasításokat

küld, áttételesen az általa alapított Akadémiát is irányítja; fel tudja használni az először talán megfigyelésére küldött Kecskeméthy Aurél rendőrügynököt és újságírót éppúgy, mint akár még Deák Ferencet is. Széchenyi István tehát legkésőbb 1857-től kezdve ismét jelen van a magyar közéletben, s nem túlozunk, ha azt állítjuk: függetlenségi berkekben semmilyen fontos lépés nem történik nála nélkül. Ezt természetesen Kempen altábornagy is tudja, és ennek még tragikus következményei lesznek. (Kempen már a császári körút előtt, 1857. április 28-án közli Grünnével: *„Széchenyi ismét vezér!"*)

Az új helyzetről az emigráció is értesül, különösen mert néhány szabadon bocsátott rab, hivatalos engedéllyel is, a maga rejtekútjain is, külföldre jut. Így Teleki Blanka Németországon át Párizsba tart, és nyilván tájékoztat mindenkit, akit illet, tapasztalatairól és az otthoni helyzetről. De hiszen láttuk Mészáros Lázár levelét Mariazellről...

A magyar függetlenségi háború emlékének ébrentartásához jelentősen hozzájárul Rüstow svájci tábornok, hadtörténész szakkönyve, a *Feldherrnkunst* (Zürich, 1857.), mely terjedelmesen foglalkozik a magyar szabadságharccal, s azt a korszerű hadászat példaképének tartja.

Amilyen mértékben változik a „nagy politika", oly mértékben alakul az irodalmi élet is, mely talán még soha nem követte oly híven az „alépítmény" változásait, mint ebben az évtizedben.

1857 az önkényuralom kora magyar irodalmának az az esztendeje, amikor a társadalmi differenciálódás először érhető tetten; amikor a nemzeti egység oly szép, de oly délibábos eszméjét reális politikai feladatok mérlegelő számbavétele váltja fel.

„Veszedelmes kórjelnek tartom a nyegleséget, mellyel egynémely lelketlen üzér a hazafiság eszméjét kizsákmányolja, s e nagy szavak untalan emlegetését a legnagyobb honfiúi tettnek tartva, mindenkire, kivel a versenyt más úton ki nem állja, a magyartalanság, hazafiatlanság vádját sütni törekszik" – írja Vajda János az újonnan megindult *Nővilág* január 8-i számába.

Vajda e nyilatkozatával sok elvbarátjának nézetét képviseli. Erdélyi János is ezt írja egyik tanulmányában:

„Be kell látni, hogy a nemzetiség elzárkózott, merev eszméje, rideg felfogása visszavon, hátralök, éppen azért, mert az egyetemest kizárólagosan igyekszik elfoglalni, holott nincs nemzet emberiség nélkül."

Jellemző az is, hogy ez a polémia a folyóiratok és könyvek lapjai közül szinte azonnal a színpad deszkáira kerül.

Először Vajda *Ildikó* című verses drámája kavar kisebb vihart. Az 1857 februárjában a Nemzeti Színházban bemutatott darabot, mely Attila halálának körülményeit ábrázolja, s a főnemességet bírálja burkoltan, a konzervatív kritika elítélőleg fo-

gadta. A cenzúrának is meggyűlt vele a baja, mert ilyen sorok kihúzását kellett elrendelnie:

„A kín rémletes vonásokban meredt meg *feketesárga arcukon.*"

„Idegen hatalom, mint fájsz nekem! Mi szörnyű átok súlya van fölöttem. Harcolni a gyűlölt zászlók alatt..."

Az Ildikóba szerelmes Walther Attila elpusztításáról ábrándozik börtönében:

„Számomra még csupán egy eledel / És egy ital van: ez Attila vére. / Én enni akarom testét ízenkint, / Hogy kirágjam belőle a gyönyört. / Mit Ildikó szájáról elrabolt."

A kritika tárgyilagosan hűvös fogadtatása mégsem éreztette a közelgő vihart, mert a kétségkívül értékes darab előadása nem volt igazán átütő erejű.

Az igazi nagy vihart Jókai drámája váltotta ki, éppen őt támadta a konzervatívan hazafias kritika, amiért Dózsa-drámájával a nemzeti szerencsétlenség éveiben egy parasztforradalmár eszményét állítja a nemzet elé, s bírálni merészeli a főnemességet.

Az utókor közvéleményére azért nem származott át ez a – túlzás nélkül mondhatjuk – szenzációs színházi vita, mert megrögzött hagyományok forradalmi döntögetése Jókaitól általában idegen, meg aztán drámaírói talentuma is kétségkívül gyenge.

Pedig itt és ekkor, a *Dózsa György* 1857. novemberi bemutatóján került sor látványos kenyértörés-

re a forradalom vívmányait folytatni akarók és a nemzeti függetlenség eszméjének konzervatív értelmezésénél megragadók között!

Jókai a Teleki József-alapítvány pályázatára nyújtotta be a *Dózsá*-t, 1856 őszén, *„Arany-ezüst nemes érc / De a vas még nemesebb"* jeligére. Kilenc drámа érkezett be; díjat nyert Szigligeti Ede: *Béldi Pál*-ja. Emellett dicséretesnek tartották a *Dózsá*-t is, de díjazást nem kapott. A pályázat eredményét 1857. március 19-én hirdették ki. Jókai ezután a Nemzeti Színházhoz nyújtotta be a darabot; Egressy Gábornak tetszett, magára vállalta a címszerepet. A cenzor 1857. október 31-én hagyta jóvá a darabot, melyet november 3-án mutattak be.

Elsöprő siker! Zsúfolt házakkal ment; Dózsa szavait a darab elején és végén dörgő taps fogadta:

Én, a szegény pór elhagyott fia
Bizonnyal esküszöm előttetek,
Hogy akik ott a földet mívelik,
S naponkint attul várnak minden áldást:
E földet ők hően szeretni tudják.
Anyánk, hazánk, egész világ nekünk ez.

...szórjátok hamvaim
Szét a szelekbe, minden porszemem
Külön fog élni végítéletig.

Mikor pedig Jókainé Laborfalvi Róza Dózsa szerelmének, Csáki Lórának szerepében egy megálmodott jövőt jósolt a nézőközönségnek, felállva ünnepelték:

...késő sarjadék
Látandja azt a boldogabb napot
Midőn a legnagyobb és legkisebb
Egy lelkesült eszmében egyesül;
Midőn nemes szív jelzi a nemest,
Midőn a honfitárs nem gyűlöli
A vériből való igaz rokont,
S úr és paraszt csak abban versenyez
Melyik szeresse jobban nemzetét?
Melyik legyen őérte áldozóbb?
S forró szerelme által egy leend
Minden magyar, ki egy hazát imád:
Akár selyem, akár daróc fedi...
Te boldog Isten, ott az égbe fenn!
Sötét felleg borítta éj után
Engedd virradni ezt a jobb napot!

A siker további jele, hogy Erkel Ferenc e Jókai-drámából komponálta 1867-ben színre került Dózsa-operáját (Szigligeti librettójára).

A konzervatívan hazafias kritika keményen reagált. Túlságosan is keményen, elárulván, hogy a nemzeti függetlenség számukra csak addig szép jelszó, amíg a paraszt szóba nem kerül...

Greguss Ágost (*Pesti Napló*, november 6.) boszszankodik, hogy a színműnek Dózsa György a hő-

se; Gyulai Pál *(Budapesti Szemle)* azért marasztalja el, mert „a főnemesség ellen bujtogat". „A nép bőszültségét és kegyetlenségét élénk színekkel festik történetíróink; (mégis) Jókai megelégszik az aristocratia kegyetlenségeinek illusztrálásával." Gyulai epigrammát is költött Jókai e darabja ellen, *„Egy drámaíró politikusra"* címen. Vajda viszont szívesen fogadta a színművet. Egy 1862-ben kiadott tanulmányában is visszatér a darabra:

„A nemzet egyik legünnepeltebb költője *Dózsa* című tragédiát írt, melyben... a magyar arisztokráciát büszkének, dölyfösnek festi s melyben az akkori magyar demagógia együgyű és szennyes észjárását is eléggé megbélyegzi. E darab nagy izgatottságot szült, élénk rosszallást egyfelől s még élénkebb tapsot másfelől... egyik fél bevádolta a költőt, hogy miért bántja a mostanság oly hazafias aristocratiát..."

Egyszóval: Jókai Dózsa-drámája vízválasztó lett. Tudta ezt a hatóság is, valószínűleg ezért engedte át a cenzúrán látszólag oly könnyelműen a gyújtó hatású darabot: odavághatott a fékét vesztett arisztokráciának. A hivatalos lap méltatta is a színművet, amivel viszont sokak előtt sajnos kompromittálta.

A vita élességére jellemző, hogy mikor gróf Teleki Domokos a *Pesti Napló* 1858. február 17-i számában (Gyulai második, e lapban közölt cikkének éles hangját enyhíteni igyekezvén) békülékeny „népfront"-húrokat pengetett, Prothmann pesti rendőr-

főnök éppen e békülékenység miatt rendelte el a *Pesti Napló* átmeneti betiltását két hónap időtartamra, mely döntéssel Ferenc József is mélyen egyetértett.

Teleki Domokosnak a betiltást kiváltó szavai: „Mennyi baj, mennyi nyomor súlyosul a szegény hazára... Engedjétek legalább azon vigasztalást az aggódó kebelnek, hogy a nemzet együtt marad; együtt mindenütt, együtt irodalmában."

Hát éppen ezt nem akarta őfelsége kormánya.

És mégis megvalósult, minden vita ellenére is.

Hiszen maga Gyulai Pál, a Dózsa-dráma elfogult bírálója, éppen ez évben írja azóta klasszikussá nemesedett elbeszélését: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Ebben elmélyült lélekábrázolással mutatja be a forradalommal hazaszeretetből együtt haladó, valójában maradi nemesúr tragédiáját. Radnóthy Elek Kisküküllő menti földbirtokos „természeténél fogva hajlott a konzervativizmushoz, de fogékonysága s a közhangulat a reformok felé ragadták".

A reformokkal azonban nem tudott mit kezdeni; egyre inkább elveszíté kapcsolatát a külvilággal; kényszersorozott fia meghalt Itáliában, leánya egy császári ezredeshez ment nőül, birtokát elárverezték, őt magát a csendőrök hurcolták meg. Noha vagyonát a nagyenyedi főiskolára hagyta, azt mégis veje, Kahlenberger örökölte. Aki viszont a németesítő gyarmatosítás szellemében „a curialis telkekre néhány württembergi családot telepített, melyek többe kerültek, mint amennyi hasznot hajtottak.

A szemüveges jószágigazgató mindent reformált, civilizált. A reform és a civilizáció miatt egy pár év alatt alkalmasint csőd alá kerül...".

Gyulai hát mint író éppoly könyörtelen kritikával ábrázolta a való élet folyamatát, mint amilyennek azt Vajda János is látta; visszavonhatatlanul beköszöntött egy új korszak, ami éppen annyi feladatot ad a magyar nemzeti ellenállásnak, mint amennyit a császár kormányának.

Az emigráció is látványosabban oszlik meg, bár eddig is sokféle kellemetlen és ártalmas széthúzásról, Szemere–Kossuth-civakodásról tud a történetírás; immár nyilvánvaló, hogy a merénylet- és fölkeléstervekben magát kiélni igyekvő ellenállás jelentősége megszűnt. Más utakat-módokat kell keresni. Haladók és maradók az emigrációban is összetűznek.

Ismét a bölcs Mészáros Lázár leveléből idézünk; Vukovics Sebőhöz címzett soraiban így tűnődik:

„Örültem Teleki László szilárdságáról hallani, noha sajnálom, hogy egészségében gyenge s hogy te kibékítési apostolkodásoddal *fiascó*-t csináltál. Ez ugyan szívednek igenis nagy becsületére válik; de mért felejtetted el, hogy a *Tövisek és lombok* (Szemere Bertalan epigrammakötete) írójának egy mágnás csak akkor bocsáthat meg, ha a nemesség megint mibe sem fog vétetni, vagy, ha Krisztus parancsát vakon követi. Sajnálom én is Szemere elszigeteltetését; hanem aki igazságokat nyersen s ami több: csípősen szeret kimondani s azokat leírni, az

ne csodálkozzék, ha kerülik őt. Én, midőn az emigráció okiratát elküldé, bátor voltám neki megmondani, hogy ha benyomást akarunk okozni, hatást előidézni – mivel minket a világ *Deos minorum gentium*-nak tart s nem igen ismer –, ha fezőrjeink ellen kikelünk: higgadtaknak, komolyaknak s mézesen igaznak kell mutatkoznunk, mert másként szenvedélyeseknek, kissé gyűlölködőknek s mi több: némileg irigykedőknek fog tartani, s aki szenvedélyesen ítél, ritkán igazságos, mondja a kritika. Itt van Szemere bibéje; pedig kár, mert sok, igen sok igazság rejlik azokban, amit elmondott." (1857. december 26.)

„Tenéked nem volt az a szerencséd vagy szerencsétlenséged, mindenféle kormány neme alatt élni; te csak felét ismered, mert tökéletes despotiában s úgynevezett normális köztársaságban nem éltél, de én mindezeken keresztülfutottam – s az utóbbit futom még most is –, azért nem keresek ott népmegváltót, ahol te reményleni látszol, mert én ott egyik úr helyett csak egy másikat látok... Ezért én mivel sem vagyok megelégedve, még a te gentlemenjeiddel sem... ott, Angliában csak két zárt társaságból kerülhet elő a kormány s így... eben gubát cserélnek... Fölhagyok azonban ezzel, s honunk felé fordulva megemlítem, hogy az ottani állapotokat körülbelül ismerem... Szelleme jó, bár a társadalomban a külső nyomás sok magyartalanságot tukmál rája. De a nyelv virágzik; a szükség, vagyis az adó iparra ébreszti s mivel nyelve le van bilincsel-

ve: űz, keres, hajhász, spekulál s mozog, márpedig a mozgás: élet. Rossz élet ugyan jelenleg, de nem lesz mindig így... (Szemerének üzenem), hogy iratában az igazságot csak háromnegyedrészben írom alá. Azóta még nem írt; ha haragszik, sajnálom, de nem tehetek róla.

...Sajnálom a holtakat s örülök, ha valaki kényelmesen élvezheti a társaságot; köszöntsd, akit látsz..." (1858. április 18.)

Sajnálom a holtakat...

Néhány hónap múlva ő is halott lesz; s halott Mednyánszky Cézár, akire talán – többek között – gondolt, s aki azzal keltett általános részvétet és belső nyugtalanságot, hogy önkezével vetett véget életének, nem bírván elviselni a honvágy és a hontalanság feszítését.

Kedves barátja, aki benne a lelket tartotta, az 1849-ben tizenegyszer sebesült körmöci gróf Schmidegg Kálmán meghalt Párizsban; szerelme elhagyta; fél karjával nem tud munkát vállalni; a dél-francia tengerparton, Hyères-ben 1857. április 4-én kiissza a Kálmántól örökölt méregüvegcse tartalmát. Mielőtt a mérget bevenné, megírja emlékezéseit:

„Itt halok meg idegen földön. Talán senki sem könnyezik majd síromnál. Talán még fejfám sem lesz csontjaim fölött. Hadd szólaljon meg hamvaimból e hang, hogy valami emlékem maradjon nemzetemnek."

Aztán, hajnali két óra tájt, Mednyánszky Cézár leírja az utolsó szavakat:

„Közeleg az óra. Megtettem mindent, amit még megtenni akartam. Nyugodt vagyok, szinte boldog. Kettőt ütött az óra éjfél után. Időm lejárt. Isten veled te élet a földön.

Nem vagyok többé bujdosó."

7. Széchenyi jegyében

Az 1850-es évek közepén egy Thomas Miller nevű angol ügynök járta Európát San Sebastiantól a norvég fővárosig, Londontól Párizsig és Münchenig. Ír vásznakat árult nagy tételben, szép haszonnal. Útlevelében ott állt a brit állampolgárokat védelmező két szó, mely szerint őfelsége a királynő mindenütt, mindenkit arra kér, hogy nyújtson védelmet és támogatást az útlevél felmutatójának: *protection and assistance.* Újsütetű állampolgárok útlevelében ez a finom megkülönböztetés nem szerepelt.

Pedig Thomas Miller is újsütetű brit állampolgár volt. Valódi neve Kászonyi Dániel honvéd százados, hírszerző és nevezetes forradalmár, 1848 ősze óta egy általa közelebbről meg nem nevezett titkos forradalmi párt tagja. Kászonyi Kossuth és Mazzini megbízásából dolgozott, s miközben az ír vásznakat árulta, összeköttetést tartott a magyar és az olasz mozgalmakkal, híreket-üzeneteket vitt és hozott, megbízásokat teljesített; hogy feltétlenül hűséges és megbízható férfi volt, arra biztosíték Mazzinihoz fűződő kapcsolata: Mazzini könyörtelenül eltétette láb alól a hűtleneket, árulókat és kettős ügynököket.

Emlékirata tele van ilyen közlésekkel és sejtelmes

félmondatokkal: „mondta egyszer jelenlétemben Mazzini" – „Mazzini hosszan tanácskozott velem, meg is adta a kivitelezéshez szükséges utasításokat" – „csak olyasmit mondtam, aminek továbbításával Kossuth és Mazzini bízott meg"...

Ugyanakkor fontos dolgokat elhallgat, célzásai bosszantóan titokzatoskodók:

„Hogy ez hogyan történt, olvasóim az imént elmondottakból sejthetik, de ne kívánják, hogy érthetőbben szóljak."

Pedig Kászonyi valóban jól felfogott meggondolásokból maradt ilyen rejtélyes és vitt magával, sajnos, sok érdekes titkot a sírba.

Mi most itt és ezúttal azért idézzük őt, mert ez idő tájt játszotta a legfontosabb szerepet, és működése, ha csak homályos körvonalaiban is, de sejteti egy egész világot behálózó forradalmi mozgalom körvonalait; megérteti velünk, miért tudtak Josefstadtban arról, ami Ausztráliában történt és hogyan értesült Mészáros Lázár New York közelében a mariazelli zarándoklat részleteiről. Megsejthetjük, hogy Libényi merényletének, az üldöző karmai közül mindig kicsúszó Nagy József pesti tevékenységének, az Észak-Itáliában állomásozó császári csapatok magyarjainak egyre nagyobb számú, szinte már tömeges dezertálásának mi is a háttere.

Előbb azonban oszlassuk el minden kétségünket arra vonatkozóan, vajon nem volt-e Kászonyi üres fecsegő, légvárakkal bűvészkedő hazudozó?

Mivel élete végén a Népszava egyik első szerkesztőjeként halt meg Budapesten, szegényen és elfeledve, mivel soha vagyont nem gyűjtött magának, őszinteségéhez nem férhet kétség. Márkus László ezt írja Kászonyi emlékiratainak új kiadásához fűzött bevezetőjében:

„A magyar politikai emigráció puszta léte jelentős erkölcsi tényezőt jelentett a hazai politikai viszonyok alakulásában, kényszerítő és fenyegető érvként szolgált Ausztriával szemben."

Ezt az emigrációt képviselte a maga szerény, de nélkülözhetetlen módján Kászonyi Dániel.

Lapozzuk fel Eötvös Károly 1886-ban, Kászonyi halálának hírére írott emlékezését:

„KÁSZONYI DÁNIEL

(Sárosmegyei nemes és birtokos nemzetség ivadéka, született 1813. október 2-án, meghalt 1886. márciusában. Hírlapíró, regényíró, de nem nagy író. Minden csepp vére s 1848 óta egész élete forradalmi. A műveltség korszerű intézményeinek oly keserű ellensége, mint ő, a magyar fajból eddig még nem született. Utolsó éveiben nagy nyomorban élt családjával.)

Kászonyi Dánielről, a jó öreg »Dani bácsi«-ról akarok egyet és mást elmondani.

Eltemették. Én nem voltam a temetésén, mert temetésre menni nem szokásom s nem is megyek,

ha csak külső hivatalos kötelesség nem parancsolja. E pontban szorosan követem Kálvin János parancsait. Üres hivalkodás minden pompa, melyet a halott körül kifejtenek az emberek. Gyakran mintha dicsekednének vele: íme nekünk is van halottunk!

Nyolcz vagy kilencz évvel ezelőtt ismerkedtem meg a jó öreggel. Ő is az »Egyetértés«-nél dolgozott s én is. Ennél a mi lapunknál akkor a tisztes öreg corpus-juris-tól kezdve a szélső szoczializmusig képviselve volt minden politikai nézet. Én csak afféle magyar táblabírói oppozícziót képeztem az uralkodó rendszer ellen s mint Thaly Kálmán barátom, egészen megelégedtem volna olyan Magyarországgal, a minőt Rákóczi Ferencz akart teremteni. Dani bácsi pedig egészen a párisi kommünardokkal értett egyet s a régi magyar hagyományos politikából legfölebb Dózsa Györgytől fogadott volna el némi jó tanácsot és útmutatást. Egészen természetes tehát, hogy mi a fennforgó napi kérdések fölött nagyon ritkán s nagyon kevés pontban értettünk egyet.

Valami két esztendeig voltunk együtt a lapnál. Ő nem törődött azzal, hogy én mit és miről írok, én meg éppenséggel nem tudtam, hogy ő miféle rovatot és miként vezet. De nem kerültem, sőt kerestem vele az alkalmat az eszmecserére, a vitatkozásra. Meg akartam ismerni egy igazi szoczialista eszejárását, be akartam hatolni lelkületébe s gondolkozásának titkaiba s meg akartam tudni, hogy jó em-

ber, erős jellem lakik-e abban az emberben, a ki öreg és magyar és szoczialista egy személyben.

Minél többet vitatkoztam vele: annál bizonyosabb volt, hogy mi soha egyet nem érthetünk s minél nagyobb volt köztünk a meggyőződések távolsága: annál jobban tiszteltem és becsültem őt.

Mert láttam, hogy nála a politikai nézet nem divat és nem kenyérkereset s nem is a közvélemény áramlata, hanem mély és fenséges meggyőződés, mely az egész lelket és az egész emberi életet ragadja magával. Láttam, hogy oly anyagból van ő gyúrva, a melyből a próféták és az apostolok készülnek ott, a hol a világnak helyzete kedvező rájuk nézve.

Szegény Kászonyi Dánielre soha se volt kedvező. Telve a világmegváltó szoczializmus legmagasb eszméivel, egész hatásköre abból állott, hogy egy magyar napilapnak legyen újdondásza. Mindennap a fölött gondolkozva, miként lehetne boldoggá tenni az emberek millióit: szerencsésnek érezheté magát, ha ő és családja naponkint száraz kenyérrel jól lakhatott.

Egy királyi felség, ha rongyokba öltözni és koldulni kénytelen: ehhez hasonlított Kászonyi.

Eszméi: azok érdekesek valának.

Egy napon azt magyarázta meg nekem, hogy minden hatóságot el kell törölni a királytól kezdve a falusi kisbíróig s minden múzeumot és hatalmi jelvényt el kell égetni a trónustól kezdve a trafikczímerig.

– De hát akkor mi lesz – kérdezém –, ha nem lesz hatóság s az emberek egymást ölik s az ifjak megeszik az öregeket, mint a masszageták?

– Kinek mi köze ahhoz? – ezt felelé.

Egy alkalommal azt fejtegeté, hogy az állami élet, a külön ország, a nemzeti jellem és fajunk fenntartása mind ostobaság. Csak »az ember«: ez az igazság.

Megjegyzém, hogy arról az ezer évről, mely nemzetünk mögött van s arról a másik ezerről, mely nemzetünk előtt fénylik, nem mond le a magyar egykönnyedén.

Nem adott rá semmit s ellenvetésemet így ütötte el:

– Ha egy tisztességes embernek szemébe mondják, hogy anyja kicsapongó volt: ez becsületsértés s a sértőt megöli a sértett fél. De ha a legtisztességesebb embernek bebizonyítják is, hogy a tizenhatodik ősanyja ezelőtt ötszáz esztendővel utczán űzte a kicsapongást: ezzel nem törődik, ezen fel nem indul senki. Így vannak a nemzetek. Tízezer esztendő múlva egy ember se lesz a világon, a ki érdeklődnék az iránt, hogy valaha magyar is, vagy német is volt a föld kerekségén.

A történelmi nagyság iránt, akár emberről, akár tettről volt szó, nem volt benne elismerés. Korunkat s az előző korokat a barbárság korának tekintette s a nagy gyári tőke urait veszedelmesebb pusztítóknak, mint a vandálokat. Ha vitatkoztunk, ő a

történetből merített érveimre soha sem adott semmit.

– Hát önök, Dani bácsi – kérdezém –, nem tanulják s nem ismerik a nemzetek történetét?

– Ismerjük, de nem méltányoljuk. – Ez volt felelete.

De nemcsak elméletben vallotta ő ezeket az elveket, hanem a mennyiben saját szerény körében teheté, gyakorlatilag is alkalmazá. 1879 végén megvált az »Egyetértés«-től, s egy más laphoz ment munkatársnak. A megválás indokául azt írta Csávolszkynak:

»Nem maradhattam a lapnál, mert én Bismarckról gyökeresen ellenkező véleményben vagyok, mint a lap vezetője.«

Ez alatt Seffer László írótársát értette, a ki egyszer-másszor minden radikális nézete daczára is némi respektust tanúsított a nagy vaskanczellár iránt.

Nekem más okot mondott a jó Dani bácsi, mikor elválásának indokairól kérdezém.

– Olyan lapnál – úgymond –, melyet már az »Ellenőr« is tisztességes lapnak tart, én munkatárs nem lehettem.

De minő változatos és egészében minő fenséges élet volt az övé több mint félszázadon keresztül!

Ott volt az 1832-iki országgyűlésen. Akkor legradikálisabb klub volt az »ifjak« társulata, kik egy »társalkodási egyesület«-et alakítottak. Elfogták, bebörtönözték őt is Lovassyval egy időben. Így lépett be a politikai életbe. Első lépése: a börtön.

Mikor a börtönből kiszabadult: itthon pecsovicsnak talált minden pártot. Szíve Párisba vonzá s ő Franciaországba költözött. Ott a szélső republikánusokkal kötött mindjárt barátságot, de nem feledkezett meg hazájáról sem. Kossuth hírlapjának volt 1842-től párisi levelezője.

Haza jött, mikor függetlenségi harczunk kezdődött. Jelentkezett Kossuthnál s a legnehezebb munkát kérte a maga számára.

Legnehezebb munka volt akkor Bécsben lenni, a bécsi forradalmat szítani s a bécsi felkelők és a magyar honvédelmi bizottmány közt az összeköttetést fenntartani. Erre vállalkozott Kászonyi.

Ezután legnehezebb munka volt az Ausztriában levő magyar ezredekben a hazatérés vágyát felkölteni s őket haza vezetni. Erre is ő vállalkozott. Prágából haza hozta a Nádor-huszárokat, ügyünknek megnyerte a Koburg-huszárokat, s a Ceccopieri-ezred olasz katonáit arra bírta, hogy átjöjjenek hozzánk. Ezekből alakult a Frangepán-zászlóalj.

Azt persze könnyű elmondani, hogy ő ezt mind megcselekedte, de azt azután érdemes elképzelni, hogy mindezt megcselekedni miként volt lehetséges. Fölkeresni a katonákat egyenkint, esténkint, éjszakánkint. Együtt kocsmázni velük hetekig. Sugdosni fülükbe borzalmas dolgokat, melyek őket a hazatérésre kényszerítsék. Föllelkesíteni a katonai fegyelemben kővé vált közkatonaszívet s azt elkészíteni arra az útra, melyen minden lépésnél a halálba ütközik. Közibök vinni a magyar kormány

proklamáczióit s mindennap másként öltözve, más nyelven beszélve, más üzleti foglalkozást színlelve, mindennap szembe szállani azzal a halállal, mely a kémeket és a katonai felbujtókat oly csúfosan s oly gyorsan szokta elérni. Íme: ezt tette Kászonyi hónapokon keresztül.

Mikor mindezt elvégezte: akkor elindult haza felé. Csak néhány nappal előbb ért Pozsonyba, mint a Pákozd mellől futó Jellasics. A horvát bán természetesen Pozsonyt meg akarta szállani. Kászonyinak első dolga volt Csallóközt benyargalni, a népfölkelést szervezni s azt Pozsonyba vezetni, hogy Jellasicsot oda be ne eressze.

Ezt a munkát is becsülettel és sikerrel hajtá végre.

Azután rendes honvéd és főhadnagy lett. A komáromi kapituláczió után előbb Hamburgba, azután Londonba bujdosott ki. Itt tizenkét évet s később Lipcsében tíz évet töltött mint író, nyelvmester és zongora-tanító. Összeköttetéseit a szélső radikálisokkal mindenütt szorgalmasan fenntartá, ezek minden üldöztetését ő is átszenvedte s képzelhetetlen munkát kellett naponkint végeznie, hogy magának és családjának a szegénység legszegényebb kenyerét megkereshesse.

E soha nem szűnő, ez örökké tartó munkásság bámulatba ejtett engem. Annyit és annyifélét írni, mint ő, soha senkit nem láttam.

– Dani bácsi – mondám neki egykor –, maga nem igazi forradalmár. Ily végtelen naponkinti

munka végtelen munkaszeretetből származik, ez pedig nem a forradalmárok, hanem a békés lelkek jellemvonása.

Ő komolyan felelt e félig komoly beszédre.

– Én – úgymond – kenyeremet keresem, mint a gözü. A gözü gyűjt, gyűjt s már azt hiszi: együtt van téli kenyere, mikor egyszer csak rájön a szántóvető ekéje s fészkét, kenyerét szerte szórja. A gözü újra keres fészket s újra dolgozik és újra gyűjt s fészkét és keresményét az eke újra szerte szórja. Így megy ez, míg bejön a szigorú tél s lehetetlenné teszi a fészekrakást és kenyérkeresést. A szegény gözü ekkor felakasztja magát, de én ember vagyok s én a munka kötelessége elől nem mehetek a halálba. Pedig az én fészkem és keresményem négyszer dúlta már fel a sors vasekéje.

Szegény Dani bácsi: az örökké munkás és örökké üldözött gözü volt az ő igazi képmása.

És még se csüggedt. Sőt együtt haladt a korral.

Először liberális volt. Azután lett magyar radikális, Párisban köztársasági s mikor 48-ban haza jött: forradalmár. A forradalom befejeztével bujdosó és szoczialista. Imádta a szoczialistákat, de a mikor a nihilisták kerültek felszínre s az orosz czárt felrobbantották: akkor már a szoczialisták is pecsovicsok lettek az ő szemében. A nihilistákról megint a franczia anarkhistákra szállott át rokonszenve. Megérte még a dinamitpárt működését is. De a dinamit mennydörgését ő már nem hallotta s a robbanások fénye nem ért el szemeibe.

E szemekre a halál borította rá ködfátyolát.

Mint legjobb és leghívebb barát, úgy jött el hozzá a halál. Egy hosszú élet örök szenvedéseit, egy fenséges kötelesség-érzet soha nem pihenő munkásságát szüntette meg az a legjobb és leghívebb barát.

Szegény Dani bácsi, hős volt a véres csaták terén és hős volt a véres verejték műhelyében. Mindig hitt, mindig lelkesült, mindig dolgozott és mindig éhezett.

Most már nem dolgozik és nem éhezik!

Özvegye és árvája maradt: öreg nő és ifjú leány.

Örökségük egy dicső név nemzetünk évlapjain s egy rothadt szalmazsák. És a nyomor, melyet a halott nem vihetett magával a föld alá!"

És most lássuk ezek után Kászonyi beszámolóját egy 1858-as eseményről.

Az olvasó türelmét kérve, ismét idézünk, ezúttal Kászonyitól, mert ő érdekesebben adja elő a rejtélyes kongresszust, mint ahogyan azt mi, akik semmivel sem tudunk többet a dologról, mint amennyit Kászonyi elárul, mesélhetnénk el.

Elöljáróban mégis jegyezzünk meg annyit, hogy az „Orsini bombái"-ra történt utalás mindjárt az első mondatban egy 1858. január 14-én III. Napóleon francia császár ellen elkövetett, sikertelen merényletre vonatkozik; a plombières-i találkozón pedig a franciák ígérték meg az Itália egyesítésére törekvő torinói olasz Szárd Királyságnak, hogy egy

Ausztria elleni háborúban katonai segítséget fognak nekik nyújtani.

Tehát Kászonyi:

„Ez idő tájt történt valami Londonban, ami jobban megijesztette Napóleont, mint Orsini bombái. Ez elgondolkoztatta őt, és tetteinek más irányt szabott.

Európa demokratái végül belátták, hogy Napóleon a legnagyobb kő, amely elzárja előlük a szabadság temploma felé vezető utat, és amelyet lehetetlen megkerülni. Vagy félre kell hát lökni az útból, vagy át kell gázolni rajta. Az előbbi nagyon nehéz volt, mert ha ő maga nem volt is éppen súlyos egyéniség, gyökerei nagyon mélyre nyúltak a talajba. Ezek a gyökerek szövetségesei voltak: a burzsoázia, az új napóleoni arisztokrácia, a klerikális párt, a szoldateszka. Így a kiemelés lehetetlennek bizonyult. Átgázolni szintén nem lehetett rajta, mert ez a kő a csiga tulajdonságával bírt: földuzzadt, és valóságos Csimborasszóvá dagadt.

Orsini és Pierri merényletének kudarca megmutatta, hogy ilyen módon is igen nehéz volna hozzáférni, és hogy a nép pártja a legtehetségesebb vezetőivel lakol a kísérletért. Más eszközt kellett hát kitalálni, hogy Napóleont megbuktassák, vagy arra kényszerítsék, hogy akarva, nem akarva a népek ügyének megerősítése irányában cselekedjék.

Tévednek azok az olvasóim, akik most azt várják, hogy mindent föltárok itt: mi hogyan történt, ki mit tett a demokrácia közös érdekének előmozdí-

tására. Csak általában mondhatom, hogy ez történt. Ne kívánjanak olyan részleteket, amelyek kompromittálhatnák a szereplő személyeket, köztük jómagamat is. Ez túlzás volna.

1858 késő őszén összegyűltek Európa több országából a néppárt leghíresebb férfiai. Legyen elég annyit mondani, hogy Magyarország, Németország, Itália, a dunai fejedelemségek, Spanyolország, Britannia, Írország, Svédország és Dánia, Oroszország, sőt még Amerika is képviselve volt. Itt fektették le az alapot ahhoz, ami Európában később végbement. Manapság senkinek nem jut az eszébe, hogy mindaz, ami Itáliában 1859-ben és azóta történt, nem véletlen szüleménye volt, hanem tervszerűen, egy már 1858-ban lefektetett terv alapján következett be. Nem sejtik azt sem, hogy olyanok, akiket pártjuk legodaadóbb híveinek tartanak, akkor is, most is működtek és működnek. Ha annak a demokrata kongresszusnak aktái nem volnának jobban elrejtve, mint ahogy a magyar korona volt, akkor mindenki elképedne a neveken, amelyek ott írva vannak, mindazon, amit ott előre elhatároztak, s ami később mintha a puszta légből csapott volna le hirtelen. Igen, akkoriban fordított kronológia készült: nem a múlt, hanem a jövő eseményeit jegyezték föl. Nem azok, akik utóbb szóval és tettel fölléptek, hanem azok, akik ellenségnek látszottak, vagy a sötétben maradtak, akiknek volt elég erejük szerénységben élni vagy azt színlelni, azok voltak akkor is, most is, akik tudják, mi törté-

nik majd 1867-ben, 1868-ban és azután. A múltról sincs olyan teljes történelem, mint amilyen a jövendőről ez. Csak az időpontok körül lehet tévedés, és nagy ritkán a személyekben, de soha abban, ami történni fog. Azok a személyek, akikben csalódtunk, már nem élnek. Azok viszont, akik szerepüket tovább is úgy játsszák, ahogyan azt megszabták nekik, élnek és élni fognak, amíg csak a természet engedi.

Ez a kongresszus olyan volt, mint egy fantóm, mint a lidércfény: minél közelebb hitték magukat hozzá a kormányzatok, annál távolabb volt, s egészen más ponton. Sőt az is lehet, hogy nem is látták egyáltalában. De midőn a kongresszus befejeződött, Napóleon tudott róla. Sőt néhányat az ott hozott határozatok közül is tudtára adtak. Ennek sorban első folyománya volt találkozása Cavourral Plombières-ben, a második 1859. január elseje.

Senki nem tudta Európában, hogy miért találkozott Napóleon Cavourral. Kossuth és Mazzini azonban minden ott elhangzott szóról értesült. Hogy ez hogyan történt, olvasóim az imént elmondottakból sejthetik. Fölteszem: elég éleselméjűek ahhoz, hogy rájöjjenek. Ha nem értik, amit eddig mondtam, tegyék félre e könyvet, vagy legalább hagyják ki e kötet lapjait, de ne kívánják, hogy érthetőbben szóljak.

Azok tehát, akik a plombières-i találkozásnak semmi fontosságot nem tulajdonítottak, úgy érezhették magukat, mintha a felhőkből estek volna le,

midőn minden újságban ott olvashatták Napóleonnak azokat a szavait, amelyeket újév napján intézett Hübner osztrák követhez. Nagyon rosszul rejtett hadüzenet és elég nyilvánvalóan kifejezett fenyegetés volt ez Ausztria számára. Legalábbis így értette mindenki."

*

Napóleon szavai Hübner osztrák követhez: az 1859-es újévi fogadáson Napóleon burkoltan célzott arra, hogy támogatni fogja az olaszokat a Habsburg-házzal szemben.

De hát ez már a jövő esztendő s így következő fejezetünk tárgya. Maradjunk most Kászonyinál s az ő itt idézett gondolataival kapcsolatban is annál, hogy tehát Franciaország nagyhatalmi érdekből fenyegetni kezdi Ausztriát, a magyar emigráció az olasz Mazzini-mozgalommal és más, közelebbről meg nem jelölt forradalmi pártokkal együttműködve felismerve e tényt, támogatja a francia terveket; nagy leszámolás készül; Ferenc József császár szorongatott helyzetbe került. Váratlan és mégis – a krími háború és Ausztria lapító semlegessége óta – előrelátható szituáció. Az olaszországi nagy rendfenntartó, az agg Radetzky tábornagy január 5-én meghal; Észak-Itáliában tehát a helyzet katonailag is bizonytalan.

Mindennek hatására bámulatos mozgás kezdődik a magyar emigráció berkeiben. Amerikából, innen-onnan gyülekeznek Európába; hajóra száll-

nak, vonatra ülnek, fegyvereket vásárolnak, tanácskoznak, készülődnek. Még Ujházy László is – igaz, hogy családi ügyeket eligazítandó, de mégis éppen most – hajóra száll, texasi farmján hagyva leányát, és Svájcba meg Németországba látogat. S míg a messzi San Antonio melletti farmon Ujházy Klári a marhákat gondozza – „néha felvesz egy otthonkát is, harisnyát sosem hord, pedig a ládában csak ottromlik... a fejéshez még cifrább öltözetet vesz fel" – és a szomszédok megbotránkozására egy néger asszonynak varr ruhát, addig Ujházy volt kormánybiztos barátaival találkozik, politizál, az esélyeket latolgatja. Mit neki Amerika, „habár a szabadságnak hazája, de inkább csak a nyerészkedési szellemet, mint a republikánus eszményeket mutatja fel. Az én szememről is a hosszabb tapasztalás által sok fátyol hullott le"... 1858 nyarának végén ugyan visszatér texasi birtokára, de majd 1863-ban mégiscsak elszegődik az USA konzuljának Ancona olasz kikötővárosba, a császárt bosszantani...

Hogy milyen gyorsan és jól értesültek egymás ügyeiről az emigránsok, s hogy tényleg milyen mozgolódás indult meg hirtelenjében, azt a Mészáros Lázár halálos ágya köré gyűlt magyarok is tanúsítják: gróf Teleki Sándorné Jane Bikersteth angliai kastélyában többek között Czetz János, honvéd tábornok, Szabó Imre honvéd ezredes, Vukovics Sebő kormánybiztos gyűlt össze. (1858. október 28.)

Mozgolódnak a Jersey-szigetén élő magyarok is, a két Perczel-fivér az eshetőségeket latolgatja.

Mednyánszky Sándor honvéd alezredes angol felesége, Anna Birbeck angolra fordítja és Londonban kiadja Mednyánszky Cézár emlékiratát – *The Confessions of a Catholic Priest* – ezzel is ébrentartva az angol közvélemény figyelmét a magyar ügy iránt.

És otthon?

A birodalomban?

Ferenc József császár nem tanul.

Miközben Lombardiában operai tüntetéseken ünneplik Giuseppe Verdit és nevét a falakra firkálva az olasz egységre gondolnak – (a Verdi szó betűi hazafias buzdítás kezdőbetűit adják) –, nem feledve soha a „*Viva l'Ungheria!*" felkiáltást sem; miközben egy olasz forradalmár kijelenti: „*Nekünk nem az kell, hogy Ausztria humánus és szabadelvű legyen a mi saját portánkon, mi azt akarjuk, hogy takarodjék innen, hogy vonuljon ki Olaszországból!*" – azalatt a császár az ehhez képest jámborul szerény magyar főnemesi kérvényezőket újból visszautasítja. Gróf Andrássy György, gróf Cziráky János, báró Eötvös József és gróf Károlyi György járt a császárnál, aki „hidegen és kedvetlenül fogadta őket". Utánuk Apponyi gróf jelentkezik, szintén eredménytelenül.

A Grünne és köre által tüzelt fiatalember bosszúsan hányja Kempen szemére, hogy nem ügyelt eléggé, „In Ungarn alle Parteien in eine grosse, unzufriedene sich vereinigt hätten, die nationale"

– „Magyarországon most már mindenki egyetlen, közös pártba, a nemzeti pártba tömörült". (1858. március 24.)

Egy hét sem telik bele, megjelenik a sértett, sápadt Albrecht főherceg, és elmondja, hogy amiért betiltotta a jogászbált, kerüli őt a társaság; a minapi fogadására és a főhercegi bálra alig néhányan jöttek el...

Mégsem tanulnak. Itáliában öccse, Miksa főherceg ellen nyomoztat a császár, Kempen ügynökei az olaszokkal megférni igyekvő, légynek se vétő, jámbor helytartó után szimatolnak, aki pedig csak Albrecht magyarországi helyzetéből tanulva igyekszik másképp kormányozni. Grünne rejtélyes arccal közli Kempennel, hogy tartani lehet tőle: Miksa főherceg *„gefährlich"*, olyasféle szerepre törekszik, mint amilyent István főherceg nádor játszott 48-ban Magyarországon. (1858. július 12.)

Az ellenforradalom fekete-sárga harcosát, a császár mamájának kedvencét, Jellačić tábornokot is felfüggesztik. Nem képes rendet tartani Horvát-Szlavóniában, szellemileg hanyatlik, megbízhatatlan. A minap gróffá tett horvát bán elhajítja kardját dühében...

Már-már svejki helyzetek: „die Magyarin Frau von Beöthy" Deák üzenetével keresi fel Kempent, bizalmasan elárulva neki a nagy titkot, hogy a magyarok csak Bach belügyminisztert utálják igazán, ezért ha ő, Kempen, el tudná érni Bach menesztését, ő kerekedhetne felül, ő, akit a magyarok valójá-

ban szeretnek, mert talpig férfi... (július 25.) Az egyetlen öröm: Rudolf trónörökös születése. Lányok után végre fiút szült az esküvője óta egyfolytában állapotos Erzsébet. Az augusztus 21-én esti tíz óra tizenöt perckor született csecsemőt a boldog apa másnap kinevezi ezredessé és a 19. „Kronprinz" gyalogezred tulajdonosává.

Ha sejtené a császár, hogy fia nem éri meg a huszadik századot és ő huszonhét évvel fogja túlélni gyermekét...

Ezenkívül más öröme a császárnak ezidén nemigen volt.

Széchenyi egyre határozottabban veszi kézbe a magyarországi elégedetlenek irányítását; döblingi lakosztálya olyan, mint valami hivatal: ki-be járnak az instanciázók, barátok, hírt hozók és hírt vivők. Az emigrációból hazatért Andrássy Gyula grófnak is első dolga, hogy Széchenyinél tisztelegjen.

Egész esztendőn át a Meyer-féle *Rückblick*-re adandó válaszon dolgozik. A gróf fia, Béla, Londonba csempészi a kéziratot; ott Rónay Jácint bencés szerzetes, honvéd tábori lelkész veszi gondjaiba, és gondoskodik német nyelvű kinyomtatásáról. A „sárga könyv" néven híressé vált válasz az 1859-es esztendő egyik szenzációja lett. Híre terjedt, hogy Széchenyi írta, bár a címlapon, német nyelven, mindössze ez a szöveg állt (magyar fordításban így hangzik):

„Egy pillantás a névtelen Visszapillantásra, mely 1857

október havában Bécsben bizalmas kör számára viszonylag kis példányszámban jelent meg. Egy magyartól."

Széchenyi kegyetlenül darabokra szedi a *Visszapillantás*-t, közölve, hogy mindezt azért kénytelen tenni, mert tart tőle: annak olvasói elhitték, „sikerült a szegény magyarokat a barbarizmus posványából kiragadni, melyben már századok óta fetrengenek, s melyből kimenekülni a maguk erején, erő és ügyesség hiányában, soha képesek nem lettek volna".

Pontról pontra minden egyes tételt, állítást cáfol, sőt ezen túlmegy – munkája jóval nagyobb terjedelmű, mint a pár ívet kitevő *Rückblick* – és szellemes, gunyoros, gyilkos pamfletet fogalmaz a Habsburg-dinasztia ellen. Még a csendőrök sem értik dolgukat, írja, mert oly gondosan idomított ebek, hogy már vadat sem tudnak üldözni, hanem csak apportírozni.

Adatanyagát tekintve az *Egy pillantás* nem hoz semmi lényeges újat; érvrendszere is ismerős már a Somssich-féle emlékirat óta; hangja és vakmerősége az, ami új és ami méltán kelt szenzációt. Ezen a hangon régóta nem mertek az uralkodóházzal beszélni, a magyar konzervatívok óvatos-alázatos beadványai térden állva elrebegett sóhajtások ehhez képest. Széchenyi még a régi hangot üti meg, amihez a cinikus és művelt Metternich körében voltak szokva. Ez a mostani gárda bumfordi hivatalnokagyával, sótlanságával, műveletlenségével, *„schlagfertig"*-ség híján válaszokat se tudott előterjeszteni,

csak konok dühvel hallgatott, és várta az alkalmat, hogy bosszút állhasson.

Ugyanekkor másfelől, a szélsőbal irányából is megszólalt egy új hang: Pesten a nyolcévnyi rejtőzéséből a tűzhely alól előbújt Táncsics Mihály zavarja a rendőrség meg a konzervatív nemzetmentők köreit. 1857-ben kapott kegyelmet annyi mással együtt; míg azonban a többiek előtt börtönkapuk nyíltak meg, addig Táncsics abból a házból lépett elő mosolyogva, ahol annyiszor keresték hiába, tűvé téve érte mindent padlástól pincéig.

„Köztudomásúvá lett, hogy a világosi fegyverlerakás óta végig itthon Pesten, saját házunkban tartózkodtam, és annyi motozás, kémkedés dacára föl nem födözhettek, ezt nekem a rendőrség meg nem tudta bocsátani, hanem megesküdött, hogy kegyetlenül megbűnhődtet érte.

Az Istennek szép ege alatt még jóformán körül sem nézhettem, s megkezdődött az inquisitio, vallatás. Legelőször is a kerületi rendőrségre hívattak föl, hol tudtomra adták, hogy valamiféle leirat érkezett felsőbb helyről, melynek átvétele végett a policájdirekcióhoz kell mennem, mert azt csak maga az udvari tanácsos, Prothmann fogja átadni. Ő ugyan elküldhette volna azt nekem, de színről színre akart látni, és nemcsak látni, hanem a lelkemből olvasni is. A nekem szóló iratot felmutatta ugyan, de még át nem adta, mert célja volt hozzá járatni különféle ürügyek alatt, hogy alkalma legyen engem minél jobban kiismerni, s mindannyi-

szor oktatással kegyeskedett szolgálni, hogy mihez tartsam magam.

Alig történt meg az első idézés a kerületi policájra, csakhamar hívattak újra s az iránt fogtak vallatásra, mondanám el hol, kinél tartózkodtam a forradalom óta az egész idő alatt: mit míveltem, kivel és minő összeköttetésben, viszonyban voltam? Eleinte azt hittem, minden további vallatásnak elejét veszem, ha azt mondom, hogy semmit sem fogok felelni, mert elmúlt esőnek nem kell köpönyeg, de mikor arról győződtem meg, hogy az efféle zaklatás, mindenféle ürügy alatt igen gyakran ismétlődhetik, határozottan felelém: önöknek nincs joguk ily kérdéseket intézni hozzám, ezzel maga a császár ellen vétenek, mert ő felsége a múltakra fátyolt vetett maga, és mások által is vettetni parancsolt.

Ily kérdésekkel nem álltak ugyan többé elő, de ki nem tudja, hogy a policájnak ezer módja van azt az embert szekírozni, akit szekírozni akar; és engem akart. Rövid idő múlva a rendőrség tudomásomra adta, hogy felsőbb engedély nélkül Budapest határterületéről távoznom nem szabad, s ha mégis távozni szükségessé válnék, mindannyiszor az illető helyen be kell jelentenem: hová, mennyi időre, mi célból, kinek társaságában akarok eltávozni. Nekem ugyan nem volt sürgős dolgom valahová elmenni, de ha lett volna is, nem kívánkozhattam a kegyes engedélyt igénybe venni, hanem inkább csak a kiszabott határok között kívántam maradni.

Régen fogamzott meg agyamban egy eszme, mit

rejtekemben érleltem meg és azt, kegyetlen viszonyaink közt is megvalósítani magamban elhatároztam. És midőn abban törném fejem, oly dolog adta elő magát, mi példanélküli: tudniillik mindjárt a forradalom után házainkat a kormány lefoglalta; feleségem benne lakott ugyan az egyik szobában és én is az illetők tudtán kívül annak falai közt rejtőzködtem, de a lakók a házban tartozásukat a kormányhoz szolgáltatták be, és egyszer egészen váratlanul csak jőnek ám az adóvégrehajtók, és előadják, hogy 1849-től fogva a házaktól járó adót senki sem róvta le, tehát azt fizessem le én! – Én – mondám – én fizessem le, holott a ház másnak birtokában volt, annak jövedelmét más vette föl? Sok igazságtalanságot hallottam életemben, de meg is értem, hanem ilyet nem soha. Ezt hallva lelkem annyira fölháborodott, miszerint azt hittem, hogy mindjárt megüt a guta, vagy megőrülök. E kínos helyzetemből Jókai Mór mentett meg, húsz pengő forintot adván e súlyos adótehertől való megszabadulhatásra, a többi adórész temérdek lótás-futás után kiegyenlíttetett, minthogy az illető közegek előtt határozottan némileg fenyegetően kijelentettem, hogy ha ez igaztalanul fizetett adónak még e fennmaradt részét is nekem kell lefizetnem, oly botrányt csinálok a sajtóban, amilyet még nem látott a világ.

Arra térek át, mit fölebb említettem, hogy agyamban régen megfogamzott: a művésznövelde. Mikor az ötvenes években mind ingatlan vagyo-

nunkat, két házacskát a telkekkel együtt, mind ingóságunkat elvették, a művésznövelde megvalósításához kötött reményem természetesen elenyészett, de visszaadatván az alap, a lehetőség megvolt, tehát bennem a remény újra életre ébredt. A terv csalhatatlannak látszott, kérvényt nyújtottam be tehát a policájdirekcióhoz, hogy engedtessék meg nekem fél holdnyi kettős telkemen művészi intézetet nyitni, illetőleg előbb alapítani.

Nem tápláltam ugyan vérmes reményeket arra nézve, hogy megengedjék (más valakinek ugyan nem tagadták volna meg, mint utóbb velem megértették), de mégis készültem hozzá. Greguss Ágost és Gyulai Pál barátaimat kértem, vállalnának magántanári állást a leendő intézetben; ők készséggel ajánlkoztak. E mellett a tervnek rövid kivonatát, ha jól emlékezem, a »Magyar sajtó« szerkesztőjének, Hajnik Károlynak át adtam közlés végett, mit azonban nem nyomatott ki, azt hozván fel okul, hogy jobb lesz előbb ő felségének egy újabb kegyelmi tényét bevárni (ezek voltak saját szavai).

Nem engedték meg az intézetet megnyitni.

Nem lévén semmi keresetem, készséggel fogadtam Magyar Mihály ajánlatát, hogy az általa kiadott »Kalauz« című hetilapot szerkesszem, de csak oly feltétel alatt, hogy az ő neve álljon rajta, mint szerkesztőé, mert az én nevem alatt a policájdirekció meg nem engedné. Szerződéjül havonként 10 frtot ígért, de soha egy krajcárt sem adott, állítása szerint nem adhatott, pedig nemcsak szerkesztet-

tem a lapot, hanem nagyrészben tartalmát is én írtam."

Táncsics zaklatásának igazi oka persze nem a rendőrség bosszúja, hanem jóval inkább az volt, hogy tudták: szocialista röpiratokon dolgozik, és azokat ki is akarja adni. S valóban: bár elkészült mind a *Mik a vörös republikánusok és mit akarnak?* című röpirat, mind pedig a *Hét nemzetiség szövetsége*, mely egy kelet- és közép-európai népeket összefogó államszövetség gondolatát veti fel, egyik se jelenhetett meg Táncsics életében. 1858-ban csupán a *Bordács Elek, a gyalogárendás* című munkája látott napvilágot Emich Gusztáv jóvoltából. Ez az irányregénye, mint maga írja, „nem örvendett kelendőségnek, mert azok a földmívesek, kiknek számára ezt írtam, nem igen értesülhettek megjelenése felől: azon úriemberek pedig, kik előbb buzgólkodtak ilyféle könyvek terjesztésétől, az én kárhoztatott nevemtől visszariadtak...".

A könyvesboltok kínálata 1858-tól jelentősen tágult, s ha mindehhez a külföldről becsempészett kiadványokat is odaszámítjuk, a rendőrségnek az *Egy pillantás*-tól a *Bordács Elek*-ig kellett művekre és olvasóikra figyelnie; hol vannak a régi szép idők, mikor a cenzúra az előre beküldött cikkekből kellett hogy ezt-azt kihúzassa...

Hát még, ha tudnák, mi készül a csöndes írószobákban!

Madách Imre *A civilizátor*-t veti papírra, az *Egy pillantás*-nak ezt a drámai megfelelőjét. A németesí-

tők nevezgették magukat szívesen civilizátoroknak, s ilyen német civilizátor falusi kalandjairól szól a vitriolba mártott tollal írt színjáték. „Aki tanul, őrizkedjék akármit is megtudni," közli Stroom a hitvallását, büszkén hirdetvén, hogy „keletre hordom áldását nyugotnak". – „Csak egy van, mit mindennek tudni kell: adót fizetni engedelmesen." – „Az államban eszünk nekünk elég van." Oly politikai rendszerre van szükség, hirdeti a civilizátor, melyben minden ész „butává nemesül".

Azért majdnem bizonyos, hogy Madách is a *Rückblick*-re felelt szatirikus drámájával, mert egy 1861-ben publikált képviselőházi beszédében többek között ezt mondotta: „Bach, a democratico-absolut kormányforma feltalálója, *Rückblick*-jében *civilizátori eredményeit* tálalta a világ elé..."

Ekkora hűhó egy 78 lapos vékony könyvért, mely mindössze 500 példányban látott napvilágot! Ha Bach tudja, milyen gyümölcsöt hoz pompásnak látszó ötlete (hogy a *Blutbéni*-vel a magyarországi politikát igazoló dolgozatot írasson) – bizonyára eltekint a vállalkozás kivitelezésétől.

Az irodalmi élet is egyre elevenebb, egyre támadóbb; egy éven belül három versgyűjtemény is megjelenik, teli rebellis költeményekkel. Ilyen antológiák azért veszedelmesek, mert míg egy-egy verseskötet csak a szerzőjének világfelfogását tükrözi, addig egy gyűjtemény hajlamos arról árulkodni, hogy ebben a tartománnyá degradált országban minden jobb költő a rebellió híve. Vajda János

Nemzeti lant-ja, Boross Mihály *Bokrétá*-ja, s a különben sokat fontolgató, óvatos Hartleben-nél megjelent *Gyöngyök és virágok* a dinasztia elleni uszítás jegyében fogantak. Hogy a cenzúra fáradt-e el, vagy a nemzetközi helyzet ismeretében felülről jött utasítás, hogy engedjék kicsit kisüvíteni a gőzt a szelepeken: nem tudható, de tény, hogy például a *Gyöngyök és virágok a magyar költészetből* ismeretlen szerkesztője Petőfi *A hazáról*, *A magyar nemzet*, az *Egy gondolat bánt engemet* című költeményeit; Gyulaitól a *Hadnagy uram*-at és a *Szüreten*-t, Tompától *A madár fiaihoz*-t hozza és még számtalan, szinte agresszíven dinasztiaellenes verset. Nemcsak bátorság ez; több: kemény és elszánt céltudatosság.

Vegyük ehhez azt a maga korában nem csekély szenzációt, hogy a Patikáros Ferkó néven ismert Dudás Ferenc rajongott cigányprímás 1858-ban megnősülvén (Boka Rózsit, a debreceni prímás leányát vette feleségül) akkora dínomdánomot csapott, s ezen annyi rebellis nótát húzott és húzatott, hogy a spicliknek is kétfelé állt a fülük tőle. Furcsa, de ez is idetartozik, ebbe a könyvbe, ennek legalább egyik bekezdésébe; tudniillik soha a cigányzenének nevezett muzsika nem képviselt akkora erőt, mint mostanában, megtestesítvén a nemzeti függetlenség eszméjét sok olvasni nem szerető, gondolkodni rest, amúgy derék kurtanemes és gazdag paraszt körében. Mert ne feledjük, hogy Vahot Imre, Lisznyai Damó Kálmán és – hallj csudát! – a szigorú Erdélyi János professzor, műítész voltak a

vőfélyek. Liszt Ferenc 1856-ban „evésről-ivásról megfeledkezve" hallgatta Patikáros Ferkót. Boka Károlyról meg az a hír járta, hogy dalai „körülbelül azt a hatást teszik, mint Arany János balladái". Sárosi Bálint, akitől ezeket az adatokat vettük, „*Cigányzene...*" című könyvében egy kortársat idéz, érzékeltetni kívánván a mai olvasóval a kor hangulatát:

„E halotti csöndben... csak a zene szólt még; az igaz, hogy... megrendszabályozva..., de szólhatott mégis olykor-olykor a szegény magyar emberhez, vigasztalva, bátorítva őt a levertség, a csüggedés napjaiban. Épp a szigorú tilalmazás miatt volt élvezet az eltiltott Rákóczi-, Kossuth-, Klapka-indulókat, a *Szózat*-ot hallgatni... Soha nem felejthetem el azt a mély benyomást, melyet a Klapka-induló egy alkalommal reám tett. Szép holdvilágos este a mostani korzó al-dunai részén járkálva, a mély csendben egyszerre hegedű- s harsány trombitaszóval megzendül a Klapka-induló, s a vén Gellérthegy a harsogó zenét ugyancsak hatalmasan visszhangozza. A vakmerő banda egy még vakmerőbb szatócs boltja előtt húzta, aki boltja ajtajában összefont karokkal, kihívó daccal állt. E szokatlan zaj csakhamar fölverte s összecsődíté a fél várost; de fölverte a rendőrséget is, mely nem csak a rebellis szatócsot, de az összecsődült tömegből is többeket befogott."

Jellegzetes kép: összefont karokkal álló boltos a mai Belgrád rakpart egyik földszintes háza előtt,

muzsikáló cigányzenészek, csődület, holdvilág, dac, káromkodó rendőrök... De nemcsak ez volt az akkori, a régi Pest.

Szinte sohasem emlegetjük, hogy ez a rebellis Pest nem csupán magyar szerzőknek volt hálás olvasója. Büszkén írhatjuk, hogy a kor kedvelt és ma klasszikusnak számító osztrák írója, Adalbert Stifter Pesten talált kiadóra: novelláit, regényeit Landerer és Heckenast publikálta, itt, nálunk volt első megértő olvasótábora. Még Stifter összes műveinek 1963-as kiadása is külön feltünteti, hogy „Der hier wiedergegebene Text zu Stifters Bunten Steinen beruht auf dem Erstdruck, Pest, 1853". Ha most e német nyelvű Gárdonyi Géza elbeszéléseit fellapozzuk – (Stifter néptanító volt Ausztriában) –, csöndes, kicsit bánatos és mégis sejtelmesen, borongósan baljós hangulatú novelláiban a bosszúszomj, a harag, a büntetés, a háború embertelenségének és ostobaságának megvető elutasítását találjuk.

Egy 48 következményeibe belekeseredett, az emberi munkát becsülő, a lármát kerülő, szorgalmat értékelő író talált kiadóra az önkényuralom fullasztó csöndjétől megült Pest városában. És ha szorgosan utánanéznénk, találnánk más ilyen irodalmi meglepetéseket is. Vajon hány osztrák író „emigrált" még ilyen burkolt formában a gyarmattá nyilvánított Magyarország nyomdáiba?

Mint ahogyan a magyar írókra is hatott a kor német nyelvű irodalma, a liberális bécsi sajtó hangja, Bécsben játszott színművek stílusa. Vajda János

Ildikó-ján is megérződik a maradi osztrák körök által nem kedvelt Hebbel hatása. Tagadhatatlan, hogy a bécsi, a prágai és a német 48 sok értéke maradt meg hol lappangva, hol burkoltan, hol nyíltabban és a betiltást is vállalón a birodalom német nyelvű kiadványaiban; tagadhatatlan, hogy ez a hazánk iránt rokonszenvet érző, de mindenfajta nemzeti nagyhangúságot megvető légkör a szó jó, előremutató és haladó értelmében kedvezőn és termékenyítőleg hatott a magyar közéletre. A könyveket nem ismerő, műveletlen és rosszindulatú császári hivatalnok-bürokrácia mögött felvilágosult és haladni vágyó tömegek álltak kézfogásra készen; de ez a kézfogás csak egyszerű emberi gesztusként válhatott valóra, mindenfajta zászlólengetés nélkül. A fokost meg a „*Megvirrad még valaha, nem lesz mindig éjszaka*" kezdetű dalt nyúzó hegedűt előbb le kellett tenni a kézből.

Erre a gesztusra vállalkozott elvbarátai nevében Vajda János, amikor cikkeiben, társasági beszélgetéseiben, verseiben és szerkesztői működésében azokat a gondolatokat fogalmazgatta, melyek ugyan majd csak 1862-ben jelennek meg (s akkor is álnéven és az egyik Németországban: *Önbírálat; Polgárosodás*), de melyek már most ott élnek különböző írásaiban, s ezért, mint ezekre az évekre örvendetesen jellemző megnyilvánulásra, most emlékezünk.

„Mikor jön el az a megváltó szellem, aki lovagostorával végigvágván a zöld asztalokon, s besoroztat

minden szózaténeklő táblabírót", kérdezi Vajda ingerülten, s ettől kezdve oly fölényes érveléssel, s oly fájón durva mozdulattal tépi föl az újrakötözendő – mert különben az évek óta nem cserélt kötés alatt elgennyedéssel fenyegető – sebet; oly fölényes érveléssel söpör félre mindenféle hamis nemzeti lelkendezést, hideglelős sírvavigadást, hogy nem csudálhatjuk a nemzeti jelleg megtartásának ürügyén minden régi rosszat is megtartani vágyó körök és osztályok dühét s botránkozását. „Cselekvő politika helyett megint a merev tagadást választjuk, tehát haladás helyett hátramenést." – „A hazafájdalom olyan jó ürügy!" – „Nemzeti beteglétünk egyik főoka nem külviszonyokban, de magunkban van; azon magunknak kell és lehet most is, minden körülmények között segíteni." – „Tegyük legelsőbb és főbb gondunk tárgyává a polgárosuló műveltséget." – „Ha nemzeti újjászületésünk feladványának gordiusi csomóját karddal nem vághatjuk ketté, amit 99 egyéb ok mellett különösen azért sem tehetünk, mert *nincsen kardunk:* más módról kell gondoskodnunk... ezen Ariadne fonál, ezen üdvözítő eszme a polgárosodás eszméje."

Ezek azok a gondolatok, melyek valóban kivezethették a nemzetet mind a császári önkény szorításából, mind az örökös gyász lélekbénító passzivitásából.

Vajda azt sem titkolja, hogy – elismeréssel adózván néhány mintaszerűen gazdálkodó, felvilágosult és hazaszerető főnemesünknek – nem hajlandó elfo-

gadni az arisztokráciát vezető rétegnek, pusztán azért, mert az hirtelenében rádöbbent magyar mivoltára, miután az udvar nem óhajtá társaságukat; kemény szavakkal fakad ki ellenük:

„Mindnyájan ismerjük azokat a neveket, hiszen országos hírre és dicsőségre vergődtek, amelyek tulajdonosai más országban a közmegvetés tárgyai lehettek volna korhely, kicsapongó életmódjuk, idő- és pénzpazarló semmirekellőségük, műveletlen vadságuk miatt... És ezen emberek, akiknek kultusza a baromiság, liberalizmusa a fajtalankodó erkölcstelenség, kiknek napirendjük... az egymást asztal alá ivó részegeskedés, egyik lakomárul a másikra való csavargás és eközben nemes hóbortbóli drága lóagyonhajtás; kiknek szenvedélyük a kártya s komiko-tragikus végük a tönkrejutás: ezen emberek nálunk népszerűek, híresek, a nők előtt eszmények... és ami a leggonoszabb jel az egészben: ez emberek jó hazafiaknak is tartatnak..."

Ilyen körök – kesereg Vajda – terjesztik a hamis vágyálmot, hogy hazánkat majd külföldről fogják megmenteni, nekünk elég „passzív rezisztenciánkkal" sírva vigadnunk, s emiatt a közvélemény egy része egyébre se vár, mint hogy „az angol hajóhad partraszálljon Debrecennél", vagy hogy „Garibaldi léghajó-sereggel" érkezzék felszabadításunkra. Ha a császári elnyomás kicsit rugalmasabb, s a dohánymonopóliumot eltörlik, talán az egész nemzet lelkes üdvrivalgása közepette „magyar sereggel lehetne kiverni a katonátlan olaszt Európából"...

Jobban tennénk tehát, ha felhagynánk a máris kellemetlenül ébredező türelmetlen nacionalizmussal: „Szegény tót vagy német gyereket már az iskolában csúfolják, a zsidót utálják, üldözik, míg hazafi ripőkjeink azzal dicsekszenek, hogy a hét vezértől származnak egyenesen."

Ezeken az állapotokon csak a művelődés segít. „Fődolog, hogy jól értelmezzük a népnevelést, s ne csupán az olvasás-írás képességét értsük alatta... A művelődés célja... az erkölcsök nemesbülése, a kor szelleméhez alkalmazkodás képessége." – „A magyar pór hazafi érzése nagyobb, mélyebb, önzetlenebb, mint magáé a magyar nemesé volt a legutóbbi századokban. E hazafi érzés roppant, világot érő tőke, ezzel mindent lehet nyerni, csak érteni kell ennek húrjait hangolni. A legelvetemültebb magyar betyár, útonálló rabló, ha nemzeti érzésére hatni bírtál, visszaadja pénzedet; és mi kiadjuk e hasonlíthatatlan nép nevelését kezünkből... Elég istentelenség e hon nemességének eddigi szenvtelensége, mely önmaga és e nép művelését ennyire elhanyagolta."

És most a legfájóbb igazság: az álhazafiak a joggal gyűlölt elnyomók által behozott korszerű intézményeket is elsorvasztják.

„A gyűlölt civilizátor nekiáll e szaharának, méricskéli, telekkönyvezi, rendbeszedését, tagosítását sürgeti, utakat csinál; és mi feljajdulunk tompa fájdalommal, siratva a puszták vadon költészetét, s kész a fogós frázis, hogy láncba verik a szabad föl-

det, s bezzeg van ellenszenv, gyűlölet a közgazdászat ez égetően szükséges elemi intézkedései iránt, melyeket már réges-rég magunknak kellett volna végrehajtanunk. Az igaz, hogy a hatalom, mely ezt végrehajtatá, népszerűtlen, sőt gyűlöletes germanizáló szándéklatai végett; ámde... ha személyt gyűlölünk, ne tiporjunk lábbal puszta dacból oly elveket is, melyeket mint legüdvösebbeket ajánlanunk kellene, ha versben nem, hát prózában, s iskolában, templomban egyaránt."

Bár – ismét hangsúlyoznunk kell – e gondolatok először 1862-ben kerültek kinyomtatásra, mégis kétségtelen s filológiailag bizonyítható, hogy már 1857–58 körül éltek Vajdában és több kortársában. Jó jel ez, a haladni vágyás jele. Bizonysága, hogy a nemzetet ért súlyos csapások alatt sem tört meg a megújulni, a haladni vágyás életbenmaradásunkhoz szükséges eszméje. Ezt az eszmét pedig nem Bach, Thun és mások ténykedéséből tanulva, nem is a kényszerűséget felismerő Kemény Zsigmond nyomán haladva, hanem Széchenyiből meríté Vajda. Könyvei élére is Széchenyi-idézeteket nyomtattatott, például ezt: „Jobb utakat, műveltebb mezőket, serényebb kereskedést... nagyobb kultúrát... nemesb patriotizmust, több polgári erényt." *(Hitel)*

Ez tehát, ennyiből, az ötvenes évek második felének örvendetes jelensége. Mivel azonban elszigetelt jelenség maradt, s a részeg dalidókon harsogott

műhazafiság dudvája elnyomta közéletünk e magányos palántáit, mégis sajnálkoznunk kell.

Vajda Jánosból lehetett volna a maga korának szellemi vezére, Kazinczyja; minden emberkerülő magányossága, morcos medvetermészete mellett és ellenére is megvolt benne a képesség ilyen vezető szerepre. Lapja is volt, ami nagy közvéleményformáló erő, s az általa szerkesztett *Nővilág* szívesen olvasott, kedvelt és színvonalas hetiközlöny hírében állt. Hogy mégsem lett kora Kazinczyja – e tény inkább kortársaira vet árnyékot, s nem kis mértékben ránk, az utókorra is, hiszen a Gina-versek költőjében ma is hajlamosak vagyunk pusztán a nagy tehetségű különcöt értékelni. Érdekes, mondhatni meglepő, hogy Bóka László úttörő érdemű, 1941-es Vajda-monográfiája előtt éppen Szekfű Gyula ismerte fel és méltatta Vajda kultúrpolitikai jelentőségét:

„Vajda János nemzetnevelő működése csekély következésű, de meg kell említenünk, mert Széchenyi erkölcsi hatását tetőpontján mutatja be... A nemzet kardinális bűnei felsorolásában Vajda hangja még Széchenyinél is élesebb... Vajda Jánosban, Széchenyihez hasonlóan, a magyarság halhatatlan lelke szólal meg, keresve az erkölcsi megtisztulás tüskés és göröngyös ösvényeit." (*Három nemzedék*, 1920.)

Bóka aztán, s nyomában Vajda más jeles méltatói, így Komlós Aladár, megfelelően értékelték Vajda *Önbírálat*-át. Ami azonban nem változtat a

szomorú tényen, hogy korának jelesei, Gyulai Pállal az élen, nevetségessé tették, s azt sem túlzás mondani, hogy üldözték. Majdnem pontosan ugyanazok, akik Jókai *Dózsa György*-ét is pocskondiázták – nem dramaturgiai hibái, hanem szemlélete miatt.

> . . . mint a pokróc, durva és goromba
> Rug jobbra-balra, mint a vad lovak,
> És közbe-közbe szitkok hangzanak.
> Mi tenta tollán és kedélyiben,
> Mindent, de mindent nemzetére ken.
> S beszél tovább, mit úgy imitt-amott
> Széchenyiből csak összelophatott. . .

Gyulai Pál írta ezt a verselményt Vajda *Önbírálat*-áról; lám, a szigorú esztéta, ha ártani akart, szívesen leszállt a Parnasszusról.

Mindebből következik, hogy 1858 táján, amikor a Habsburg–Lotharingiai ház hatalma ismét inogni kezdett, s amikor mód nyílt haladottabb magyar körök okos, megfontolt lépéseire – akkor a közvélemény képviselői megrekedtek a felszínes magyarkodásnál, megelégedve azzal a valóban nem csekély, sőt nagy eredménnyel, hogy nyelvünk él, felvirult, nem sikerült kiirtani; de semmiképpen sem óhajtván tovább lépni a társadalmi haladás útján. Sőt: azt a bűnt követték el, hogy mindazt, ami a császári kormányzat intézkedései között hasznosnak és

előrevivőnek bizonyult, pusztán mert császári intézkedés, kárhoztatták, és sikerét akadályozták.

Mindennek majd csak később, a kiegyezés után érződik végzetes hatása; itt, most és ekkor egyelőre annyit állapíthatunk meg, hogy az elnyomott Magyarországon megszólalt egy hordószónoki hazafiaskodással szakítani vágyó, a nemzet érdekeit őszintén képviselő, haladni szándékozó hang, s ennek is széles skálája volt, az újra erőre kapó Széchenyi Istvántól Táncsics Mihályig és Vajda Jánosig.

8. Szép délibábok elfutó kora

Az újévi fogadás a szokásos pompával zajlott. Pezsgőspoharak, koccintások, párszavas felköszöntők. Kellemes hangulat. A diplomaták üdvözlik III. Napóleon császárt. Párizs élvezi a telet, az életet, a növekvő francia hatalmat.

Joseph Alexander Hübner báró, a Habsburg-birodalom párizsi nagykövete, régi hivatásos diplomata, aki hosszú évek óta él itt Párizsban, s ezért Bécsben azt hiszik róla, hogy mindent tud, gyanútlan mosollyal áll vagy inkább ácsorog követtársai koszorújában, amikor a kecskeszakállas, piperkőcségében elegáns császár váratlanul egy hihetetlen mondatot fűz udvarias szóözönébe: „*Franciaország viszonya Ausztriához már nem olyan jó, mint a múltban.*" Jól hallotta? Nem olyan jó? És a múltban? A jó viszony tehát a múlté?

Mások is hallják a császár szavait. Morajlás, összehajló fejek, jelentőségteljes pillantások, Hübner nem talál szavakat zavarában.

Ferenc József megértette a nem is nagyon burkolt üzenetet; tudta, hogy ez előbb-utóbb háborút jelent. S ha háborút, csak Itália vonatkozásában. A franciák tehát megelégelték a dinasztia lombardiai uralmát, s nyilván támogatni szándékoznak a szárd királyság olaszait.

Hadüzenet azonban nem jött, se Torinóból, se Párizsból. Vészjósló nyugalom.

Ki veszíti el előbb a fejét?

Napóleon jól számított, Camillo Cavour gróffal, a torinói olasz király miniszterével már mindenben megegyezett.

Ferenc József veszítette el hamarabb a türelmét, és abban az ezúttal hamis hitben ringatva magát, hogy aki kezdeményez, az győz: tudván, hogy a kenyértörésre előbb-utóbb amúgy is sor kerül hadat üzent a Szárd Királyságnak.

Az olaszok és francia szövetségeseik csak erre vártak.

Ferenc József lépéshátrányba került. Ő a hadat üzenő fél, ő a támadó, ő a békebontó. Nem elég neki a birtokolt, lázongó Lombardia, még Torino is kell, egészen a francia határig.

Ezt a könnyelmű lépést még a szívesen hazardírozó Schwarzenberg herceg se javasolta volna.

Most azonban, 1859 áprilisának végén, Ferenc József már hosszú ideje önmaga miniszterelnöke. Döntéseiben Grünnére és társaira hallgat; hadseregében vakon bízik, feledve, hogy 1849-ben sem a császári csapatok előtt tették le a magyarok a fegyvert.

Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter lemond; a sebtében utódául kinevezett Johann Bernhard Rechberg gróf a lombardiai helyzetet ugyan jól ismeri, mert 1855 óta az ottani polgári közigazgatás irányítója, de a diplomáciá-

ban járatlan. A német államok támogatását sem képes biztosítani. Azok kárörvendve figyelik az eseményeket, különösen az egyre inkább riválissá előlépő Poroszország.

Radetzky tábornagy halott; Hess tábornok pedig, a vezérkari főnök, a legtehetségesebb osztrák hadvezér, Radetzky győzelmeinek megtervezője, félre van állítva.

Friedrich Engels véleménye:

„Hess polgári származású, és nem szíveli azt a reakciós, jezsuitabarát nemes klikket, amely Ferenc József kamarilláját alkotja. A Grünne–Thun–Bach triumvirátus a gyenge Ferenc Józsefet, aki Grünnével együtt egy fura és Hess által keserűen megbírált hadműveleti tervet dolgozott ki, az öreg stratéga ellen uszította; így a hígvelejű Gyulay maradt meg főparancsnoknak és az ő hadműveleti tervét – a Piemontba való betörést – fogadták el."

A cs. kir. csapatok 1859. április 29-én Pavia városánál átlépték a Ticino folyót s ezzel a lombardiai-császári és olasz-szárd határt. Gyulay Ferenc táborszernagy győzelmi jelentésekkel árasztotta el Bécset.

Így érkezett el a május.

És ez a május meghozta a bajt.

Először egy francia hadihajóraj tűnt fel a császáriak birtokában levő Velence közelében.

Aztán francia csapatok érkeztek az olasz királyságba, segítségül.

Aztán megérkezett Genovába maga III. Napóleon császár is.

Aztán Garibaldi megverte és űzőbe vette a császári csapatokat.

És ugyanitt, vagyis Genovában május 6-án megalakult a *Magyar Nemzeti Igazgatóság* Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György vezetésével. A Nemzeti Igazgatóság irányításával, az olasz királyi hadsereg alárendeltségében megalakult a *Magyar Sereg Olaszhonban* elnevezésű magyar légió. Parancsnokául az olasz király Ihász Dániel honvéd ezredest nevezi ki.

Torinóban, Genovában, Acquiban (a magyar légió állomáshelyén) nyüzsögnek a volt honvédtisztek. Párizsból (nemeskéri Kiss Miklós, Bethlen Gergely gróf), Svájcból (Czetz János), Jersey szigetéről (Perczel Móric, Perczel Miklós), Londonból (Szabó Imre, Vetter Antal), Sztambulból (Türr István, Tüköry Lajos), Svájcon át a dél-tiroli Bergamóból (gróf Teleki Sándor), Belgiumból (szandai Sréter Lajos), sőt Magyarországból (Krivátsy József, akit a Jubál–Mack-ügyben tartóztattak le, és most börtönéből kegyelemmel szabadulva itt terem) és a világ száz más tájékáról gyűlnek össze.

1859. július 8-án a Magyar Sereg Olaszhonban létszáma 3145 fő, ez a hó végére 3200-ra emelkedik. Helyőrsége Acqui (1. brigád, parancsnoka Ihász ezredes), Alessandria (itt Ihász egy zászlóalja van elhelyezve) és Asti (2. brigád, parancsnoka ne-

meskéri Kiss Miklós, helyettese Tüköry Lajos őrnagy).

De ne fussunk túl az időn. A magyar légió megalakulása feletti örvendezésünkben júliusig szaladtunk előre, holott hol vagyunk még a nyár közepétől!

Május van, a hadműveletek java el se kezdődött, és jobb, ha mindjárt bevalljuk, hogy a magyar légiónak nem jutott harci szerep ebben a rövid háborúban. Az olasz királyi hadsereg nem szívesen osztozott a magyarokkal a dicsőségben, annál is kevésbé, mert a franciákkal úgyis osztoznia kellett. A magyar légió megalakulásának tehát csak erkölcsi jelentősége van, az azonban nagy, hiszen egyfelől látható, hogy az első szóra tényleg a világ minden tájáról sereglettek össze a volt honvédek, akik tíz hosszú év után sem feledték a szabadságharc és a magyar függetlenség eszméit; sőt, nem egy közülük élete kockáztatásával a császári birodalomból szökött át Itáliába; másfelől az otthoni hangulatot erősen befolyásolta. (Később, egy év múlva, 1860-ban majd ismét szerepet játszik egy újonnan szervezett magyar alakulat Itália felszabadításában, Garibaldi seregében; akkor Vetter altábornagy lesz a parancsnok; de ez jelen munkánk témakörén kívül esik.)

Május van tehát, s Ferenc József tudja, hogy nagyon sok, talán minden ezen a háborún fog múlni. Kiáltványt intéz népeihez, ámde a magyar tartományokban felolvastatott kiáltvány több bosszúsá-

got okoz és több feladatot ró az amúgy is agyonterhelt csendőrségre, mintha el se hangzott volna. Nagykanizsán egy katonát azért kellett megbüntetni, mert mikor a császári szózatot elöljárója parancsára felolvasta, a kihirdetés után a papirost gondosan összehajtogatva, mintegy záradékul, a saját véleményét is hozzáfűzte:

„A fene egye meg aztat, aki ezt írta, csak nyúzzák mindég a szegény népet."

Arany László, aki 1859-ben tizenöt éves kamasz volt, *A délibábok hősé*-ben (1872) keserű gúnnyal jellemzi az ország hangulatát:

> Fonák időszak volt ez a magyarra!
> Nem sírva vigadt, de ujjongva sírt;
> Ön-fiait ölé a harc viharja
> S itthon örömmel várt felőle hírt
> S míg a harctért saját vérünk takarja
> Úgy megvigadt, hogy könnyével se bírt:
> „Hurráh, megint egy csatánk veszett el,
> Bár benne tizezer magyar esett el."

Tízezer magyar esett el... Nem túlzás a szám, s az sem túlzás, hogy – noha tényleg magyar katonák tízezrei kényszerültek sorkatonaként Itáliában harcolni – az országlakosság kívánta a császári seregek pusztulását, s valóban mindenki örült a vesztett csatákról érkező híreknek. Hiszen ezzel is gyöngül a császár, s ha még szétesne a birodalom is...

Sajnos, Napóleon császár személyesen gondosko-

dott róla, hogy ne essen szét a Habsburg-birodalom. Pedig valóban közel állt hozzá.

Miután Ferenc József május 13-án ingerülten rázta le a nála ismét követelőleg fellépő Apponyi grófot, aki szerint ez az utolsó idő, hogy a magyar ügyeket békében rendezhessék, és, mint Ferenc József másnap Kempennek felháborodottan említette, szemtelenül követelte, „vezessék be a magyart mint hivatalos nyelvet, és nevezzenek ki magyar köztisztviselőket"; tehát miután ezt a bosszúságát lerázta magáról, a császár a hónap végén elutazott Itáliába.

Itt először csak figyelt, szemlélt, szalutált, kitüntetett, vállakat veregetett; aztán kezdett beleszólni a hadműveleti tervekbe, úgyhogy végül senki se tudta, kinek engedelmeskedjék: Gyulaynak-e vagy a császárnak? Végül, miután őfelsége úgy ítélte meg a helyzetet, hogy most már nem lehet kétséges a győzelem, a babérokat learatandó, június 16-án leváltotta Gyulayt, és személyesen vette át a fővezényletet.

Milánó ekkor már az olaszok és a franciák kezén volt. Nem telt bele nyolc nap, és a felséges császár 1859. június 24-én a Verona és Brescia között félúton a Garda-tó közelében fekvő Solferino falucska közelében döntő vereséget szenvedett. A napóleoni háborúk óta ez volt a század legvéresebb csatája. Reggeltől sötétedésig tartott. Mikor a nyári zivatar alkonyattájt rázúdult a máskor oly békés olasz tájra, harmincezer halott hevert a csatatéren. Franci-

ák, olaszok és a Habsburg császár katonái: osztrákok, csehek, magyarok. Az 52. gyalogezredből (dunántúli sorozású legénység) összesen 300 fő maradt életben.

Ön-fiait ölé a harc viharja
S itthon örömmel várt felőle hírt.

A Kempen rendőrminiszterhez befutott hangulatjelentés szerint „Buda és Pest lakossága örül az ellenség győzelmének. Példátlan eset a történelemben, hogy a közvélemény az ellenség győzelme felett ujjongjon. Ilyesmi csak velejéig romlott kormányzat alatt eshet meg, mondogatják, különben képtelenség lenne, hogy egy nép saját kormányzati rendszere háború általi megbuktatásának örvendjen. Amennyiben Ausztria most megsemmisül, akkor ez úgy kerül feljegyzésre a történelemben, hogy Ferenc József alatt az állapotok odáig romlottak, hogy a népek saját államuk bukását és az ellenség általi meghódítását kívánták. Még néhány ilyen csata, és a franciák Pesten vannak..."

Ilyen és hasonló sorok olvastán az embernek az a bizonytalan érzése támad, mintha maga a jelentéstevő is bizonyos kárörömmel és cinkos egyetértéssel fogalmazta volna jelentését...

A kárörömre különben minden ok megvolt; Európa derült az öntelt ifjú császár balfogásain.

Engels, a kortárs, így összegezte véleményét:

„Amilyen ragyogóan viselkednek a csapatok a

túlerővel szemben, olyan szánalmas megint a vezetésük. Határozatlanság, ingatagság, ellentmondó parancsok, mintha a csapatokat éppenséggel szándékosan akarnák demoralizálni – ez az, amivel Ferenc József három nap alatt jóvátehetetlenül lejáratta magát hadserege szemében. Siralmasabbat el sem lehet gondolni, mint ezt az arrogáns ifjoncot, aki nekiáll hadsereget vezényelni, és aki mint szélben a nád, a legellentmondóbb befolyásoknak enged; ma az öreg Hessnek fogad szót, hogy holnap megint Grünne úr ellenkező tanácsára hallgasson; ma visszavonul, és holnap hirtelen támad, és egyáltalán: maga se tudja soha, mit akar."

Sárosi Gyula, aki nemrég szabadult a börtönből, szertelen örömében nem férvén bőrébe, a solferinói vereség hírére verset írt arról, hogy az éppen ekkor, 1859-ben tért hódító párizsi divatszoknya, az abroncsokkal kifeszített, széles krinolin határokat nem ismerve eljutván Pestre, nyomában megérkezik majd a francia hadsereg is:

Meddig fog még uralkodni
A fekete-sárga szin?
Ütő nélkül beharangoz
Annak majd a krinolin.

Sárosit persze ismét letartóztatták, majd több derültséget, mint szigort árasztó tárgyalások után, melyeken a *Krinolin-vers* mélyebb értelme boncoltatott, Svejk szülővárosába, Budejovicéba internál-

ták; Mikszáth szavaival élve „ki lett csukva az országból".

Július 9-re Ferenc József belátta, hogy visszavonhatatlanul megverték. Mielőtt a legrosszabb bekövetkezhetett volna, személyesen találkozott Napóleon császárral.

Amilyen ügyetlenül irányította Ferenc József a csatákat, oly ügyesen tervezte meg ezt a „csúcstalálkozót" a Verona melletti Villafranca városkában. Kikapcsolva az olasz királyt – mely miatt Cavour miniszterelnök le is mondott –, közvetlenül Napóleonnal egyezkedett, egyik császár a másikkal; az ötvenegy éves, sokat próbált, kalandortermészetét soha titkolni nem tudó világfi és a huszonkilenc éves, gőgtől és szégyentől merev katonauralkodó, aki hiába járt éjjel-nappal uniformisban, hiába alakította át birodalmát katona-hitbizománnyá, mégis vereséget szenvedett.

Az 1859. október 17-i zürichi békében a torinói olasz királyság megkapta Lombardiát Milánóval; a Habsburg-család viszont megtarthatta – (még néhány évig) – Velencét és környékét. Az olasz király viszont a francia segítség fejében kénytelen volt átengedni a franciáknak Nizza (Nice) városát és a nyugati Savoyát. Ferenc József jól járt az alkuval, mert ha a háború tovább folyik, Velencét is elveszíti; Napóleon jól járt, mert megkapta a földközi-tengeri riviéra nagy részét, és mert így nem nőhetett túl nagyra az olaszok szarva; egyelőre nem váltak vetélytársaivá. Végeredményben az olaszok

is jól jártak, hiszen nagy lépéssel jutottak közelebb az olasz egységhez, és az osztrákok, gyengeségük tudatában, a velencei területeken kénytelenek voltak enyhíteni uralmuk szigorán.

A magyar légió hazatérni vágyó katonái is *salvus conductus*-t kaptak: bántódás nélkül hazamehettek Magyarországra, ami több-kevesebb pontossággal meg is történt, bár katonai táviratok tucatjai hevernek a bécsi levéltárban, melyekben Degenfeld altábornagy hitetlenkedve kérdezi a császárt: valóban haza kell-e engednie ezeket a lázadókat és dezertőröket? Mert hazakerülve, mesélnek ám!

A birodalomban a feltartóztathatatlan bomlás jelei mutatkoztak. Kiderült például, hogy a hadsereg ellátási és utánpótlási zavarait hadseregszállítók sikkasztásai okozták; vizsgálat indult; a szálak a pénzügyminiszterig és Eynatten báró altábornagyig vezettek. Bruck pénzügyminiszter lemondott, majd öngyilkosságot követett el; Eynatten altábornagy is a halált választotta felelősségre vonás helyett. Kínos botrány!

Hát mégis igaza lett volna a magyar, cseh, és az osztrák ellenzéknek, hogy ez a rendszer – mint a csüggeteg lelkű besúgó is jelentette Pestről – velejéig rothadt? Hogy az a Bruck pénzügyminiszter, aki minden fillért kisajtolt a magyar tartományból, elsikkasztotta, a maga hasznára fordította az állam pénzét?

Ferenc József Bécsbe visszatérve levonta a konzekvenciákat, és az egyetlen lehetséges utat választ-

va, kicserélte kormányát és a birodalom felsőbb vezetését.

Szédületes bukások! Az ország lakossága nem győz ámulni és reménykedni. Mindenki távozik, akinek az elmúlt tíz esztendőhöz valami köze volt:

Alexander Freiherr von *Bach* belügyminiszter.

Johann *Kempen* Freiherr von Fichtenstamm csendőraltábornagy, rendőrminiszter.

Karl Graf *Grünne* altábornagy, őfelsége főhadsegéde.

Joseph *Prothmann* von Ostenegg, a buda-pesti cs. kir. rendőrség főnöke,

Karl Ludwig Freiherr von *Bruck* pénzügyminiszter, aki öngyilkos lett.

August Freiherr von *Eynatten* altábornagy, a hadsereg egyik ellátási főnöke, szintén öngyilkos lett.

Karl Ferdinand Graf *Buol*-Schauenstein külügyminiszter, lemondott.

És akik rég halottak! A gyűlölt *Schwarzenberg; Haynau*, akinek már csak iszonyú emléke kísért; *Jellačić*, aki a háború első hónapjában halt meg elborult elmével.

És ami a legfontosabb: őfelsége könyörtelenül meneszti unokabátyját, *Albrecht főherceget*, magyarországi helytartóját.

Helyébe egy pokróc-gorombaságú, de magát feltétlen császárhűsége mellett is magyarnak tekintő s magyarul szívesen beszélő tábornok kerül: Benedek Lajos táborszernagy.

Nincs mit örülnünk Benedeknek, de ha meggondoljuk, hogy egy vérbeli Habsburg főherceget váltott le...

Véget ért hát, a „Bach-korszak", amit azonban helyesebben fűzhetnénk inkább – ha már nevekhez ragaszkodunk – Albrecht főherceg nevéhez. Albrecht-korszak, Bach-korszak, Grünne-korszak, nevezzük bárminek, véget ért. Csak egy korszak nem ért véget: a Ferenc József-korszak.

De Ferenc József is változott. Még egyszer fog ilyen gyökeresen változni, Königrätz után, amikor a porosz király veri szét Csehország területén a Benedek táborszernagy vezényelte császári csapatokat. Solferino után így hitegette birodalma lakosságát:

„Sajnos, elkerülhetetlen volt, hogy Lombardia nagyobb része kiváljon a császárságból. Ezzel szemben jólesik szívemnek, hogy szeretett népeimnek ismét biztosíthatom a béke áldásait... s egész figyelmemet és gondoskodásomat ezután zavartalanul szentelhetem feladatom eredményes megoldására: hogy Ausztria belső jólétét és külső hatalmát gazdag szellemi és anyagi erőinek céltudatos fejlesztésével, valamint törvényhozásának és közigazgatásának időszerű javításával tartósan megalapozzam."

Annyi bizonyos, hogy remekül értett a könyörtelen személycserékhez. Szegény Kempen, csaknem megható, amint értetlenül kérdezi naplóját: mit vétett ő? Hát ezt érdemelte? „*Dank, und vom Haus*

Österreich?" – kérdi keserűen Wallensteinnel, illetve Schillerrel. A császár soha többé nem állt vele szóba, vele, aki naponta referált neki a legbizalmasabb ügyekről. És Grünne? Aki még öltözködött, mikor a császár tanácsot kérve már felkereste, és ő ingben-gatyában magyarázgatta őfelségének a teendőket? Grünnével sem áll szóba többé. És a főpapságot is távolabb tartja magától. És az anyukáját is, az élveteg, setétlelkű Zsófiát, akit szerencsére annyira lefoglal a menye utálata és az Erzsébet elleni intrika – „nem törődik a gyerekeivel, csak lovagol, meg folyton az a nagy flanc": még Solferino napjaiban is ezzel heccelte az ifjú férjet –, hogy már nem tud a régi erőbedobással gyűlölt magyarjai ellen ármánykodni.

Nem engedhet meg magának még egy ilyen vereséget. Valahogy szót kell érteni a birodalom lakosságával, ezekkel a magyarokkal is, akik, úgy látszik, kiirthatatlanok. Hát ha azok, fogjuk be a szenvedélyük termelte energiát a magunk vitorlájába. Jöjjön az a Szőgyény, Apponyi, Dessewffy, Szécsen...

Majd megegyezünk. Mit kívánnak? És én mit kérek ennek fejében?

Özönlenek a beadványok, emlékiratok. Kár rájuk szót vesztegetni. „*Tervezete egy hadjáratnak Ausztria belsejében, hogy az 1859. évi szerencsétlen háború következéseinek eleje vétessék és tartós erőhöz lehessen jutni*" (Dessewffy); *Offenes Promemoria; Zur ungarischen*

Frage (Hollán Ernő); *Die Sonderstellung Ungarns* (Eötvös).

Magyarok kellenek nektek? Kaptok magyar nevűt. Benedek se jó? Kaptok mást. Veszekedjetek, faljátok föl egymást. 1861. novemberétől 1865. július 18-ig gróf Pálffy Móric lovassági tábornok, cs. kir. kamarás, titkos tanácsos, Haynau egykori segédtisztje, volt csendőrtiszt a helytartó. A kiegyezés után ugyanez a Pálffy – akiről a *Pallas Lexikon* még életében azt írta, hogy „közönnyel intézte hazája szellemi életének elnyomását" – főrendiházi tag lett.

De hát ez más korszak, ez már a hatvanas évek. A „Bach-korszak"-ként emlékezetünkben maradt világnak vége. A magyar függetlenség változatlanul csak remény; de a magyar nyelv ügye győzött, a magyar nép ügye is, mert nem sikerült kiirtani, elnémetesíteni, kifárasztani, elcsüggeszteni, önkéntes halálba hajszolni.

Albrecht és Bach és Kempen és Grünne visszavonhatatlanul megbukott; a császár másként, kesztyűsebb kézzel kénytelen a magyar kérdéshez nyúlni.

Látszólag persze az 1859. nyári nagy örömmámor után mintha minden folytatódnék.

Eötvös Károly: „A honfiak szervezték a honvédezredeket a föld alatt. Ezt a mozgalmat Almássy-összeesküvésnek nevezte a katonai bíróság. Békássy nekem átadá azt a proklamációt, melyet a Turinban székelő magyar függetlenségi bizottmány adott

ki... S alig múlt két hét, én már fogoly voltam Komárom kazamatáiban. Nevemet így vezették be valami protokollumba: »veszélyes törekvésű politikai fegyenc«."

Eötvös Károly akkor még nem volt tizenkilenc éves.

Hogyan írta Arany László?

> Az ifjuság zajongva lelkesült
> S a kis diák, ha a földből kilátszott,
> Már harcba készült, fennen hordta orrát
> S daccal mulasztá el a német órát

De bárhogyan acsarkodjék is az immár magyar nevű rendőrminiszter (Hübner volt párizsi követ rövidéletű minisztersége után *Mecséry Károly)*, a régi világ visszahozhatatlanul eltűnt:

> Mert felpuffasztott nagy hatalma, mint a
> Kiszúrt degesz hólyag, úgy elfakadt
> Nem mentheté meg se szurony, se tinta,
> Egy jó szúrásra szörnyen meglohadt
> Belecsapott Solferino, Magenta
> S a büszke rendszerben szusz sem maradt
> *(Délibábok hőse)*

1859 decemberében a Nemzeti Múzeum dísztermében Hector Berlioz a *Rákóczi-induló*-t vezényli tomboló lelkesedés közepette – Solferino előtt ez elképzelhetetlen volt! –, a Hangászegylet pedig a Ze-

nedében Tinódi-dallamokat, Tinódi-szövegeket énekel.

A Párizsban élő Madarász Viktor hazaküldi *Hunyadi László siratása* című festményét, és a Műegylet tárlatán, éppen az észak-itáliai háború idején, óriási közérdeklődés kíséri. A *Hölgyfutár* műnyomatot készíttet a képről, ajándékul adva előfizetőinek, a *Vasárnapi Újság*-ban Jókai Mór méltatja. A *Napkelet* című lap szerint *„A teremtő lángész ismerhető fel"* Madarászban. A nagy hatású kép, mely a Nemzeti Galéria látogatóit ma is csöndre és meghökkent szemlélődésre készteti, egy nemzet tragédiáját ábrázolja a lefejezett s most halottsiratásra kitett Hunyadi László sorsában; a levágott fejet a testtől elválasztani látszó hatalmas kandeláber fénye sejtelmes homályt áraszt inkább, semmint világítana. Madarász képe iskolát teremtett; sorra születnek a történelmi tárgyú, de a jelen gondjait és feladatait ábrázoló képek; a huszonegy éves Wagner Sándor *Dugovics Titusz hősi önfeláldozása* című, nekünk ma már kicsit idegenszerűen akkurátusan kidolgozott „biedermeier-realizmussal" festett képe a mai szemlélővel is megérteti üzenetét.

Ezek a lelkes felszikrázások azonban ugyanilyen hamar el is lobbannak. Egyre több a múló mámort csiholó vers, kép, szónoklat. Még az összeesküvések is ilyenek.

Táncsics, akit természetesen megint lecsuknak, együtt ül Jókaival, a foglár, a *Denevér* Froschának kollégája, pohárka snapszra invitálja a rab urakat

(sohasem lehet tudni, mikor s merre fordul megint a világ!), mikor pedig 1860. december 30-án éjjel egy csapat Kossuthot éltető fiatalembert a Kálvin tér és a mai Rádai utca sarkánál a katonai rendőrség szét akar oszlatni, két rendőr panaszt tesz, hogy az előállított diákok megharapták őket.

S micsoda vívmány, hogy az erről szóló jelentés magyarul kerül megfogalmazásra, amiről Prothmann úr őméltósága alatt szó sem lehetett volna:

„A budapesti rendőrigazgatóság jelentése szerént, Pesten f. hó 30-án éjjeli 11 órakor egy csoport fiatalember lármázva, és »Éljen Kossuth, éljen Garibaldi« kiáltások közt a Kecskeméti utczától a Széna piaczon keresztül a Soroksári utczába vonult és ott a katonai rendőrség épülete előtt megállván, a kifüggesztett császári sas levételét lármázva követelte.

A katonai rendőrség figyelembe nem vett intő felszólítása után, befogatásokhoz kelle fogni, és pedig fegyveres erővel.

Ez alkalommal 4 szabó, 1 kárpitos, 1 asztalos és 1 esztergályoslegény, összesen 7 mesterlegény tartóztatott le, a többiek botok és fokosok hátrahagyásával futásnak eredtek.

Az elfogottak közül 3 könnyű sérülést, két rendőr katona pedig az ellenállóktól harapást szenvedett."

Ami viszont komoly, ami döntő fontosságú: ott még mindig és már megint lecsap a császári hatalom: a bécsi rendőrkapitány egy házkutatás után közli Széchenyivel, hogy nem kímélik tovább, mert

Széchenyi tökéletes épelméjűsége éppúgy kiderült, mint az, hogy ismét a nemzet egyik politikai vezetője; nem tekintheti többé menedéknek a szanatóriumot: vagy őrültekházába vagy börtönbe vezet az útja. Széchenyi, mindkettőt megelőzve, főbe lövi magát. Teleki Lászlót, az emigráció egyik vezetőjét, kétségkívül remekül kitervelt csellel, ami egy Kempen bámulatát is kivívhatta volna, a Szász Királyság fővárosában, Drezdában rabul ejtik...

Viszont 1858 óta itthon van a halálra ítélt Andrássy Gyula gróf, aki néhány év múlva miniszterelnök, majd a birodalom külügyminisztere lesz.

A legtöbb vihart a protestáns pátens néven emlegetett császári rendelet kavarta, ez volt a legkomolyabb fenyegetés és ezt győzte le a nemzet a leggyorsabban és legegységesebben. Amint azt Csohány János írja:

„A bécsi kormány a protestáns pátens bukásával elszenvedte Magyarországon központosító abszolutista rendszerének első nagy vereségét." Hozzátehetjük, hogy csak Solferino után kerülhetett sor ilyen vereségre. Ennek a császári rendeletnek az volt a lényege, hogy megszüntette a rebellisnek tartott magyarországi protestáns felekezetek önállóságát. Az általános tiltakozás természetesen ismét politikai mozgalommá vált; néhány tiltakozót fogságba vetettek, ami csak olaj volt a tűzre, s egyszersmind győzelem is, mert a lecsukottakat – köztük a császárhű Zsedényi Edét – rövidesen kénytelenek voltak szabadon bocsátani.

Scitovszky, akinek ügyességét már a mariazelli zarándoklattal kapcsolatban láttuk, megtalálta a módját, hogy a protestánsok iránt is rokonszenvét nyilvánítsa, a magyar haza iránti odaadását is tudtul adja, s egyben saját magát is ünnepeltethesse: 1859. november 6-án mondotta aranymiséjét, s ezen gróf Cziráky János, a Szent István Társulat elnöke – Albrecht főherceg, akkor még helytartó, jelenlétében – magyar nyelvű beszédet mondott, elszavalván a *Szózat*-ot, és mikor őt a főherceg emiatt megrótta, mondván, hogy egy császári titkos tanácsos hogy tehet ilyet, dacosan ezt felelé: *„Előbb voltam magyar, mint titkos tanácsos."*

De hát ezek már csak utózengései Solferinónak. Utózengései még akkor is, ha Ferenc József azt írta mamájának, hogy a vesztes olasz háború se izgatja annyira, mint a magyarországi helyzet...

Ma már tudjuk, hogy lehetett volna ezen a helyzeten jól s ügyesen lendíteni; úgy, ahogyan azt Vajda János tanácsolta, pontosabban tanácsolni fogja 1862-ben kiadott könyvében; szavalatok és *Szózat*-éneklés itt már nem segít. Annál is kevésbé, mert fölöslegesen mérgesíti az ügyünkkel sok tekintetben rokonszenvező liberális osztrák polgársággali viszonyunkat. Példa erre a Dessewffy és az Akadémia szervezte, egyébként gondosan előkészített Kazinczy-ünnep, melyről a *Presse* 1859. október 27-i száma lekicsinylőleg azt nyilatkozta, hogy ez a Kazinczy egy jelentéktelen figura, „a magyar nyelv körüli érdemeit is csak a legkevesebben gyanítot-

ták", és a magyarok mindenáron utánozni akarják a németek Schiller-jubileumát. Mire válaszul a *Pesti Napló* lebeszélte olvasóit arról, hogy a *Pressé*-t járassák; emiatt viszont lefoglalták a lap november 8-i számát. Méltatlan, csúnya civakodás.

Azért hozzuk szóba, mert ami 1850–55 között bátorság, sőt vakmerőség volt, s amire akkor egy Vörösmarty, egy Arany, egy Tompa vállalkozott, az ma csipkelődés csupán, még ha egy napra betiltanak is egy lapot. (Annál többen veszik, ha újra megjelenik.) Tovább kellene lépni; haladni a polgárosodás útján. Mocsáry Lajos, Vajda János, Kemény Zsigmond, Erdélyi János, de Jókai is – ha a *Dózsa György*-re gondolunk! – megütöttek ebben a rosszemlékezetű „Bach-korszakban" olyan hangokat, melyeknek tovább kellett volna zengeniök; de sajnos, belefulladtak a cigányzenés sírvavigadásokba, melyek végén hajnaltájt legföljebb néhány rendőr tapogatta fájó kezét, amibe egy rebellis hazafiúi virtusában beleharapott.

Megint csak Arany László jut eszünkbe:

> Marad nyakán a népnek régi járma
> S eloszlik a rajongók édes álma

Mint tudjuk, a történelemben, a múltban minden dolog mindig csak egyféleképpen történt: úgy, ahogy. A történetírás tudósa ezért nem is vizsgál mást, csak ami történt.

De mivel minden dolog, mielőtt megtörtént,

közvetlenül bekövetkezése előtt sokféleképpen is történhetett volna: tűnődjünk mégis lehetőségeinken s az akkor ránk kényszerült szükségszerűségeken.

Szükségszerűnek tűnik ma, szemünkben az, hogy a magyar nemzet, az akkor a magyar korona országaihoz tartozó területek lakossága nem szabadíthatta ki magát a Habsburg-birodalom államszövevényének szorításából. Annyira akkor még nem gyöngült meg, 1918 őszéig még van jó hat évtizede.

Lehetőségnek – elszalasztott lehetőségnek – tűnik viszont az, hogy a Solferino után meggyengült és megtántorodott császári hatalom pillanatnyi gyengeségét nem használtuk ki; élnünk kellett volna azzal a lehetőséggel, amit a kormányzat demagóg módon népboldogításként elrendelt; azt nem mellőzni, nem „szabotálni" – láttuk erre Vajda János példáit –, hanem végletekig kihasználni kellett volna. Ehelyett megelégedtünk az amúgy is diadalmaskodott magyar nyelv használatának engedélyezésével, és míg a lakosság naiv része még mindig fegyveres felszabadítási harcról álmodozott, és egyik összeesküvést szőtte a másik után – most csak az 1860 utániakról beszélünk –, holott Villafranca egyszer s mindenkorra bebizonyította, hogy ilyesmiben reménykedni ostobaság, addig a másik részének önjelölt képviseletében két tucat arisztokrata tárgyalgatott Albrecht, Bach, Kempen és Grünne utódaival.

A harmadik lehetőség: a bölcsen kiváró Deák

okos hallgatása mindkettőnél jobb volt ugyan, de ki tudja, nem akadt-e volna ennél is szerencsésebb változat.

De hát ez már nem e mostani elmélkedésünk tárgya.

Amit látnunk kellett, és amit e sorok írója bemutatni kívánt: az egy halálra ítélt, bilincsekbe vert, gyarmati rabszolgasorsra szánt országlakosság eszes, bátor, szívós és sikeres védekezése; mintha előre kiosztott szerepek szerint történt volna minden; a különböző irányzatok azzal ártottak a császári hatalomnak, amiben legügyesebbek voltak: a fegyveres ellenállás hívei, szélsőrepublikánusok a karhatalom energiáit, pénzét, erejét felőrlő és kifárasztó szervezkedéseikkel; a csendőrség és rendőrség olyan ellenszenves fellépését kényszerítették ki, hogy az 1849 őszén a nyugalom reményében még az elnyomást szívesen fogadók is szembefordultak ezzel a hatalommal; a szocialisták – azok, akik akkor magukat így nevezték, még ha ez nem is azonos a mi mai szocializmus-fogalmunkkal – politikai agitációval, felvilágosítással; a börtönök rabjai azzal, hogy olvasva, tanulva és egymást tanítva sem adták fel eszméiket; a főnemesség a nemzeti nyelv és intézmények makacs követelésével; írók és művészek saját eszközeikkel, a megszüntetni rendelt szó és nyelv, valamint a kép és a muzsika erejével; az emigráció azzal, hogy létezésünkről újra meg újra tudósította a világot, felmutatva irodalmunk és történelmünk eredményeit, s a

világ szabadságmozgalmainak támogatásával bizonyítva, hogy tettekkel is a haladás hívei vagyunk; Francsics Károly veszprémi borbélymester, Garzó Imre mérnök, Kemény Zsigmond újságírói hivatást vállaló erdélyi arisztokrata, parasztok, nemesek, betyárok, cigányzenészek, mindennemű felekezet papjai, zsidó kereskedők és magyar arisztokraták rövid időre egy célra összpontosították közös erejüket.

Kevés minderre az iskolában használt, latinból kölcsönzött táblabíró-kifejezés: *„passzív rezisztencia"*.

Minden volt ez, csak nem passzív, bár, persze, rezisztencia.

Kemény, Mocsáry, Széchenyi, Vajda és mások írásait fellapozva láthattuk, hogy megszületett az eljövendő tíz vagy húsz év programja is; ennek körvonalai már kirajzolódtak; a lehetőség tehát adott. Nem éltünk vele, vagy nem úgy, ahogy lehetett volna, vagy nem egészen úgy. Mocsáryt, Vajdát kinevették, Kemény betegen hallgatott. A legelőbb járó politikusok: Teleki László, Beniczky Lajos gonosz halált haltak.

De értékeljük bárhogyan a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas éveket, a bizony-bizony már élőhalott Habsburg-birodalom végvonaglásához nemzeti gőgünkben nyújtott segítségünket, minek folytán aztán mi is fizettünk a császárok bűneiért – annyi tény, hogy a Világos utáni tíz esztendő szép példája

egy nemzet vereség utáni feltápászkodásának és önerejéből való megújulásának.

Mint ahogyan az is csudálatos bizonyíték ebben az összefüggésben nézve, hogy irodalmunk egyik remekműve e Világos utáni korszak terméke, mert bizony se korábban, se később nem keletkezhetett volna: Madách: *Az ember tragédiája.*

Madách, aki, láttuk, a forradalom híveinek segítése miatt maga is belekeveredett a császáriak gyanújába, s fogság árán tudott csak a köré tekert hálóból kicsúszni, 1859. február közepétől 1860 márciusáig írta *Az ember tragédiájá*-t, tehát a birodalom 1859-es válsága idején. (Az ötlet már 1857 óta foglalkoztatta.) Hogy milyen éles szemmel figyelt fel a *Rückblick* fonákságaira, azt a *Civilizátor,* ez a *Rückblick*-re írt egyik felelet (a másik választ Széchenyi írta) mutatja.

Nem lehet célunk itt e remekmű annyi kiváló méltatása után a magunk külön méltatásába fogni. Csak azt kell látnunk, hogy *Az ember tragédiája* milyen mélyen és kitéphetetlenül gyökerezik a Világos utáni évtizedekben. Micsoda hatalmas művet termett ez a keserves pár esztendő! Sőtér István írja: ez a tragédia „A levert magyar forradalom belső és általános tudomásulvétele... Sajátos sommázata az egész Világos utáni korszak szemléletének... A szabadságharc bukása kimondatlanul húzódik meg a tragédia eszmekörében... Ott áll a korszak legfájdalmasabb ellentéte: nemzet és haladás antagonizmusa."

Valóban, ha erre gondolva olvassuk figyelmesen a *Tragédiá*-t, ilyen apró részletekre bukkanunk:

Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is...

*

Nincs más kincse a
Népnek, mint a vér, melyet oly pazar
Nagylelkűséggel áldoz a hazának

*

Mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily őrülés,
Melynek higgadt gond korlátot nem ír

*

Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk,
Most a valónál mind elámulunk

Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik

*

S mulatni, ahogy most tőlünk telik,
Míg egykor a hazáért lelkesedve
Nemesebb küzdtért foglal majd erélyünk.

Ez a múlt: a szabadságharc emléke. És a jelen:

Hol életünknek édes tarkasága?
Többé nem tenger küzdő, fényes árja,
Sima mocsár csak, békával tele

*

Kívántam a kort, mely nem küzd semmiért,
Hol a társas rend megszokott nyomát,
E megszentelt előítéletet
Nem bántja senki, hol nyugodhatom
És egykedvű mosollyal hagyhatom
Hegedni hosszú harcaim sebét.
Megjött a kor, s mit ér, ha e kebelben
A lélek él...

És milyen érdekes, hogy Habsburg Rudolf császár (egy Habsburg a tragédiában!) ezt dünnyögi:

Ha majd e klimakterikus napok
Elmúltak, a nagy műt is újrakezdjük
Mely a minap sikertelen maradt.

Ferenc József se mondhatta volna különbül Solferino után...

De ne erőltessük a kis részletek mikroszkopikus világának górcsövezését.

Ami igazán érdekes, az a *Tragédia* oly sokszor megvitatott utolsó buzdító mondatának Madách életéhez viszonyított tanulsága.

A költő valóság és vágyak között kibékíthetetlen ellentétet lát; az élet látszólag értelmetlen; a haladás eszméi egy következő nemzedékben a maradás eszméivé változnak. Ily keserű (és történelmietlen, bár hegeli hatású) végtanulság után miféle furcsa, felemás *„happy end"* ez az isteni biztatás?

A választ Madách élete adja meg. S ezért tanulságos Madách példája e kis könyv utolsó előtti fejezetében. Bár Madách keserűen nézi a Világos utáni helyzetet, Solferinót és következményeit, az elszalasztott alkalmakat, s mindezt tudva joggal lát sötéten; mégis ez a magánéletében is boldogtalan, szívbeteg, magányos ember *„küzd és bízva bízik"*: 1861-ben képviselőnek lép fel, választási körutat tesz, s olyan beszédeket mond, melyekért egy megszigorodó helyzetben keményen felelnie kell; ráadásul, mint említettük, beteg – négy éve sincs már hátra; 1864 októberében fog meghalni, amit persze ő nem tud, de szívpanaszai mégis gonoszul sejtetik – és, íme, mit mond választóinak:

Politikai hitvallomása: szabadság, egyenlőség, testvériség!

„A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását... Az egyenlőség alatt értem a törvények alatti egyenlőséget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését. Harmadszor. A testvériség alatt a különböző ajkú népfajoknak nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett mindnyá-

jok testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s kötelességekben."

„És most még önökhöz fordulok, tótajkú választóim, kétszeres köszönetet mondva irántam tanúsított bizalmokért, mert azzal nemcsak személyemet tisztelték meg, de tanúbizonyságát adták annak is, hogy felfogták azon nagyfontosságú igazságot, mely ügyünket egyedül vezetheti győzelemre, hogy a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy..."

A képviselőházban pedig ilyen beszédet mond 1861. május 28-án (közölte a *Magyarország* című, akkori hírlap is):

„Midőn Bach, a democratico-absolut kormányforma feltalálója *Rückblick*-jében civilizátori eredményeit tálalta a világ elé, az részint szemtelen elcsavarása volt a tényeknek; mint például az, midőn elősorolja, mennyi 3–4 osztályú tanintézettel ajándékozá meg hazánkat; mert azt elhallgatja, hogy ezeknél sokkal több 6–8 osztályú intézetünket törölte el.

Ott állunk tehát ma ismét, hol 1850-ben álltunk, csakhogy a tér még szégyenletesebb; most velünk, általunk, törvényes úton szándékoltatik a nemzetgyilkolás végbevitetni, mi az erőszaknak nem sikerült..." „Ugyanazon kutya, csak más nyakravalóval..."

*

„Csak a kielégített népek ragaszkodása pótolhatná kellőleg a kormányférfiak lábai alól kisikló alapot."

*

„Aki jogát csak erőre alapítja, feljogosít erőt használni ellene."

*

És ne feledjük, kedves olvasóim, hogy Madách ezt akkor mondja, mikor már megírta a *Tragédiá*-t; Ádám mondja ezt, az az Ádám, aki végigélte valamennyi színt, a falansztert is; és az a Madách, aki hiába várja reménykedve naponta a postát Arany válaszával, akinek műve kéziratát dobogó szívvel elküldötte, mert Arany válasza késik, Aranynak a vidéki műkedvelő nemesúr színdarabjára nem fűlik a foga, és majd csak Madách barátainak sürgetésére olvassa el – és méltányolja, érdeme szerint! – úgy, hogy majd 1861. szeptember 17-én fogja Madách Imre kézhez kapni Arany kedvező véleményét. Ekkor, e beszéd elmondásakor azonban még semmit sem tud, jónak vagy rossznak fogják-e színművét tartani – (aminek színi előadására csak 1883-ban mernek majd vállalkozni) – s mégis, figyeljük csak, képviselőházi beszédében mintegy megismétli a *Tragédia „ember küzdj, és bízva bízzál"* tanácsát:

„Összecsaphatnak még egyszer fejünk fölött a keserűség setét hullámai; de a mi győzelmünk csak idő kérdése."

Ez tehát Madách! Ez Ádám, aki hallgatott az Úr szavára. Az író saját életében érvényesíti az Úr által Ádámnak adott tanácsot, ami tehát nem jámbor óhaj, nem szobabölcselő megvalósíthatatlan filozofálgatása a kandalló tüzénél, hanem *gyakorlati tanács*, mely szerint ő maga is élni igyekszik, élni, Világos és Solferino után.

Ez a *Tragédia* nagy üzenete a maga kora olvasóinak, a Világos utáni nemzetnek; s hogy megfogadták, azt a Kisfaludy Társaság költségén – Arany sürgetésére – kiadott 1862. januári első publikáció utáni csaknem évenkénti új meg új közreadások bizonyítják. 1863-ban már Emich Gusztáv vállalkozik a kinyomtatására.

Szerb Antal ezt írja a *Tragédiá*-ról:

„Az ember küzdj: Bármi csapások érnek kint a valóságban, kívül a gyepűn, van valahol bent, a magyar lélek mélyén, valami megközelíthetetlen, körülhatárolt, független terület, ahol a magyart nem győzhetik le a szünet nélkül sújtó századok."

Madách *Tragédiá*-jában tehát Világos nemzedékéhez szólt a költő; Világos után tíz évvel a halálra ítélt magyar nyelven olyan mű született – dacos feleletként a császári ítéletre –, amilyen e nemben azóta sem.

Mondhatunk-e többet és szebbet erről a lepasszívrezisztenciázott, izgalmakban bővelkedő, mozgalmas, bonyolult, keserves korszakról?

Talán azért él bennünk csupa passzív jobbra várásként ez a Világos és Solferino közötti néhány

esztendő, mert későbbi korok lelkifurdalása, hogy nem valósították meg azt, amit pedig talán megvalósíthattak volna, a bénult, néma gyász fátyolát borította rá.

Arany László, aki a *Tragédia* írásakor serdülő ifjú volt, és aki számára a hazafiasság elsősorban – gyerek lévén – abban nyilvánult meg, hogy *„daccal mulasztá el a német órát"*, így búcsúzik ettől a korszaktól:

Isten veled, nagy álmok mámora,
Szép délibábok elfutó kora

9. De csak ha vállalom

Könyvünkben sok az irodalmi példa: vers verset követ, író neve író nevét kergeti, kiadók, nyomdák, hírlapok, könyvek címei-adatai, beszélyek, kiáltványok hömpölyögnek a szöveg sodrában, néha zátonnyá torlódnak, s szinte már gátolják az elbeszélés folyamatosságát. Teli van velük e kor magyar történelme; a históriának nevezett események folyamában békésen sodródnak emlékek, adatok, halottak, fegyverek, virágok, babérkoszorúk, akasztófák és bilincsek között.

Versek és festmények, dalok és mulató nóták ezúttal történelmi kútfők, oklevelek és akták. Egy korszak tanúi.

Ritkaság, hogy egy történelmi korszakot ennyire a nyelv határozzon meg. Hogy ennyire ez legyen a politikai cselekvés módja és mozgatórugója. Így volt ez Mohács után, amikor a megszűnt magyar államot a közösen beszélt és irodalmi tudatossággal először akkor használt nyelv helyettesítette. A nyelv vette át az állam szerepét, ez kötött össze egymástól elszakított területeket, császárnak vagy szultánnak adózó országrészeket.

Világos után is a nyelv lépett előtérbe, egyszerűen azért, mert meg akarták szüntetni.

A magyar nyelv a függetlenség, a szabadság, sőt:

többféle nyelvet beszélő népek közös szabadságvágyának jelképe lett.

Vagy tíz év elmúlása után bebizonyulván, hogy a magyar nyelv egy új korszak új eszméit kifejezni tudó, életrevaló gondolatközlési eszköz, s ezzel összefüggésben, ennek részbeni folyományaként a magyar függetlenség ügye is viszonylagos sikerre vergődvén – mivel ezt az eszmét is a nyelv képviselte és hordozta: sokak számára a magyar nyelv a szent korona országaihoz való tartozás erőszakos (és meg nem valósuló) feltétele lett.

Az ezredéves ünnepségek táján a magyar nyelvet az uralkodó osztály hatalmának jelvényévé tette, s misztifikálva az e nyelven értők közösségét, feledé magát a nyelvet, és az így beszélő országlakosság egyetemességét ruházta fel különleges küldetés szerepkörével, a „fajtánk" másokfölöttiségét hirdetve.

Fokozatosan feledésbe merült az azonos nyelvet beszélő, ámde különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozó emberek éppen a nyelv által megteremtett közössége, s ez a szép, humanista eszme beléveszett a „magyar fajta" hamis – (és szabad előfordulásban már Szent István óta alig-alig létező) –, mesterségesen kitermelt dudvájának bozótjába.

Ki-ki a maga kedvére magyarázta: ki is a magyar? Mi is a magyar? A nemesember. A paraszt. Aki keresztény vallású. Aki ezen belül református. Aki katolikus. Aki itt meg itt született. Fogyván aztán a nemesúr s fogyván az „igazi", a „tősgyökeres"

paraszt is, meg zsugorodván a terület, ahol születni lehetett, a tagadás vált igenléssé. Nem az határoztatott meg, hogy ki hát a magyar, hanem hogy ki *nem az:* magyar, aki *nem* német, *nem* sváb, *nem* zsidó, *nem* szlovák, *nem* román, s a többi. Innen már csak egy lépés volt a martalóc logikájú következtetés: aki nem magyar, mert például zsidó, az kiirtandó. Voltak, akik ugyanezzel a logikával a németeket, svábokat, szlovákokat is kiirtották volna, de nem lehetett. És persze viszont: például a svábok a magyarokat. Nem rajtuk múlt. Napjainkban is kísért a nézet, hogy a nácizmussal szembeni magyar függetlenség ügyének árulói, sőt, a zsidók üldözői főként németek, svábok, „idegenek" voltak, lévén nevük hangzása németes, avagy magyarosítottak... Ugyanígy kísért ma is az antiszemitizmus, bár burkoltabb és ravaszabb, a hétköznapok frázisaihoz igazított áttételekkel.

„Az önzés a hazafiság leple alá vonul, melyben pirulás nélkül jelenhetik meg" – fogalmazta már 1850 táján Eötvös József a maga efölötti fölháborodását.

Feledésbe merült tehát az egyetlen és történelmileg is bevált mérce: *a nyelv.* Magyar az, aki e nyelvet beszéli, s ezt beszélvén, magát magyarnak vallja. Vagy talán nem beszéli, avagy nem jól beszéli, ámde magát mégis annak vallja. (Ritka eset: olyankor fordul elő, amikor a magyar nyelvet beszélők közössége a nemzeti függetlenség ügye mellett más nyelvet beszélők érdekeit is képvisel-

te, például 1848–49-ben, vagy 1918–1919-ben.

A magyarul beszélők közössége nem mások ellen, nem mások kárára tart össze, hanem egy közös gondolkodás természetességével.

Közös gondolkodás.

Újabban egyre nyilvánvalóbb, hogy a nyelv meghatározza a gondolkodásmódot. Nem a szó politikai értelmében, hanem inkább az appercepció szintjén. Edward T. Hall idézi *Rejtett dimenziók* című, 1980-ban magyarul másodszor is kiadott könyvében (*The Hidden Dimension*, New York, 1966.) Benjamin Lee Whorf kutatónak a harmincas években tett megállapításait:

„A nyelv több, mint a gondolatközlés eszköze. A nyelv valójában fontos szerepet játszik a gondolat megformálásában... Az ember oly módon érzékeli az őt körülvevő világot, ahogyan azt anyanyelve már eleve beprogramozta számára... Két nyelv különbözőképpen programozza ugyanazt az eseményt... Mindnyájan anyanyelvünk foglyai vagyunk... (Sokáig azt hittük, hogy) ha két emberi lény ugyanazt a tényt tapasztalja, gyakorlatilag azonos adatok táplálódnak be központi idegrendszerünkbe, és agyunk ugyanazt a képzetet regisztrálja. A proxemikai kutatások eredményei kétségbe vonják a fenti feltételezés helyességét... A különböző kultúrákhoz tartozó emberek nemcsak különböző nyelveket beszélnek, hanem, ami még sokkal döntőbb, magát a világot is más-más módon érzékelik."

És más helyen:

„Mindnyájunk természetszemléletét megszabja anyanyelvünk szerkezete... A világot érzéki benyomások kaotikus forgatagaként fogadjuk be, és tudatunknak kell rendszereznie ezt a káoszt; a tudat pedig a nyelvi rendszer révén képes eleget tenni ennek a feladatnak."

Magyar ember tehát az, aki ezen a nyelven rendszerezi a világról szerzett benyomásait – és ebben különbözik más emberektől. Nem jobb, nem rosszabb, mint a többi nyelveken beszélők; más. Mint a réten nyíló virágok különböző színei.

Mindebből szükségképp folyik, hogy a nyelv teszi lehetővé a történelmi azonosulást is: nem vérrokonságilag, nem „fajilag"; nem azért mondjuk ma azt, hogy „ezer éve *élünk* itt"; hogy így vagy úgy *tettünk* 1526-ban; hogy 1686-ban, 1849-ben *visszafoglaltuk* Buda várát; hogy *felszabadultunk* 1945-ben, mintha őseink bizonyíthatón ott lettek volna a nevezetes eseményeknél; hanem mert *az anyanyelv tudata azonosít bennünket a velünk közös nyelvet beszélő régiekkel, a múlttal.*

Egy nyelv életrevalósága nagymértékben függ attól: képes-e alkalmazkodni a változó világhoz. A XVI–XVII. századi magyar nyelv néhány évtized alatt sok tízezer szóval bővíté a meglevő beszélt szókincset a nyelvben rejtve létező, szunnyadó anyag felhasználásával. Új szavak, új szóösszetételek jelentek meg új fogalmak és új jelenségek nyomán. Sikerült kifejezni a környező világot. Ugyan-

így a XVIII–XIX. század oly döntő fordulóján. (Kazinczy, nyelvújítás.) Az önkényuralom idején a császári kormány nem ok nélkül remélte, hogy a magyar nyelv összeomlik a rászakadó töméntelen új fogalom súlya alatt. Mégis: az elektromosságra azonnal megszületett a villamosság szó, a motorra a gép, a telegráfra a távíró, az automobilra a gépkocsi, az Eisenbahnra a vasút, a Bahnhofra az indóház, a lokomotívra a mozdony, a fotográfiára a fényképezés, a kinematográfra a mozgókép, a mozi – és sorolhatnánk a végtelenségig. (Különös, hogy napjainkban nem keresünk ugyanilyen könnyedséggel magyar szavakat mondjuk arra, hogy rádió vagy televízió, s ha egy feltaláló rá is mondja saját találmányára már 1919-ben, hogy az távolbalátókészülék, a köznyelv azt mégis elutasítja, holott bár valójában tényleg nem látunk a készülékkel bármerre, bármily távolba, mégsem erőltetettebb szó, mint az, hogy távíró vagy hogy mozgókép, nem is szólva a német Fernsehenről. A földalatti vasút kifejezés ráadásul pontos is; mégis, hogy mitől metró, csak a jóisten tudja.)

Amikor tehát az 1850-es években az önkényuralom, ésszerűnek tűnő számítás alapján, azt remélte, hogy a számára kényelmetlen magyar nyelvet s vele a magyarul gondolkodást – (ami a lázadó gondolkodással volt egyértelmű) – megszüntetheti, akkor a magyar nyelvet beszélő országlakosság természetszerűleg egyszerre küzdött nyelvéért és ezzel: önálló gondolkodásáért éppúgy, mint nemzeti füg-

getlenségéért. Így kapott akkor a magyar irodalom történelmi és politikai szerepet és jelentőséget. S túl az irodalmon mint művészeten, a köznapi beszélt nyelv is így lett harci eszköz, a naptáraktól az árjegyzékekig, az imádságtól a káromkodásig.

In principio erat verbum: micsoda mélyértelmű en bölcs szavakkal kezdődik János evangéliuma!

S így nyer értelmet Radnóti megrendítő versének két sora is:

Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
egy-egy bokor, *nevét is*, virágát is tudom

Másnak tájék. Nekünk szülőhazánk. Ki gépen száll fölébe, annak térkép.

De aki a földön él, szenved, menetel, szerelmétől búcsúzik, abban *Kis nyelvtanná* varázsolódik a szavak füzére:

Én *én* vagyok magamnak
S néked én *te* vagyok,
S te *én* vagy magadnak
Két külön hatalom.
S ketten *mi* vagyunk.
De csak ha vállalom.
(Radnóti Miklós: *Kis nyelvtan*)

De csak ha vállalom.

Felhasznált irodalom

Acht Jahre Amtsleben in Ungarn. Von einem k. k. Stuhlrichter in Disponibilität. Leipzig, 1861.

Hellmut Andics: *Das österreichische Jahrhundert*, Wien, 1974.

Angyal Dávid *Az ifjú Ferenc József.* Budapest, é. n. – *A magyar hírlapirodalom 1849–1860.* A „Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése" című kötetben, Bp., 1926.

Arany János *Összes Költeményei.* Bp., 1973.

Arany László *Válogatott művei.* Bp., 1960.

Bácskai Vera (szerkesztő) *Források Budapest múltjából I.* Bp., 1971.

Bajzik László *Az Asbóth-féle konfidens lista és más abszolutizmus kori besúgók.* Magyar Nemzet, 1979. 11. 28.

Berzeviczy Albert *Az absolutizmus kora Magyarországon.* Bp., I.: 1922.; II.: 1925.; III.: 1932.

Bisztray Gyula *Új magyar próza.* Bp., 1948. – *Könyvek között egy életen át.* Bp., 1976.

Bogáti Péter *Flamingók Új-Budán.* Bp., 1979.

Bóka László *Vajda János.* Bp., 1941.

Charles Loring Brace *Hungary in 1851.* New York, 1852.

Julian Chownitz *Handbuch für Auswanderer nach Ungarn.* Bamberg, 1850. és 1853.

Csohány János *A Habsburg-önkényuralom változásai.* Confessio, 1979. 3. sz.
Czigány Lóránt *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában.* Bp., 1976.
Deák Farkas *Fogságom története.* Bukarest, 1972.
Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* Bécs, 1851.
Eötvös Károly *Magyar alakok.* Bp., 1908.
Erdélyi János *Tanulmányok.* Bp., 1890.
Földy János *Világostól Josephstadtig.* Bp., 1939.
Francsics Károly *Kis kamorámban gyertyát gyújték.* Bp., 1973.
Heinrich Friedjung *Österreich von 1848 bis 1860.* Stuttgart und Berlin, 1908., 1912.
Garzó Imre *Életem és az abból merített gondolatok.* Bp., 1978.
Gonda Imre–Niederhauser Emil *A Habsburgok.* Bp., 1977.
Gundel Imre–Harmath Judit *A vendéglátás emlékei.* Bp., 1979.
Gyöngyök és virágok a magyar költészetből. Pest, 1859.
Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája.* Bp., 1911.
Halmi Piroska *Ferenczy Teréz élete és költeményei.* Bp., 1903.
K. Hermann *Lexikon der allgemeinen Weltgeschichte.* Leipzig, 1882.
Hét évszázad magyar versei. I., II. Bp., 1972.
Jászay Magda *Mazzini.* Bp., 1976. – *Un cronista ungherese delle gesta Garibaldiane: Ferdinando Eber.*

Palermo, 1967. Risorgimento in Sicilia, nr. 3.
Jókai Mór *Válogatott elbeszélések. I.* Bp., 1955. – *Drámái. I.* Bp., 1968. – *Emléksorok. Napló 1848–49-ből.* Bp., 1980.
Jósika Miklós *Egy magyar család a forradalom alatt.* Braunschweig, 1852.
Károlyi Dénes (szerkesztő) *Székely vértanúk 1854.* Bukarest, 1975.
Eugenio Kastner *Il contributo ungherese nella guerra del 1859.* Firenze, 1934.
Kászonyi Dániel *Magyarhon négy korszaka.* Bp., 1977.
Kecskeméthy Aurél *Naplója.* Bp., 1909.
Kemény Zsigmond *Összes művei* Gyulai Pál gondozásában. Főleg XII. Bp., 1908. – *Férj és nő. Ködképek a kedély láthatárán. Szerelem és hiúság.* Bp., 1968.
Andor Klay *Daring Diplomacy.* Minneapolis, 1957. (Koszta Márton ügye.)
Komlós Aladár *Vajda János.* Bp., 1954. – *A magyar líra Petőfitől Adyig.* Bp., 1959.
Lukács Lajos *Magyar függetlenségi mozgalmak 1849–1867.* Bp., 1955.
Madách Imre *Összes művei,* Halász Gábor gondozásában, Bp., 1942.
Mandics György és M. Veress Zsuzsánna *Bolyai János jegyzeteiből.* Bukarest, 1979.
Josef Karl Mayr *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen.* Wien, 1931.
Mednyánszky Cézár *Emlékezései és vallomásai az emigrációból.* Bp., 1930.

Alfred Meissner *Schwarzgelb*. Berlin, 1862.
Mészáros Lázár *Külföldi levelei és életirata*. Pest, 1867.
Clemens Fürst Metternich *Nachgelassene Papiere*. Wien, 1884.
Bernhard Ritter von Meyer *Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns*. Wien, 1857.
Mocsáry Lajos *A magyar társasélet*. Bp., 1855. – *Válogatott írásai*. Bp., 1958.
Nagy Miklós *Jókai Mór*, Bp., 1975.
Pásztor Árpád *Gina és Rozamunda*. Bp., 1927.
Perczel Miklós *Naplóm az emigrációból. II*. Bp., 1979.
Podmaniczky Frigyes *Az alföldi vadászok tanyája*. Bp., 1906. (1854)
Radocsay Dénes *Madarász Viktor*. Bp., 1941.
Walter Rogge *Österreich von Világos bis zur Gegenwart*. Leipzig und Wien, 1872.
Urban Roedl *Adalbert Stifter*. Hamburg, 1965.
Rónay György *Petőfi és Ady között*. Bp., 1958.
Sáfrán Györgyi (szerkesztő) *Teleki Blanka és köre*. Bukarest, 1979.
Sárosi Bálint *Cigányzene*... Bp., 1971.
Somssich Pál *Magyarországnak és királyának törvényes joga*. Bécs, 1850.
Sőtér István *Nemzet és haladás*. Irodalmunk Világos után. Bp., 1963. – (Szerkesztő): *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp., 1965. (A magyar irodalom története IV.).
Franz Schnürer *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter*. München, 1930.

Szabad György *Az önkényuralom kora.* A Magyarország története 1849–1890. című kötetben. Bp., 1979.
Szalai Anna (szerkesztő) *Magyar elbeszélők, 19. század.* Bp., 1976.
Szana Tamás *Örök emlékek.* Bp., 1892.
Széchenyi István *Blick*-je. Közli K. Papp Miklós. Kolozsvár, 1870.
Székely Zoltán *Madarász Viktor.* Bp., 1954.
Szekfü Gyula *Harom nemzedék és ami utána következik.* Bp., 1935.
Szinnyey Ferenc *Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején.* Bp., 1929. – (szerkesztő): *Régi magyar elbeszélők.* Bp., é. n.
Szőgyény-Marich László *Emlékiratai.* Bp., 1903.
Táncsics Mihály *Életpályám.* Bp., 1978.
Teleki László *Válogatott munkái.* II. Bp., 1961.
Tóth Béla *Hogyan mulatott a régi Pest?* A Lenkei Henrik szerkesztette „A mulató Budapest" című kötetben. Bp., 1896.
Tóth Gyula (szerkesztő) *Küzdelem, bukás, megtorlás.* Bp., 1978.
Vachott Sándorné Csapó Mária *Rajzok a múltból.* Bp., 1889.
Vadnai Károly *Emlékezése* Varga Ottó: „Aradi vértanúk albuma" című gyűjteményében, Bp., 1890.
Vajda János *Összes művek*, főleg VI., Bp., 1970. és VII., Bp., 1979.
Vargha Kálmán–Oltványi Ambrus (szerkesztők) *Program és hivatás.* Bp., 1978.

Veress Dániel *Szerettem a sötétet és a szélzúgást.* Kolozsvár, 1978.
Zilahy Károly *Válogatott művei.* Bp., 1961.
Zsédely Gyula *Édes a hazának emlékezete.* (Bobory Károly) Új Ember, 1979. 7. 29.

*

E felhasznált irodalomból nagy hasznát vettem Angyal Dávid tanulmányának *(A magyar hirlapirodalom 1849–1860)*; Lukács Lajos könyvének: *Magyar függetlenségi mozgalmak 1849–1867.* és Szinnyey Ferenc értekezésének: *Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején.* Az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlom Szabad György korrajzát: *Az önkényuralom kora.*

Jelzem, hogy Charles Loring Brace könyvét *(Hungary in 1851)* és Julian Chownitz kalauzát *(Handbuch für Auswanderer nach Ungarn)* a szaktudomány eddig nem használta fel jelentőségéhez képest.

Múlhatatlanul fontos lenne Teleki Blanka Világos utáni tevékenységének tudományos pontosságú tisztázása; ugyanígy Kászonyi Dániel „rejtelmeinek" részletes feltárása. Kászonyi például eddig figyelembe nem vett adatokat közöl Teleki Blankáról *Egy anyakönyv titkai* című kulcsregényében, mely közlések azért is megvizsgálandók, mivel Kászonyi titokzatoskodása ellenére is megbízhatóan hiteles tanú.

*

Jegyzet alakjában két mozzanatra kell kitérnem.

Egyik Solferino jelentősége. Nem óhajtottam a napóleoni háborúk és az 1914 közötti idők talán legvéresebb csatáját részletesen leírni; csak magyarországi vonatkozásairól szóltam. De hogy az olvasó képet kapjon a küzdelem súlyosságáról, idézek a svájci J. Henry Dunant leírásából. Dunant a solferinói csata hatására szervezte meg a Nemzetközi Vöröskereszt intézményét:

„A hőség, a por, a víz- és ápoláshiány elmérgesítette és még fájóbbá tette a sebeket. Iszonyú bűz terjengett a levegőben... Castiglione irányából negyedóránként érkeztek a sebesülthozó szekerek, az orvosok, ápolók és kisegítők hiánya egyre fájóbban érződik... Noha minden egyes lakóház kórépületté alakult át, noha minden egyes család sebesülteket ápol: még így is sikerült vasárnap reggel egy csapat asszonyt összetoborozni, akik a sok ezer sebesült körül szorgoskodnak. A templom előtti főtéren vagy ötszáz katona fekszik a földre szórt szalmán. Az olasz asszonyok sorra itatják őket friss vízzel. Utána húslevest osztanak szét... Egy öreg tengerésztiszt, két angol turista, egy olasz pap, három-négy errevetődött utazó – köztük egy svájci kereskedő, egy francia hírlapíró személyében kisegítőkre leltem. Egyikük rosszul lesz a bűzös sebek látványától, és ő is ápolásra szorul. Egy belga önkéntes segítő lázbetegséget kap..." Rudolf Müller: *Enststehungsgeschichte des Roten Kreuzes und der Genfer Konvention.* Stuttgart, 1897.

A másik: Ferenc József császár alakja, jelleme. Újabban mintha divattá válna ezt a valóban jelentős – és főleg: igen hosszú életű – uralkodót túlbecsülni. Hogy az olvasó ne vélje: egy „Habsburg-ellenes magyar" dühös elfogultságával ábrázolom az ifjú császárt, idézek Hellmut Andics osztrák tudós 1974-ben kiadott művéből:

„Ferenc József nem volt zseniális államférfi a trónon, aki előrenézve óhajtotta alakítani a jövendőt. A múlt makacs védelmezője volt; abszolút uralkodó, aki csak lépésről lépésre engedett alattvalóinak, apránként és csak a körülmények kényszerének engedelmeskedve adományozgatott szabadságjogokat, bármikor készen arra, hogy az adottakat az első lehetőségre visszavegye."

Az ötvenes évekbeli katonakormányzatáról pedig így ír:

„A katonai gondolkodás nem egy jól felszerelt külső ellenség elleni háborúra épített. A fegyveres erő feladata elsősorban az államhatalomnak a lázadó alattvalókkal szembeni védelme. Ezt az alattvalók is tudták, és ahol lehetett, akadályozták a hadfelszerelést. Ma úgy mondanánk: a hadsereget rosszul programozták. Belpolitikai eszköz volt, éppen ezért mindig nehézségek támadtak, valahányszor külpolitikai fegyverként kellett alkalmazni."

Magát a Világos és Solferino közötti évtizedet *„az elmulasztott lehetőségek éveinek"* nevezi Andics, részletesen kimutatva, hogy Bécs városa is mennyit

szenvedett, a proletariátus mekkora nyomorban élt, s hogy Bécs mintegy együtt bűnhődött Magyarországgal. (Erről különben lásd Meissner: *Schwarzgelb* című, 1862-es regényét is.) Mikor a császár hetekkel a solferinói vereség után előmerészkedett a laxenburgi kastélyból: a bécsi lakosság még csak kalapot sem emelt az udvari hintónak; a patkócsattogást túlharsogták a füttyök. (Andics, 161. lap.)

Tartalom

Fekete karikán kilenc ezüst betű 5
„A honmentés tervezete" 58
Ködképek a kedély láthatárán 95
Sírokkal felszántott föld 146
Egy birodalmi tartomány hétköznapjai ... 180
„Hadd látom, úgymond,
mennyit ér a velszi tartomány?" 226
Széchenyi jegyében 251
Szép délibábok elfutó kora 288
De csak ha vállalom 320
Felhasznált irodalom 327

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem
Alföldi Nyomda 356.66-14-1 Debrecen, 1981
Felelős szerkesztő Vilmon Gyula · Műszaki
vezető Sebestyén Lajos · A kötetet Bezúr
Györgyi tervezte · Kiadványszám 4423 · Meg-
jelent 16,8 A5 ív terjedelemben, Baskerville
betűtípusból szedve · MA 3868

ISBN 963 271 457 1